RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 278

ODJEL ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

KNJIGA III (LINGVISTIČKA)

Urednik

AKADEMIK PETAR SKOK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1949

Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb

Akademik PETAR SKOK

JAGIĆ U HRVATSKOJ

UVOD

Pri proučavanju naučnoga rada Vatroslava Jagića treba imati u vidu ovo troje: 1) periode i mjesta, kada i gdje se odvijao[1], 2) karakter filologije u njegovo vrijeme[2] i 3) zahtjeve, koji se stavljaju na naučnu biografiju.

1. Naučni rad Jagićev odvijao se u pet različitih centara i u četiri zemlje. Od 29. rujna 1860. do 7. lipnja 1870., kada je otpušten iz državne službe, Jagić je deset godina srednjoškolski nastavnik, koji se sprema za sveučilišnu stolicu slavistike. Jednu godinu, od 24. listopada 1870. do 10. listopada 1871., vrši, pored Daničića, dužnost drugog tajnika Jugoslavenske akademije. Taj period obuhvaća vrijeme od prestanka apsolutizma u Hrvatskoj do treće godine nagodbenog života u istoj zemlji. Iz *Spomena* njegova života sv. I. str. 51. saznajemo, da se već 1861. spremao za katedru slavistike na sveučilištu.

Na ovu misao uputio ga sâm njegov veliki učitelj Franjo Miklošić. U pismu od 7. VI. 1861. ističe utemeljitelj uporedne slav. gramatike njegov »talenat i dosadašnje studije«, koje daju nadu, »da će uspješno raditi na polju jezikoslovlja (Sprachwissenschaft), a naročito slavistike.« U kasnijem pismu od 23. VI. 1869. veli mu otvoreno, da ne treba da bude zabrinut zbog sveučilišne profesure. »Sie haben die Erfordernisse dazu, nämlich Vertrautheit mit der klassischen Philologie; Bekanntschaft nicht nur mit der slav., sondern auch mit der gesammten sprachwissenschaflichen Literatur und — was nicht unwichtig ist — das rechte Alter. Verlieren Sie die Sache nicht aus den Augen. Sie finden den Weg durch mich einigermassen geebnet.« U trećem pismu od 1. V. 1870., dakle iz vremena, koje je neposredno prethodilo otpustu, sokoli ga: »Lassen Sie das von mir in einem früheren Schreiben Angedeutete nicht aus den Augen«, iz čega se može zaključiti, da je Miklošić pomišljao već onda na njega kao na svoga budućeg nasljednika. To se dogodilo istom u petom periodu njegova rada.[3]

Jagić je brojnim naučnim radovima već u ovom periodu dokazao, da je posvema dorastao sveučilišnoj karijeri. Prilike su ipak učinile, da nije doživio u svojoj zemlji osnutak sveučilišta, za koji se počelo raditi u isto vrijeme kad i za akademiju, čim je 1860. prestao apsolutizam u Hrvatskoj.

Mjesto katedre slavistike u Zagrebu postigao je najprije stolicu indoevropske poredbene gramatike i sanskrta na ruskom sveučilištu u Odesi.

Od 1871. do 1874. Jagić je komparatista i sanskrtista u Odesi, pripravivši se za to prethodno u Berlinu.[4] To je drugi centar njegova naučnog rada. Ovaj odeski period nije bio ni onako bogat ni sadržajno raznolik ni pun inicijative kao što je bio u Zagrebu.

Treći period ide od 1874. do 1880., kad zauzimlje novo kreiranu stolicu slavistike na pruskom sveučilištu u Berlinu. Tada (1875.) osniva svoj časopis *Archiv für slavische Philologie* (kratica AsP), od kojega je uredio 37 tomova, gotovo do pred kraj svoga života (1920.). Taj časopis postade centar svega slavističkog istraživanja u svijetu a i centar Jagićeva kritičkoga rada u ovoj oblasti. U ovom berlinskom periodu Jagić postade opet isto onako bujan, i pun inicijative kao što je bio u svom prvom ili hrvatskom periodu, a takav je ostao i u ostala dva.

Četvrti, petrogradski period ide od god. 1880. do 1886., kad zauzimlje stolicu I. I. Sreznievskoga na sveučilištu i u Imperatorskoj akademiji.

Peti period ide od godine 1886. do 1908., kad naslijedi svoga učitelja Miklošiča na bečkoj slavističkoj stolici. Tu ostade i nakon umirovljenja 1908. sve do smrti 3. VIII. 1923.

U ovoj studiji zanima nas samo njegov hrvatski period. Hoćemo da upoznamo fizionomiju Jagića kao naučenjaka kakva se ispoljila u Hrvatskoj, kojim se problemima ovdje bavio, kakve je zadaće postavio slavistici već kod nas, kakve je naučne radove izradio među nama i kakav je bio njegov temperamenat: ukratko, hoćemo da saznamo, što je ponio u naučnom pogledu iz svoje domovine, kad je pošao u bijeli svijet, da tu, u novim prilikama, organizuje, kako mu piše 1874. njegov veliki učitelj Miklošić (upor. *AsP*. XIV, 309 br. 18), slavistiku, da od regionalne stvori međunarodnu (internacionalnu) i međuslavensku[88] disciplinu. Drugim riječima, hoćemo točno da znamo, što smo Jagićevim odlaskom iz Hrvatske izgubili, a što je opći razvitak slavistike kao nauke tim povodom dobio.

P r i m j e d b a. Ova studija, koja je nastala iz akademičkog predavanja (18. II. 1949.) povodom 25. godišnjice smrti, nema, prema tome, svrhu, da kritički prosudi vrijednost književnog rada mladoga Jagića za slavistiku. Za takav posao pisac ove studije nema potrebne kompetencije, a teško da danas, kad je i u slavistici dioba rada do u sitnice provedena, može to da učini j e d a n čovjek. Ono, što će se u njoj iznijeti, više je informativne prirode, negoli kritičke.

2. U prvom, hrvatskom periodu Jagićeva naučnog rada slavistika,, kao uopće filologija, po uzoru klasične filologije, enciklopedijska je nauka. Ona obuhvata lingvistiku, komparatistiku, filologiju u užem smislu (ispitivanje rukopisa, tekstova, njihovo sravnjivanje i kritička izdanja), literarnu historiju, komparativnu nauku o književnosti i folklornu literaturu (narodne pjesme i pripovijetke). Što je sve ulazilo u filologiju, vidi se najbolje god. 1886., kad Gröber unosi u svoj *Grundriss der romanischen Philologie* čak i »romanische Staatengeschichte«, što je posvema sociologijska nauka, i »romanische Musikwissenschaft«, koja je samo malim dijelom potrebna za metriku, a da ne govorimo o paleografiji, koja je potrebna samo kritičaru tekstova.

Prema ovakvom shvaćanju filologije Jagić se šezdesetih godina, kad radi u teškim prilikama kao srednjoškolski nastavnik sa 945 for. godišnje plate, kao tajnik Matice ilirske kroz osam godina,[5] jedno vrijeme i kao upravitelj arheološkog muzeja (od 1865. do 4. III. 1866., t. j. dok ne preuzima muzej Akademija) i t. d., bavi uporednom indoevropskom gramatikom i sanskrtom, koliko se tiče slavenskih jezika, uporednom slavenskom gramatikom, našim domaćim lingvističkim pitanjima, kao pravopisom i Vukovim jezikom, izučava stare crkvenoslavenske rukopise iz Mihanovićeve zbirke i Kukuljevićeve biblioteke, priređuje kritična izdanja naših najstarijih dubrovačkih pjesnika, studira glagoljske i ćirilske spomenike[6], daje se na pisanje prve historijske gramatike hrvatske i prve historije naše književnosti na komparativnoj bazi, studira naše narodne pjesme i pripovijetke, apokrife i t. d. i piše u dnevnoj štampi kadikad vrlo duhovite feljtone o našim lingvističkim pitanjima.

Ovakav je Jagić, kao sveobuhvatni slavista, kakav se razvio u Hrvatskoj, ostao diljem čitava svoga života.

Naročito pak valja istaći, da je već u ovo doba bio svestrano informiran o razvitku slavistike, da je već tada počeo pisati povijest slavističke nauke, u Književniku II (1865) i u tri sveska Rada[7], dakle ono, što je dovršio istom kasnije god. 1910. kao umirovljeni profesor bečkoga sveučilišta, kad je u petrogradskoj akademiji izdao svoje golemo djelo *Istorija slavjanskoj filologiji*, kao prvi svezak njegova naučnog pothvata *Enciklopedija slavjanskoj filologiji*, koja je imala biti slična (pendant) njemačkim Grundrissima romanske, germanske i iranske filologije. Taj pothvat imao je da bude kruna svega slavističkoga rada na jednom slavenskom, ruskom jeziku, čime bi se slavistika napokon oslobodila jedne anomalije, a to su njemački udžbenici za slavensku nauku.

3. Da bismo očigledno i konkretno prikazali Jagićev naučni razvitak u Hrvatskoj, mi se nećemo poslužiti suhoparnom bio-i bibliografijom, koja navodi biografske i bibliografske podatke određenog književnika (naučnika), nego ćemo upotrebiti metod naučne biografije.

Metod ove biografije osniva se na šest principa:

a) Budući da se literarni, a tako i naučni, razvitak osniva na izmjeni generacija, — svaka generacija donosi, naime, u razvitak neku novinu, bilo dobru, bilo lošu, bilo epigonsku —, to moramo Jagićevo naučno djelovanje u vremenu poslije ukidanja apsolutizma situirati u izmjenu naših generacija od ilirizma dalje. Na osnovu toga mi ćemo saznati glavne odlike generacije 60-tih godina, što ova generacija donosi nova u naš književni razvitak i t. d.

b) Naučna biografija nekoga književnika (naučenjaka) ima da situira njegov život i rad u određenu sredinu (milieu). Ona ima da objasni na osnovu studiranja sredine, u kojoj se kretao, kako je reagirao na izvjesne pokrete u njoj, kako je ona djelovala na njegov život i razvitak i t. d. Drugim riječima, mi ćemo imati da analiziramo zagrebačku sredinu, tadašnje političke prilike u Hrvatskoj, koje su dovele do toga, da je napustio svoju domovinu.

c) Kako je Jagić u Hrvatskoj bio srednjoškolski nastavnik, naučna biografija zahtijeva, da se situira u razvitak tadašnje naše srednje škole, da se točno odredi, što joj je dao i što je od nje zahtijevao u pogledu klasične filologije i slavistike.

d) Naučna biografija ima, nadalje, da odredi Jagićevo mjesto u razvitku evropske lingvistike, slavistike, literarne historije i našega jezičnog razvitka.

e) Budući da Jagić 60-tih godina nije bio samo suhi naučenjak, nego se zanimao i za naš javni život, kao i za naš opći literarni razvitak,, naučna biografija zahtijeva, da se analizira kao publicista, kao pisac feljtona, kao čovjek esprita, da se opiše njegov stil i jezik.

f) Sve ovo, što je kazano, ide u nadstrojku, koja se razvija na osnovu ekonomske podstrojke. Naučna biografija ima za zadaću, kako i koliko je rad književnika ili naučenjaka bio uslovljen prilikama ekonomske podstrojke. Zbog toga ćemo prikazati rad mladoga Jagića i u ovom pravcu, koliko se danas to može učiniti, dok nemamo detaljnog prikaza ekonomske povijesti hrvatskoga naroda šezdesetih i sedamdesetih godina.

Kad prikažemo Jagića u ovih šest točaka, kako su se ispoljile u njegovu radu u Hrvatskoj, mislim, da ćemo dobiti potpunu fizionomiju o njemu kao naučenjaku, o tome, što je s njime naša naučna sredina izgubila, a što je slavistika kao internacionalna nauka dobila, kad je ostavio Hrvatsku. Moći ćemo da odgovorimo i na interesantno pitanje, bi li Jagić mogao organizirati slavistiku kao međunarodnu (internacionalnu) i međuslavensku nauku, da je ostao u Hrvatskoj i da je 1874., kad je osnovano hrvatsko sveučilište, mjesto pokojnoga L. Geitlera zaista postao profesor slavistike kod nas. Iz njegovih *Uspomena* sv. I. str. 245. i sl. saznajemo, da mu je doista bila nuđana stolica, dok je bio u Odesi.

I.

JAGIĆ I JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA

Kad je riječ o Jugoslavenskoj akademiji i o onim zaslužnim ljudima, koji su je osnovali i odredili joj prvi naučni pravac, onda se kod nas obično spominju dvojica, Strossmayer i Rački, a gotovo nikada se ne spominje Jagić. Time mu se čini izvjesna nepravda, koja se može opravdati jedino time, što je napustio domovinu 5 godina nakon njezina osnutka. Ali iz mojih izlaganja vidjet će se, da naša institucija duguje jedino Jagiću naučnu aureolu i veliko priznanje, što ga je stekla već u prvim godinama svoga postojanja u slavenskom naučnom svijetu. Ja tvrdim, i to ću dokazati, da nije bilo Jagićeva slavističkog rada prije i poslije osnutka Akademije, ona sa samim kritičkim istraživanjem hrvatske historije, kojemu je temelj udario Rački, ne bi mogla postići onaj veliki ugled kod svih slavenskih naroda, koji je Akademija postigla odmah u početku, a naročito kod Rusa. Ovu tvrdnju moram, razumije se, točno dokazati.

Kako je općenito poznato, temelj našemu zavodu položen je u decembru 1860., oko mjesec i po nakon listopadskog diploma, kada su austrijski narodi dobili ponovno ustav; tada je naime Strossmayer kod ondašnjeg bana Šokčevića položio 50.000 forinti za osnutak akademije. Ovaj njegov čin dao je povoda, da su se u narodu počeli kupiti prilozi za akademijski fond. Poznato je nadalje, da se bečka vlada skanjivala, da dâ odmah odobrenje za osnutak akademije i da je potpune tri godine trebalo, da dođe do predsankcije za akademiju. Istom 1863. dana je carska privola za osnutak akademije u principu. Sve peripetije za ovo davanje opisao je pokojni Šišić točno prema ispisima iz bečkoga arkiva i iznio 1933., kad se je držao pomen 70-godišnjice toga događaja u Akademiji.

Potrebno je, da se to odlično predavanje Šišićevo, držano na svečanom skupu Akademije, štampa što prije u Radu.

Od predsankcije 1863. do početka rada Akademije 1867. protekle su potpune četiri godine. Za sve to vrijeme kupio je narod priloge za njen osnutak, kao i za sveučilište. Trebalo je tada narodu djelima dokazati, da, uza sve što još ne postoji akademija, ipak ima smisla sakupljati priloge za naučni rad. To se je moglo dokazati jedino osnutkom časopisa akademičkog karaktera. Kod pokretanja toga časopisa Jagić je igrao prvorazrednu ulogu, jer je tada bio tajnik Matice ilirske. Časopis pod naslovom *Književnik* izađe kao izdanje Matice ilirske, a uz potporu Strossmayerovu za plaćanje honorara piscima.[8] Književnik je izlazio pune tri godine, 1864., 1865., i 1866., i preteča je Rada Jugoslavenske akademije. Kako se zna, Rad je imao po prvobitnoj zamisli biti također časopis, koji izlazi tri puta na godinu, dok je Književnik izlazio četiri puta. Najveći dio naučnih priloga, što izađoše u Književniku, potekao je iz pera Jagićeva. Od 1821 strana napisao je Jagić 437, gotovo četvrtinu.

Književnik je bio časopis čisto naučnog karaktera njemačkoga tipa. Sadržavao je tri odjeljenja: U prvom, glavnom, objavljivane su naučne rasprave iz oblasti filologije, historije i prirodnih nauka. U drugom donosio je kritičke prikaze najnovijih naučnih publikacija, dok su se u trećem nalazile manje naučne vijesti. Prema tome, Književnik je u pravom smislu riječi i prethodnik Jagićeva Archiva iz g. 1875. po unutarnjoj raspodjeli materije. On, prema tome, prethodi ne samo Radu Jugoslavenske akademije nego i Archivu für slavische Philologie, koji je Jagić osnovao 1875. u Berlinu, deset godina nakon Književnika. Ali Književnik prethodi Jagićevu naučnom radu i u druga dva pravca. Svojim člankom *Slavensko jezikoslovlje* (1865), koji je kasnije nastavio u tri sveske Rada i nekrolozima o Augustu Šlajheru (Rad VI, 1869, str. 140—203) i Ivanu Brčiću (Dvie službe) udario je prvi temelj povijesti slavenske filologije. U drugu ruku Književnik postade baš zbog Jagićevih mnogobrojnih članaka i obznana poznat u slavenskom svijetu, i to jednako brzo kao i Jugoslavenska akademija, kad je 5. lipnja 1867. započela svoj rad. Upor. *Spomene* str. 57—77.

Da su i Književnik i Akademija tako brzo postigli naučnu aureolu u slavenskom svijetu, to se ima zahvaliti I. I. Sreznjevskome, koji je bio

centralna ličnost u odnosima između Jagića i Zagreba s jedne i Petrograda s druge strane. Kako je do odnosa između njih došlo, moramo potanje objasniti. Jagić nam je sam u *Spomenima* svoga života str. 65 zabilježio, da je već 1864. i 1865.[9] bio u prepisci sa Sreznjevskim. Slao mu [10] ispise iz glagoljskih spomenika Kukuljevićeve biblioteke i t. d. Ako je kasnije u Spomenima str. 104 rekao, da je njegov otpust iz srednjoškolske službe u Hrvatskoj 1870. bio »sretan slučaj«, onda se mora kazati, da su njegove naučne veze godina 1864. i 1865., kada se mladi Jagić nalazio u sredini treće dekade svoga života, bio još sretniji slučaj. To moramo dakako detaljnije objasniti.

I. I. Sreznjevski[11] rodio se 1812. u Jaroslavlju u FRSSR., umro 1880. kao profesor slavistike i član Imperatorske akademije u Petrogradu, kao jedan od glava tadašnjeg ruskog slavjanovedenija doživio je u svome naučnom radu interesantan razvitak, koji je bio od velikog značenja za vezu između njega i Jagića. Ovaj Velikorus, dok je bio profesor u Harkovu, promatrao je zadaću ruskoga slavjanovedenija sa etnografskog i geografskog gledišta. U tom smislu držao je i predavanja. Došavši u Petrograd za profesora univerziteta, pod utjecajem Vostokova prometnuo se u sabiratelja i izdavatelja glagoljskih i ćirilskih spomenika južnoslovenskih[12] i ruskih. Ta njegova promjena u naučnom radu dovela ga u vezu s našim Jagićem i kasnije s našom Akademijom[13], kojoj je postao i suradnik u Starinama sv. III (1871).[14] Ta veza imala je blagotvoran učinak time, što je obilno izvještavao ruski slavistički svijet u Izvjestijama petrogradske Akademije o radovima u Književniku i u Jugoslavenskoj akademiji.[15] Jagić je opet sa svoje strane kritički referirao o njegovim publikacijama u Književniku III (1866.) i Radu VIII (1869.).[16]

Primijetiti još treba, da je Sreznjevski kao harkovski profesor baš zbog svog etnografskog i geografsog pravca u slavjanovedeniju 1840. proputovao sve zapadno Slavenstvo, naročito hrvatske i slovenske krajeve. Bio je čak u Koruškoj i u Reziji, pa i u Žumberku.[17] Time su dakako njegove naučne veze iz godine 1864.[18] bile pojačane davnim ličnim impresijama iz doba našega Ilirizma.

Njegov naučni interes za časopis Književnik i za Jugoslavensku akademiju bio je pojačan još dvjema veoma važnim raspravama Jagićevim, koje su izašle izvan Književnika. Godine 1863., kad se u Hrvatskoj slavio milenij Ćirila i Metoda, Jagić je u *Tisućnici* objavio svoju studiju *Evanđelje u slavenskom prijevodu*. Svoj članak zove »Historičko-filologički nacrt« i dijeli ga u dva dijela. U prvom raspravlja o historiji evanđelja u starom crkveno-slavenskom. Utvrđuje, da slav. prijevod potječe od Ćirila, da se drži točno grčke versije evanđeoskih tekstova i da se Ćirilov tekst prenosi iz Bugarske u Hrvatsku i tu dolazi u misale. Tom prilikom daje historiju hrvatskoga evanđelja sve do Levakovića i Karamana. Drugi je dio ove studije čisto filologički. Ispoređuje Ostromirovo i Asemanovo evanđelje, koja su izborna (t. j. uređena prema nedjeljama), sa grčkim tekstom i sa vulgatom. Ćirilov prijevod ne drži se vulgate, nego grčkoga teksta. Taj prijevod dolazi u Hrvatsku. Na koncu, u pet točaka, daje zaključak:

a) Tekst evanđelja staroslavenskoga i hrvatskoga sve do Levakovića osniva se na jednom istom prijevodu sa grčkog. Taj je prijevod točan. U Hrvatsku dolazi u IX. i X. vijeku neizmijenjen u starocrkveno-slavenskoj recenziji. *b)* U XI. v. razvija se hrvatska recenzija na osnovu starocrkvenoslavenske. Prilagođuje se latinskom obredu, ali sam bizantinski tekst ne mijenja se. U XI. vijeku počinje dakle ispravljanaje prvobitnog bizantinskog teksta u pravcu prilagođivanja hrvatskom jeziku i latinskom obredu. U tom obliku dolazi do prvog tiska 1483. Zatim se u taj prvobitni tekst umiješala rimska propaganda fide, koja je ispravljanje teksta povjerila Levakoviću. On je, stojeći pod utjecajem galičkih Unijata, prvobitni tekst evanđelja upropastio time, što ga je »ispravljao« prema ruskoj slavenštini. *c)* Prije Levakovića ispravljali su prvobitni tekst Ćirilova evanđelja prepisivači. *d)* Ispravljanje se tada vršilo zamjenom arhaizama novim oblicima i jednog značenja drugim. e) Gramatička analiza te novije prerade pokazuje novije oblike, kao uzmicanje asigmatskog aorista pred novijim.

Kako se vidi iz analize sadržine ove prve Jagićeve studije, posvećene izučavanju Ćirilova prijevoda, ona je prethodnik glavnom i životnom djelu *Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen* Sprache. Ovo je djelo izišlo u Beču i Berlinu istom na početku 20. vijeka.[19] Pri izrađivanju ove studije obilno se služio Kukuljevićevom bibliotekom (upor. Spomene I str. 58).

U ovaj filološki pravac Jagićeva naučnoga rada prve polovine 60-tih godina ide i njegova analiza Asemanova ili Vatikanskoga evanđelistara, koji je 1865. izdao Rački prema svom prijepisu u Rimu. Jagiću je tada bilo 27 godina. U svojoj studiji, koju je Rački umetnuo na strani XII—C u svoj predgovor, a nije je spomenuo na naslovnom listu, što Jagiću nije bilo baš pravo[20], Jagić utvrđuje na osnovu analize glagoljskih slova, koja se upotrebljavaju za jery, u, št, i t. d., da je taj evanđelistar spomenik oble glagoljice iz vremena prije XII. vijeka. Vidi se odatle, da se već u to doba bavi jednim od svojih glavnih predmeta, glagoljskom paleografijom. Uspoređuje za tim Asemanov evanđelistar s Ostromirovim, pri čem je naročito interesantna njegova leksikalna analiza Asemanova evanđelistara, iz koje se vidi, da je već tada kao i kasnije u *Entstehungsgeschichte* upotrebljavao lingvističku geografiju za pitanje o postanku starog crkvenoslavenskog jezika.[21] Utvrđuje, da se Asemanovo i Ostromirovo evanđelje slažu u tome, što slijede istočnu i bizantinsku recenziju evanđelja, od koje se razlikuje Vulgata. Ima doduše potvrda, ističe, da Asemanov evanđelistar slijedi zapadnu aleksandrinsko-italsku recenziju evanđelja, ali to ne znači, da je ispravljanje vršeno prema Vulgati, jer se i Ostromirovo rusko evanđelje na nekim mjestima slaže s Vulgatom. Prema ovim podacima Jagić zaključuje, da Asemanov evanđelistar pripada XI. vijeku i da spada među najstarije spomenike književnog djelovanja Ćirila i Metoda. Asemanov evanđelistar, veli, nije ni kasniji niti manje vrijedan od Ostromirova, jer pokazuje starodrevne oblike, kao asigmatski aorist, i osniva se potpuno na starobugarskom narječju. Ovako je naime Jagić u ono doba još nazivao staroslavenski jezik Ćirilov i Metodov.[22] U pogledu starine jezika, tvrdi,

Asemanovo evanđelje važnije je od Ostromirova, koje pokazuje mnogo rusizama. S njim su u vezi svi hrvatski glagoljski rukopisi. Ono mu dokazuje, da je kod Hrvata u IX., X., i XI. vijeku vladao još isti jezik i obla glagoljica.

Jagićeva analiza Asemanova evanđelja drugi je sjajni filološko-kritički rad njegov, koji se i danas još spominje kao nezastario po slavističkim udžbenicima.[23]

*

Iz dosadašnjeg našeg razlaganja izlaze nesumnjivo dvije stvari: *a)* da se Sreznjevski obratio na dobru adresu, kad je stupio u naučnu vezu s Jagićem u Hrvatskoj, i da je, kad je referirao o njegovim radovima u Imperatorskoj Akademiji[24], prikazivao ruskom slavističkom svijetu ne samo jednog velikog učenika Miklošićeva, koji je dorastao filološko kritičkom izučavanju glagoljskih i ćirilskih tekstova, nego kojemu u ono doba ni Rusija nije mogla suprotstaviti jednako važan ekvivalenat, jer je Jagić, izašavši iz Miklošićeve škole, bio mnogo jači u filološkokritičkom pogledu i od samoga Sreznjevskoga. *b)* Iz gornje analize vidimo nadalje i to, da je Jagić već u prvoj polovini 60-tih godina, dakle dvije godine prije osnutka Akademije, položio temelj svojim dvjema naučnim radovima, koji su njegovo životno djelo, a to je *Historija slavjanskoj filologiji (1910)* i *Enstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache (1913)*. Naročito je ova konstatacija važna zbog toga, što je o prvom djelu ovako pisao Musiću 14. VI. 1910.: »Ja sam u nju usadio svu svoju dušu, sve svoje želje i dobre savjete mladim naraštajima«, a 27. III. 1910., da bi sad, kad je to djelo s njegove »strane dovršeno«, »mogao slobodno i oči zaklopiti bez smetnje«, dok je drugo djelo posvetio »seinen lieben Freunden, Fachgenossen und Schülern«, toliko ga smatrao svojim najbitnijim.

*

Napokon je, poslije raznih peripetija, došlo na koncu svibnja 1867. do sankcioniranja Jugoslavenske akademije, tako da je bio odobren i njezin statut,[25] a Rački potvrđen kao predsjednik i Strossmayer kao pokrovitelj. Dne 5. lipnja 1867. održao je filološkohistorijski razred prvu javnu sjednicu. Tom prilikom Jagić je održao svoje prvo naučno predavanje u Akademiji, čitajući jedan odlomak iz svoje *Historije književnosti naroda hrvatskog* i *srpskog*. Istraživao je izvore naših narodnih priča i pjesama, koji se nalaze još u X. i XI. vijeku u književnoj radnji bugarskih bogomila, u apokrifima. Tražio je paralele za ovu našu folklornu književnost u istočnih naroda, i to preko knjiga ili usmenog pripovijedanja. Taj njegov rad značio je dopunu naučnog rada Nijemaca Benfeya, koji je svojim izdanjem Pančatantre udario temelj komparativnom izučavanju folklorne književnosti. U svome izvještaju o radu Akademijinu u g. 1867. prvi Akademijin tajnik Đuro Daničić ispravno je kazao, da je Jagić tim svojim radom udario »prvi tvrd temelj sravnjivanju naših narodnih pjesama i pripovijedaka s pjesmama i pripovijetkama ostalih evropskih i azijskih naro-

da, a tim i pravom poznavanju i dostojnom ocjenjivanju naše narodne poezije«. »To je, veli dalje Daničić, učinjeno učenošću i dubokom i prostranom tako, da ovaj trud gospodina Jagića podiže našu književnost u svojoj struci na visinu evropskih književnosti«. (Uporedi *Rad* I. str. 57-58).

Kako je već rečeno, ovo prvo Akademijino predavanje samo je isječak[26] iz gore pomenute njegove knjige,[27] u kojoj je prikazan naš književni srednji vijek. Akademija je preuzela na sebe trošak oko izdavanja ove prve sveske Jagićeve kritičke povijesti književnosti hrvatske i srpske. Prema tome izvjesno je, da je Akademija svoj naučni i izdavački rad započela Jagićevim djelima. Što je još više, mora se već sada kazati, da je ovo prvo Akademijino izdanje naišlo u Rusiji na velik odziv. To se vidi odatle, što je njegova *Historija* bila odmah prevedena na ruski. God. 1871. izdalo je ruski prijevod kazanjsko sveučilište u svojim izdanjima. Treba istaknuti još i to, da je rusko izdanje izašlo prije dolaska Jagićeva u Odesu. Prevoditelj ruski nije naznačen na naslovnom listu. Poznato je ipak, da je to bio Memnon Petrović Petrovski, koji je poklonio Akademijinoj knjižnici jedan ekzemplar toga prijevoda.[28]

Jagićeva *Historija književnosti* pisana je na principu komparativnom i historijsko-genetičkom. To je prva kritična povijest naše književnosti. Iz nje izlazi veliki dar Jagićev za sinteze i veliko poznavanje rukopisa, što je naročito važno za književnost ćirilo-metodijsku, koja se ne može studirati bez filološko-kritičkog interesovanja. Naročito treba istaći i njegovu analizu kulture starih Slavena, koju je Jagić dao na osnovu lingvističke analize. Na osnovu ove analize Jagić je ispravno označio razliku između Slavena i Germana. Slavenska je prethistorijska civilizacija poljoprivredna, a germanska ratna i lovačka. Kad se ima u vidu ova Jagićeva analiza, onda se razumije, zašto Slaveni na Balkanu ne prodiru odmah u grčke i romanske gradove na obali, nego se zadovoljavaju koloniziranjem okoline tih gradova.[29] Isto je tako vrlo lijepo prikazao razvitak Ćirilo-metodijske literature u Bugarskoj, pa prijenos te literature s jedne strane iz Bugarske u hrvatske i srpske zemlje, a s druge u Rusiju. Ovaj dio mogao je Jagić učiniti samo na osnovu istraživanja i proučavanja rukopisa. Jednako je uspio i njegov prikaz hrvatskih i srpskih pravnih dokumenata,[30] njihova stila i t. d.

Ako uporedim ovaj Jagićev prikaz naše srednjovjekovne književnosti s Gaston Parisovom prikazom starofrancuske književnosti,[31] koji je izašao 21 godinu kasnije (1878.), i s novijim Carl Voretzschovim njemačkim prikazom[32] iste književnosti (prevedenim sada i na engleski), onda moram priznati, da je njegov prikaz, što se tiče sinteze i prikazivanja književnosti u vezi s kulturnom historijom, kud i kamo interesantniji od ova dva, uza sve što ova dva prikazuju mnogo raznolikiju i bogatiju srednjovjekovnu književnost.

Kad smo ovako nesumnjivo utvrdili, da je Akademija započela svoj rad naučni i izdavački Jagićevim radovima, i to 5. lipnja 1867., onda ne razumijemo, kako se moglo godine 1917. zaključiti u razredu historičko-filologijskom,[33] da Akademija uzme za početak svoga rada svečanu sjednicu

od 28. srpnja 1867., kad je svečana sjednica i onako samo jedna manifestacija i ne predstavlja nikakav naučni rad. Kad to znamo, onda će nam biti jasna i jedna sarkastička primjedba Jagićeva u *Spomenima* njegova života, svezak 1, str. 78. Tu je Jagić napisao ovo: »Dugo je trebalo, dok je sledila potvrda pokrovitelja i predsednika, tako je istom 30. maja godine 1867. mogla biti držana prva skupna sjednica pod predsedanjem Račkoga, a 5. lipnja 1867. prva sednica (javna) historičko-filološkog razreda, koju je predsednik razreda otvorio besedom naštampanom u Radu I. knj. str. 267—8. Tada sam ja držao prvo javno čitanje. Kad se navršilo 50 godina toga fakta, nije se u Zagrebu ni živa duša setila, da mi čestita, što sam još živ, kao da je današnjoj generaciji krivo što jošte živim.« Psihološki razlog za sarkazam posljednje rečenice objasnit ću kasnije, a sada moram spomenuti, da je imao posvema pravo, što se našao uvrijeđen ovim prešućivanjem (totschweigen = passer sous silence) veoma važnog fakta u životu Jugoslaveske akademije od 5. lipnja 1867., a u neposrednoj je vezi s ličnošću i radom Jagićevim.

Jagić je na svojoj *Historiji književnosti* i dalje radio. U vezi s njom daje u 9. svesci Kukuljevićeva *Arkiva* analizu dva rukopisa iz Kukuljevićeve biblioteke. U tim rukopisima nalazi građu za historijsko-genetičko proučavanaje naših pripovijedaka. Jagić je svoju Historiju označio kao prvi svezak. To znači, da je i dalje radio na ostalim periodima naše književnosti i mnogo je od toga i publicirao; tako ranije u Književniku III (1866) dao je sjajnu literarno-historijsku i lingvističku analizu *Sirene* Petra Zrinjskoga, uporedivši je s Gundulićevim i Tassovim eposom; kasnije u Radu dao je isto tako za ono doba sjajnu analizu petrarkističke poezije najstarijih naših liričara Menčetića i Džore Držića, koje zove trubadurima, nazivom, koji je samo djelomice ispravan. Ovaj rad je također zamišljen kao dio njegove buduće kritičke povijesti hrvatske književnosti. Ovamo ide i Jagićeva isto tako sjajna analiza[34] Frankopanova Vrtića (= Gartlic).

Jagić je svoj rad na kritičnoj hrvatskoj književnoj povijesti zamislio na širokoj filološkoj kritičnoj osnovici. Bio je najme uvjeren, da je pisanje kritičke književne povijesti na historijskogenetičnoj osnovici nemoguće bez kritičkih izdanja starih pisaca.. Za ta kritička izdanja sastavio j pravilnik objavljen u predgovoru Kukuljevićeva izdanja Marulićevih djela.[35] Kolacioniranje Kukuljevićeva prijepisa Marulićevih djela s rukopisima i u utvrđivanje autentičnosti Marulićevih djela rad je Jagićev. Kriterije za tu autentičnost objavio je u Kukuljevićevu izdanju.[36]

Jagić je upravo i pokrenuo u Akademiji seriju *Stari pisci,*[37] u kojoj su se imala da objavljuju samo kritična izdanja. Potporom Akademije od 200 forinti, za današnje prilike smiješna suma, Jagić 1868. poduzimlje u kolovozu i rujnu putovanje u Dalmaciju i Dubrovnik, da prepisuje u biblioteci Male braće rukopise dubrovačkih pjesnika. O tom svom putovanju objavio je i potanji izvještaj.[38] Sam je priredio prvo izdanje Menčetića i Držića i započeo izdanje Vetranovića, koje je morao prekinuti odlaskom u Rusiju u studenom 1871.

Na žalost više od prve sveske svoje *Historije* nije objavio. To je velika šteta za nauku o književnosti hrvatskoj i srpskoj. On je doduše u Riegerovu Slovniku naučnom dao kompletnu povijest književnosti hrvatske i srpske zajedno s poviješću našega jezika, ali to je više informativna povijest jezika i književnosti leksikonskog karaktera, a nije ono, što bi imala biti kritička književna povijest Hrvata i Srba na osnovici historičko-genetičkoj i komparativnoj.[39]

O svom metodu izučavanja povijesti naše književnosti Jagić obavijestio je nas i u gore pomenutim svojim Prilozima[40] (1868) i u studiji o trubadurima (1869) kao i u izdanju Aleksantride (1871)[41]. Sam naziv historijsko-genetički njegov je. Što nismo dobili već 70-tih ili možda početkom 80-tih godina takvu povijest, razlog je Jagićev odlazak u Rusiju i kasnije u Berlin i Beč, kada se morao baviti više ukupnošću slavistike, negoli specijalnom serbo-kroatistikom, koju dakako nije ni tada zanemario.

*

Prema tome, Akademija ima zahvaliti naučnom radu Jagićevu 60-tih godina, što je dobila već u prvom svom početku u slavenskom svijetu naučnu aureolu, što je stupila u naučnom pogledu na jake noge.

Osim toga Jagić je već u ono vrijeme pokazao jak organizatorski talenat, koji ga je pratio diljem čitavog njegova života. Kako već rekosmo, on je organizirao izdavanje Starih pisaca i, zajedno s Račkim, izradio Akademijin statut, a pored toga, kao čovjek velikih ideja, imao je već onda na misli, da Akademiju učini organizatorom svega naučnog i književnog rada u Hrvatskoj. Kao tajnik Matice ilirske sve do odlaska iz Hrvatske učinio je da Matica uđe u tijesnu vezu s Akademijom, zatim kao privremeni upravitelj muzeja (1863—1867 upor. Spomene I 90) uradio je, da je Akademija preuzela pod svoje okrilje i narodni muzej.

Kao upravitelj muzeja napisao je u Književniku III (1866) pod naslovom *Starine i njihovo znamenovanje s obzirom na ono, što je u Zagrebačkom muzeju* članak o važnosti starina i o tome, kako ih valja čuvati i odrediti im točno nalazište. U taj članak upleo je i svoje misli o odnosu između lingvistike i prehistorije. Važnost toga dijela njegova rada udara u oči naročito onda, kad se isporedi sa Schraderovom knjigom *Sprachvergleichung und Urgeschichte*, koje je izašlo 20 godina poslije pomenute Jagićeve studije u Književniku. Schrader u svojoj knjizi obrađuje isti predmet koji i Jagić. Bogišić je ispravno uočio važnost toga članka rekavši, da je napisan »briljantnom učenošću«.[42] U tom članku već tada traži, da se izradi arheologijska karta Hrvatske. Taj postulat arheologijske nauke nije ni danas još u cijelosti ostvaren.

II.

JAGIĆ U IZMJENI HRVATSKIH GENERACIJA, NJEGOVO KAJKAVSKO PODRIJETLO I EKONOMSKI USLOVI RADA

Pošto smo ovako ocrtali Jagićeve zasluge za početak Akademijina rada, treba utvrditi mjesto, koje zauzima u izmjeni naših generacija.

Onu generaciju, koju je vidio na radu u svome djetinjstvu u osnovnoj školi u Varaždinu, u tri razreda varaždinske franjevačke gimnazije, u burnoj 48. godini, i nakon toga u 5 razreda zagrebačke gimnazije pod apsolutizmom, pa zatim kroz četiri godine studiranja klasičke filologije i slavistike u Beču, označit ćemo kao vrijeme prve generacije, koju predstavlja tako zvani Ilirizam.[43] Jagić je rekao za ovu generaciju, da se kretala »na lakih krilih domoljubnog oduševljenja«.[44] Ova je generacija imala u Vjekoslavu Babukiću i Antunu Mažuraniću svoje gramatičare. Najveći lingvistički uspjeh, koji je postigla, označuju t. zv. bečke punktacije[45] Kod tih punktacija sudjelovali su od strane Iliraca Ivan Kukuljević, dr. Dimitrija Demeter, Vinko Pacel i I. Mažuranić, od Srba Vuk Stef. Karadžić i Đ. Daničić, a od Slovenaca Franje Miklošić, uz manje važnog književnika Stefana Pejakovića.[46] Te punktacije sadržavaju konačnu redakciju Gajeva nastojanja u pogledu književnog jezika i pravopisa. Gore pomenuti složiše se u ovom: 1) Ne valja miješati narječja, nego treba izabrati jedno narječje za književni jezik. 2) Južno narječje najprikladnije je za književnost. 3) T. zv. jat ima se pisati *ije* (u dva sloga), a gdje je jedan slog, da se piše *je* odnosno *e* i *i*. Primjer: *tijelo, bjelina, mreža, donio*. Tko ne će da piše južnim narječjem, neka piše jednim od ostala dva narječja, ali da ih ne miješa i ne gradi jezik, koga u narodu nema. 4) Treba pisati svuda *h*, gdje mu je po etimologiji mjesto. 5) Dočetno *h* u genitivu množine imenica ne treba pisati. 6) Sonantno *r* da se piše bez *a*, *e* sa gravisom pred *r*. Prema tome rogato *ě* za jat, koje je Gaj uveo, imalo je otpasti. Time je bilo postignuto izvjesno književno jedinstvo, potvrđeno od glavnih predstavnika hrvatskog ilirizma, od Vuka i Daničića i od oca slavistike Miklošića.

Za vrijeme apsolutizma nije bilo ništa u ovim punktacijama mijenjano. One su ušle u naslijeđe novoj generaciji, koja nastupa poslije apsolutizma, s Jagićem i Račkim na čelu. Ova generacija preuzimlje isto tako i načelo o narodnom jedinstvu južnih Slavena, naročito Hrvata i Srba. Već ova prva generacija zanosila se i oduševljavala za dubrovačko-dalmatinsku književnost i za Vukove narodne pjesme. Vuk je također imao veza s Ilircima i stekao kod njih priznanje za svoje reforme. Vukov jezik je već kod Ilirica postigao veliki prestiž.

Druga generacija, t. j. ona koja nastupa književnim radom poslije listopadskog diploma 1860, kojim se ukida apsolutizam, a vraća ustav austrijskim narodima, prihvaća sve ove tekovine prve ilirske generacije. O njima Jagić kao franjevački srednjoškolac još ništa nije znao. Njegova obrazovanost u to doba bila je stečena na osnovu kajkavske književnosti. Došao je u Zagreb u 4. razred misleći, da ćirilica predstavlja grčki jezik. U apso-

lutističkoj gimnaziji zagrebačkoj, koja se od 1855. do konca apsolutizma 1860. zvala k. k. Akademisches Gymnasium zu Agram s njemačkim nastavnim jezikom, u kojem je Vatroslav postao Ignaz,[47] Jagić je doduše mogao dobiti patriotsku ilirsku pobudu od svojih hrv. učitelja Babukića i Vebera i Slovenca Macuna. Ali ne znamo ni o kakvoj Jagićevoj aktivnosti u ovom pogledu. Kasnije u Beču za apsolutizma marljivo studira klasičnu filologiju i slavistiku, a kod profesora Bonica udubljuje se u reforme, što ih je apsolutizam proveo u austrijskoj gimnaziji, postavivši gramatički studium na nove temelje, o čemu ćemo kasnije govoriti, kad bude riječ o Jagiću kao srednjoškolskom profesoru i srednjoškolskom piscu.

Čim je Jagić svršio u listopadu 1860. ispit iz klasične filologije za cijelu gimnaziju i dobio namještenje na zagrebačkoj gimnaziji,[48] dao se odmah na naučni rad, koji ćemo kasnije analizirati. Kako je prošao Bonicovu školu, dobije 1861. zadaću, da bude sekretar novo obrazovanog školskog vijeća[49] Rački je kasnije postao inspektorom škola.

Upravo kao što se Rački dao u ovo vrijeme na kritičko ispitivanje hrvatske historije, napustivši nekritičko historijsko oduševljenje ilirskih historičara, isto se tako i Jagić dade na proučavanje naučnih osnova hrvatskoga jezika i književnosti prema metodu svoga učitelja Miklošića. Svuda ispoljava naučni lingvistički duh ne samo u svojim radovima, što ih je objavio u programu zagrebačke gimnazije i kasnije u Književniku, nego i u podliscima (feljtonima), koje je pisao u Narodnim novinama i u Pozoru.[50]

Kako se iz ove letimične analize vidi, generacija Jagića i Račkoga, koju zovemo drugom, razlikuje se od prve ilirske samo kritičnošću i naučnim duhom. Mjesto »lakih krila domoljubnog oduševljenja« ona uvodi u svoj rad naučni duh i kritiku. Taj novi duh poklapa se i s nastojanjem hrv. naroda u ono doba i s mecenatstvom Strossmayera. Čim je Strossmayer položio 1860. kod vlasti svoje prinose za akademiju i sveučilište, započe u našim malim gradićima i kod inteligencije natjecanje u skupljanju prinosa. Tada se vidjelo, koliko dobrih svojstava ima u masi hrvatskoga naroda, a koliko loših među rukovodiocima toga naroda, kako ćemo kasnije vidjeti, analizirajući Jagićevu biografiju.

U patriotskom pogledu, u oduševljenju za sve, što je narodno i što ide za narodnim jedinstvom, ova druga naučna generacija ne razlikuje se od prve. Njezin je stil patriotski, kao i stil prve generacije. Kad Jagić na pr. ispituje u Književniku 1, str. 162. hrv. genitiv pluralu, on, nakon uporedenja našega jezika sa ostalim slavenskima, upada u lirsko raspoloženje. I kod čisto naučnog pitanja ovako piše: »Uopće krasan je i veoma utješan onaj duh sloge i zajednice koji se vidi da vlada u slavenskih jezikah, kad ih čovjek pobliže usporedi. Usprkos toliko vjekova našeg razdruženja ostadosmo po onom najbitnijem znaku, kojim stvoritelj zabilježi čovjeka, jedan narod, jednake duševnosti.«

*

Da se vidi sasvim drugo naučno kritično gledanje na probleme tadašnje naše književne stvarnosti, dajemo ovom prilikom kratku analizu Jagićeva uvodnog članka *Naš pravopis* u Književniku sv. 1. (1864). Jagić, kome je

tada bilo 26 godina, studira u njemu pitanje fonetičkog i etimološkog pravopisa sa gledišta tadašnje lingvistike, ne samo slavenske nego i indoevropske, i sa gledišta analogija s njemačkim jezikom. Da bi dokazao nezgodnost pisanja rogatoga ě, a preporučio pisanje izgovora *je* odnosno *i(j)e* za jat, daje čitavu historiju jata u ćirilici i glagoljici. Isto tako ispravnost pisanja sonantnoga *r* mjesto *ăr ĕr* dokazuje pozivom na Boppa, Miklošića, Steinthala, Potta, Brückea, Vostokova, Buslajeva, Curtiusa, Grimma, Schleichera, Dobrovskoga. Da dokaže apsurdnost pisanja *h* u genitivu množine imenica, daje čitavu povijest ovoga padeža u starocrkvenoslavenskom i hrvatskom, uporedivši ga sa sanskrstom.[51] Na koncu daje svoj zaključak u pet točaka: 1) U pravopisu ne da se dosljedno provesti ni etimološki ni fonetski princip. Zbog toga treba ograničiti fonetiku na riječi, koje se ne mijenjaju u osnovi, na pr. *zdrav* mjesto *sdrav*. Kod riječi, koje se mijenjaju u padežima, konjugaciji, izvedenicima, treba zadržati etimološki princip, dakle *otac otca, sladak sladka* i t. d. 2) Zabacuje geminaciju u *oddijeliti*. 3) Zabacuje *tj* mjesto *ć* u *milostju* mjesto *milošću*, a dopušta samo u *utjeha*. 4) Zabacuje rogato *ě*, a prihvaća *i(j)e — je*. 5) Zabacuje *ăr, ĕr* za sonantno *r*. 6) Zabacuje *h* u genitivu plurala i duala kod imenica. Sva ova zabacivanja opravdava pozivom na bečke zaključke od 1850.

Učenost Jagićeva u ovom članku nije bila po volji tadašnjoj našoj starijoj lingvističkoj generaciji, koju je predstavljao direktor gimnazije A. Veber-Tkalčević. U Književniku I, str. 181—186 napisao je Veber utuk na taj članak.[52] Jagić, kako je bio ne samo učevan, nego i objektivan, štampao ga je u Književniku, kojemu je bio urednik, odmah poslije svoje studije, poprativši ga učenim primjedbama.

U svojim *Spomenima* I str. 78. Jagić je naročito istakao, da je postojala izvjesna opozicija od strane »šačice« predstavnika prve ilirske generacije onome duhu i onome radu u čisto naučno-kritičnom pogledu, što ga je započeo Književnik i nastavila Akademija. Na žalost potanjih detalja o tome nije nam Jagić zabilježio u svojim memoarima, pa ne znamo, kako se tada 60-tih godina ispoljavala razlika u mišljenju između tadašnjih mladih i starih.

Ako se nije jasno izrazio u Spomenima, a ono je rekao prave uzroke razmimoilaženja u pogledu Akademije u nedatiranom pismu Trnskome iz g. 1867.: »Poznato Vam je s kakovim se teškoćama ima boriti naša jugosl. akademija: zlobni ljudi prave s nje kojekakve kapitale a nahode u njoj čega neima niti neće biti, koje središte političkih agitacija, koje centrum opozicije panslavističke itd. To su razlozi, s kojih se žalibog nigda nezna, komu je slobodno komu li griešno biti članom jugosl. akademije.« Zbog toga ga pita, bi li se primio članstva. Međutim Trnski, jednako kao i Preradović, ne htjede se primiti, zacijelo zbog oficirskog položaja i zbog ovakvih glasina i neprilika, s kojima se Akademija imala boriti za čitavo vrijeme Austro-ug. monarhije.

Vjerojatno je, da je nešto od opozicije ovakve vrste postojalo i kod Antuna Mažuranića i Ivana Kukuljevića, koji ne htjedoše također biti članovi Akademije, premda je Kukuljević surađivao i u Književniku i u

Akademiji izdanjem Marulića u Starim piscima, a svoju bogatu knjižnicu s velikom kolekcijom glagoljskih rukopisa prodao je Akademiji. Ali su kod ove dvojice mogući ni i razlozi čisto lične prirode (povrijeđen ponos i t. d.)

Jagić je i u Spomenima I. str. 56 i sl. i u svojim radovima[53] sa zahvalom isticao velike koristi, koje je crpao u Kukuljevićevoj knjižnici, prije nego što je došla u posjed Akademije. Kako se je u Spomenima 1. str. 78. izrazio neodređeno, rekavši: »Šačica starih iliraca, koji su jednako više na tiho nego li javno pokazivali svoje neraspoloženje spram nas mladih« i t. d. a nije naveo nikakvih imena, možemo samo nagađati, zbog čega su upravo Antun Mažuranić i Ivan Kukuljević odbili, da prime članstvo Jugoslavenske akademije. Svakako je značajno, da stari Ilirci u Jagićevo doba nisu aktivno istupali protiv Akademije. Aktivno će istupiti istom mađaron Levin Rauch i starčevićanci s Davidom Starčevićem na čelu u doba provođenja nagodbene politike u Hrvatskoj, o čemu će biti riječ u našem trećem poglavlju.

*

Jagić kao predstavnik ove druge učene generacije nosi uglavnom isti karakter kao i Fran Kurelac, o kome je napisao izvrstan feljton u Narodnim Novinama i Pozoru[54] Njega karakterizira kao »učenu glavicu« i »vatrena domoroca« u isto doba. Isto tako smatra i Jagić svoj učeni rad domoljubnim narodnim poslom. U stilu ilirske ideologije, kad govori o srpskim spomenicima, govori kao o »našim spomenicima« o »našem srpskom jeziku«. Ne rastavlja srpsko od hrvatskoga (upor. *Spomene* I 57). Već u onim mladim godinama uspoređuje srpskohrv. književnost s »Janusom sa dva lica, s radom od dva brata, koji usporedo rade ne pitajući mnogo jedan za drugoga«, veli zgodno na citiranom mjestu svojih Spomena g. 1920. Ilirska domoljubna frazeologija karakterizira njegov tadašnji stil.[55]

Značajno je još i to, što je Jagić kajkavac, kao većinom Ilirci što su bili. On ističe, da je djelo Iliraca u pogledu jezika besprimjerno u historiji slavenskih naroda. Zbog jedinstva kajkavski Ilirci odrekoše se kajkavskoga književnog dijalekta i prigrliše štokavsko. U tom pogledu i Slovencima je činio zamjerke.[56]

S prvom generacijom Jagiću je zajedničko i oduševljenje za dubrovačko-dalmatinsku književnost. Ilirska izdanja dubrovačkih pisaca nastavlja u Akademiji s tom razlikom, što zahtijeva filološku kritičnost, dok mu je na pr. Babukićevo izdanje Kavanjina nekritično.[57] Tome izdanju pravi iste zamjerke koje i Starčevićevu izdanju Došenove Aždaje, za koje veli, da je prvo Došenovo iz g. 1768. daleko bolje negoli Starčevićevo drugo.[58]

Ova naučno-kritička tendencija, koju uvodi u jezičnim i književnim pitanjima, nailazila je na opoziciju suvremenika. Veber[59] je na pr. držao nepotrebnim za poznavanje hrvatskoga jezika, gramatike i pravopisa, staroslavensku i uporednu slavensku i indoevropsku gramatiku, ono, što je Jagić smatrao osnovnim već od prvoga početka svoga naučnoga rada.

I kao predstavnik ove druge učene generacije ostao je vjeran kajkavskoj sredini, iz koje je potekao. To se vidi već po tomu, što često upotrebljava za svoja uporedenja kajkavski jezični materijal[60] i što na svoje kajkavsko podrijetlo nije zaboravio ni u velikom svijetu. Želio je da bude pokopan na groblju u Varaždinu. On je i u ovom pravcu ostao »Varaždinac domovine sin.«

Njega kao kajkavca karakteriziraju sve dobre osobine našega zagorskog svijeta, domoljubnost i oduševljenje za slogu i jedinstvo, sve one osobine, koje se očituju kod naših Iliraca kajkavaca prve generacije, a za koje ni sam Vuk nije imao pravog razumijevanja, kad je 1837. došao prvi put među Ilirce u Zagreb.[61]

*

Jagić kao dječak odrastao je posvema u kajkavskoj sredini.[62] Otac Vinko (rođ. 1802) bio je dobar, marljiv, točan i pošten varaždinski obrtnik, čizmar, koji je običavao sina voditi po zagorskim sajmovima, kud bi išao prodavati čizme. V. Spomene str. 2. Kajkavci su prvi u našoj zemlji stvorili čizmarski zanat domaćeg podrijetla, i to vrlo rano, za zacijelo po uzoru njemačkom. U Zagrebu su naime živjeli u srednjem vijeku »sutores teutonici«, a i kajkavski naziv za ovaj zanat *šoštar, šoštarija* potječe iz srednje visokonjem. *schuochstoere* (g. 1297), sa kajkavskom zamjenom *o* za srednjovisokonjem. diftong *uo*. Naziv je prema tome star.

Varaždin je posjedovao i čizmarsku organizaciju (ceh), u kojoj je bio učlanjen i otac Jagićev. Ovaj zanat bio je posvema prodahnut kajkavskim mentalitetom. Zagrebački postolari regrutuju se i danas najviše iz Zagorja.

Prvi odgoj na osnovu kajkavske religiozne književnosti dala mu je majka, v. Spomene I 5 i sl. Ona je posvećivala najviše brige odgoju svoga sina ne samo u osnovnoj nego i u srednjoj školi, koliko u Varaždinu toliko i u Zagrebu.

U Spomenima I 7 pominje Jagić kajkavsku biblioteku svoga djeda, iz koje su i on i cijelo susjedstvo crpli prvo obrazovanje. Ta je biblioteka djelomice ušla kasnije i u sastav njegove lične biblioteke.

Ako se može kazati na osnovu podataka iz Jagićevih Spomena, da je prvi književni odgoj dobio od majke, onda se mora reći, da je smisao za točnost, za akritiju, koja je toliko potrebna pri filologijskoj kritici tekstova, dobio od oca zanatlije. Diljem čitava života ova se odlika u Jagićevu radu naročito ističe. Smisao za leksički detalj i varijante teksta osobito se ističu u njegovim bezbrojnim studijama.

Književni odgoj predstavlja u stvari smisao za književni izraz, za stil. Već u prvim svojim podliscima (feljtonima, što ih piše o Kurelcu, Jagić ističe pored gramatičke, jezične, još i stilsku čistoću.

Smisao za akribiju i stilsku čistoću Jagić je baštinio iz roditeljske kuće i dalje je razvio na osnovu klasičnih studija. Nije stoga čudo, što je njegova rečenica, koliko hrvatska toliko i njemačka i ruska, logička, jasna i precizno izražena.

Uz ova dobra svojstva, koja je ponio iz obrtničke kajkavske kuće, baštinio je i željeznu marljivost, okretnost i naviku na rano ustajanje. I ova dobra svojstva očuvao je sve do smrti. Broj je njegovih radova golem. Kad se uzme još u račun neobično razgranjena korespodencija, još više se čudimo i pitamo, odakle mu vrijeme za taj silni rad.

*

Budući da su nam poznate ove biografijske činjenice, ne čudimo se, što ovdje ondje u Jagićevu štokavskom jeziku nailazimo na kajkavske leksičke elemente, tako u Književniku III str. 506 kad čitamo u Jagićevoj rečenici: »Ali to njegovo znanje uđe pozornosti suvremenih Evropejaca« glagol *ući* u značenju kajkavskoga *vujti, vušel* »izbjeći, uteći.

Jagić, koji je bio slavitelj Vukova jezika jednako kao i Daničić i 1864. u Književniku dao prvu naučnu ocjenu njegovih zasluga za srpskohrvatski književni jezik, nije ga u svemu slijedio, ni u jeziku ni u pravopisu, kad je hrvatski pisao do 1871. Naročito se to vidi u njegovim zavisnim upitnim rečenicama, koje redovno započinju sa *jeda* li. Držim, da je ovu osobinu uzeo iz starijeg našeg jezika.

Što upotrebljava u instrumentalu sing., u dat., lok. i instr. pl. pridjeva i zamjenica južne oblike na *-ijem -ijeh*, bit će kod njega kao i kasnije kod Maretića, ne samo imitacija Vukova govora, nego i govora dubrovačkih pisaca.

*

Jagić se već u mladosti počeo baviti izučavaniem rada našeg velikog slavenofila i rusofila iz 17. vijeka Jurja Križanića (1618—1673). Značajno je, što su obojica bili kajkavci i obojica imali donekle istu sudbinu. Križanić potječe iz kajkavskog kraja na Kupi (rodio se u Obrhu kod Ribnika), a Jagić iz sredine »hrvatskih Slovenaca«, kako je u mladosti nazivao svoje kajkavce uopće. Jednom i drugom zajedničko je misionarstvo, doduše različite sadržine i nastalo iz različite pobude; misionarstvo prvoga je političke i vjerske prirode, a drugoga naučno.

*

Pošto smo ovako ocrtali Jagića kao predstavnika naše druge preporodne generacije kajkavskoga podrijetla, kako se ispoljilo u nacionalnoj, jezičnoj i književnoj nadstrojci, red je, da izbliže ogledamo ekonomsku podstrojku, koja je uvjetovala ovakav razvitak.

U vrijeme prve i druge generacije hrvatska sitna buržoazija, iz koje potječe Jagić, nalazi se u formiranju. (Upor. R. Bićanić, Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848). Ona je nacionalna reakcija na onu njemačku buržoaziju, koju je stvorio srednjoevropski kapitalizam prodirući, od vremena apsolutizma, pa još i ranije, a zatim naročito kasnije u naše male gradove, gdje je osvojio sve iače obrtne, industrijske i bankovne pozicije. Koliko je nacionalno osviještena, hrvatska se buržoazija sastoji od obrtnika, maloposjednika, dijelom činovnika i svećenika. Koncentracija njenoga kapitala nalazi se još u zametku u obliku narodnih štedionica. Prva hrvatska štedionica bila je kreacija Iliraca. Ona se održala i za vrije-

me druge generacije i t. d. Kapital hrvatskoga obrtničkog staleža toliko slab je, da jedva može sinovima obezbijediti domaće školovanje. To se odrazilo i na Jagiću čiji su roditelji tipični predstavnici sitne hrvatske buržoazije. Njegovi roditelji mogoše ga uzdržavati samo u osnovnoj školi i u prva tri razreda franjevačke gimnazije u Varaždinu. Pri prijelazu u zagrebačku gimnaziju, od četvrtog razreda dalje, roditeljska kuća ne može više da izdrži troškove. Jagić mora da se u IV.—VI. razredu (1851—1854) izdržava u Nadbiskupskom sirotištu (orfanotrofiju), a u VII. i VIII. razredu (1854—1856) da zarađuje kao informator u porodici Struppi. Za visokoškolske studije u Beču potrebna mu je zemaljska stipendija. Ekonomski uvjeti Jagićeva školovanja, prema tome, tipični su za veliku većinu hrvatske inteligencije.

U našim gradovima, kao što su Zagreb, Varaždin, Karlovac, Samobor, Krapina i t. d., ne razvija se hrvatska buržoazija kao samostalna klasa. Bolje gostionice, hoteli, veća proizvodnja uopće u njemačkim su rukama, Buržoazija, koja vlada u njima, njemačka je. To se vidi i po starijim, redovno njemačkim natpisima na grobovima, po jelovnicima u boljim gostionicama, koji su bili također njemački gotovo do devedesetih gdina prošloga vijeka. Hrvatska buržoazija razvija se u to doba kao nacionalna opozicija njemačkoj. Njezin način života, pogled na svijet, društveno općenje (manire) i t. d. jednako je kao i kod njemačke buržoazije u Srednjoj Evropi i u hrvatskim gradovima. Razlikuje se samo jezično. Ona je samo hrvatsko izdanje njemačke buržoazije.

Literatura, koju ovakva sitna buržoazija treba, bolje je zastupana u njemačkom jeziku negoli u hrvatskom. Njemački t. zv. porodični listovi, kao Gartenlaube, Über Land und Meer, imali su mnogo više prođe u hrvatskim malim gradovima sve do konca 19. vijeka negoli, primjerice, najstariji hrvatski književni časopis Vienac, koji je osnovala Matica Ilirska baš za tajnikovanja Jagićeva. Jagić je sve to dobro opažao. Hrvatsku literaturu njegova vremena drži samo nacionalni patriotizam ove sitne hrvatske buržoazije, koliko je nacionalno osviještena. »Ne čita se«, nego se samo podupire, da se kako tako može izdavati. Ona nije kulturna i socijalna potreba hrvatske porodice, koja živi po njemačkom buržujskom uzoru. Nju čitaju samo srednjoškolci. To je Jagić veoma dobro opazio i očigledno prikazao u dva svoja prikaza tadašnje književne stvarnosti u Književniku i Vienca. Takva književnost ne može biti odraz socijalnih pokreta, jer ne vrši socijalnu, nego nacionalnu funkciju Gaji se zbog jezika.

Ideologija prve i druge generacije ovisi posvema o njenoj ekonomskoj zavisnosti od njemačke buržoazije.

Kao i kod drugih slavenskih naroda Srednje Evrope, kod kojih se nacionalizam budi u opoziciji prema njemačkoj buržoaziji, tako i kod hrvatske sitne buržoazije igraju dva smjera veoma važnu, gotovo presudnu ulogu: historizam i oduševljenje za narodnu poeziju, dva najvažnija elementa evropske romantike. Historizam još ekonomski nerazvijenom i nejakom organizmu daje duhovno uporište u staroj narodnoj tradiciji iz bliže i dalje prošlosti, a narodna pjesma budi mu vjeru u narodnu samoniklost u

umjetnosti. Obje tendencije našle su jakog odraza i u prvoj Gajevoj i u drugoj Jagićevoj generaciji, s jedinom razlikom, što se u Jagićevoj ispoljavaju ove dvije tendencije u naučnoj akribiji, a u prvoj Gajevoj u nekritičkom patriotskom oduševljenju.

Historijsku literarnu tradiciju našla je prva generacija u dubrovačko-dalmatinskoj književnosti. U naučnom pravcu Jagić je razradio ovu tendenciju jednako kao i folklornu.

Kao tajnik Matice Ilirske, Jagić je znao, da ovakva hrvatska literatura ne može dostajati potrebama hrvatske mase. Za to on i kao tajnik Matice Ilirske i kao književni kritičar traži također pisanje t. zv. pučkih knjiga.

Historizam iz doba Iliraca bio je hranjen u vrijeme druge generacije historijskim svečanostima. To je bio najprije milenij Cirila i Metoda (1863), koji Jagiću daje povoda da izučava njihove prijevode evanđelja i da se jače zanima za glagoljsku paleografiju, za tim proslava zrinsko-frankopanske pogibije (1866), koja ga nuka da studira Sirenu Petra Zrinskoga. Ovi njegovi važni naučni radovi bili su uvjetovani historizmom naše ekonomski slabe buržoazije.

Napokon narodni preporod srednjoevropske slavenske buržoazije iznosi ideju slavenske solidarnosti, već u prvoj, Gajevoj generaciji. U drugoj dobila je ova ideja najboljeg predstavnika baš u Jagiću, koji ju je naučno razradio izučavajući na osnovu komparativnog metoda Boppova i Miklošićeva slavenske jezike i stare književne spomenike ovih jezika.

I historizam i slavenska solidarnost uvjetovani su najvećim dijelom ekonomskom slabošću hrvatske buržoazije, koliko je postala nacionalna. Zbog toga joj historizam ima da dočara pouzdanje na osnovu prošlosti, a solidarnost na osnovu osjećanja srodnosti s ostalim slavenskim narodima.

Ekonomska slabost naročito se ističe kod predstavnika prve i druge generacije. Kad Sreznjevski traži od Jagića, da mu pošlje papirni otisak najvažnijeg kamenog spomenika glagoljskog, t. zv. bašćanske ploče iz 12. vijeka, on zbog siromaštva ne može da udovolji molbi svoga najvećeg dobrotvora, kako ga je nazvao u Spomenima. Njegova plata nije mu dozvolila da izvrši putovanje iz Zagreba na Krk za ovu svrhu.

Ekonomska slabost ima za posljedicu i malobrojnost inteligentnih kadrova. I u prvoj i u drugoj generaciji inteligentni pojedinac mora da vrši raznolike funkcije. Dragutin Rakovac mora, primjerice, da uz tajništvo u Gospodarskom društvu vrši i arheološku funkciju čuvara narodnih starina. Isto tako i Jagić. Uz administraciju Književnika mora poslije smrti Sabljareve 1865 da preuzme čuvanje arheološke zbirke, ranije još i tajništvo u Matici Ilirskoj, ne gledajuć na profesorsku službu, od koje je živio i bez obzira na golem naučni posao, koji su od njega zahtijevali Književnik i Jugoslav. akademija.

III.

JAGIĆ U ZAGREBAČKOJ ŠKOLSKOJ I POLITIČKOJ SREDINI (MILIEU)

Tri sedmice prije listopadskog diploma (21. X. 1760.) Jagić je nastupio službu profesora grčkog i latinskog jezika na zagrebačkoj gimnaziji, pošto je položio ispit iz klasične filologije u Beču i održao pokusno predavanje pod Bonicovim rukovodstvom.[63] Svoju službu započeo je kao spreman profesor. Hrvatski je rijetko kada predavao, nego redovno starobugarski, kako je u ono vrijeme nazivao jezik svete braće, i to dva sata u sedmom i osmom razredu.[64] Kao đak Miklošićev u ovom je bio osobito jak. Kao nastavnik nije imao nikakvih neprilika, dokle god je direktorom gimnazije bio Bakranin A. Veber; a to je bilo sve od vremena, kad je Slovenac Premru morao napustiti zagrebački k. k. Akademisches Gymnasium nakon loma apsolutizma.

Jagiću kao srednjoškolskom nastavniku iza apsolutizma pogodovalo je i to, što je Rački 1863. postao inspektorom škola, a on još ranije sekretarom školskog vijeća. Prema tome je u vremenu iza apsolutizma pa sve do vremena, kad se počinje provoditi unionistička politika za banovanja Levina Raucha (od 1867 do 1871), imao sve uvjete za nesmetani nastavnički, naučni i patriotski rad.

God. 1867. stvorena bi austro-ugarska nagodba, koja je dala razmaha razvitku mađarskog feudalnog i buržujskog nacionalizma. Mađarski nacionalizam u ovo doba dobiva na razvalinama apsolutizma imperijalistički karakter. Postavlja cilj da stvori jedinstvenu državu od Karpata do Jadrana. Po teoriji ovoga nacionalizma samo je magyar nemzet politički narod, a sve ugarske narodnosti t. zv. nemzetiség, treba da postanu politički Mađari, da u školi dobiju čitavo obrazovanje u mađarskom jeziku, da njeguju mađarsku kulturu i da postanu mađarske patriote.

Godine 1868. za Levina Raucha sklopiše Mađari t. zv. ugarsko-hrvatsku nagodbu bez sudjelovanaja i protiv volje tadašnje većine hrvatskoga naroda, koju je predstavljala Strossmayerova Narodna stranka. Nagodba je bila oktroirana. Levin Rauch, koji nije imao nikakve stranke u tadašnjoj Hrvatskoj, morao je da provodi unionističku politiku protiv žestoke opozicije Narodne stranke.[65] Kako Rauch nije imao nikoga za sobom u Hrvatskoj, dobro mu je došla Starčevićeva opozicija, koja se nije borila toliko protiv feudalnog i buržujskog nacionalizma mađarskog, koliko protiv t. zv. »Slavoserbah«. Ovako su Starčevićanci nazivali sve pristaše Narodne stranke, sve one, koji su isticali u svome programu slavenstvo, jedinstvo i slogu sa Srbima.

Stekliška antislavenska antisrpska i antiaustrijska oporba, obojena velikim isticanjem hrvatstva i ustavnosti, malobrojna, ali vrlo pokretna i temperamentna, poslužila je Rauchu kao sredstvo za slabljenje Strossmayerove Narodne stranke, koja je imala u vodstvu samu inteligenciju. On je činio izvjesne usluge steklišima na taj način, što je neke od njihovih ljudi ponamjestio po autonomnim i zajedničkim uredima. Ovi namještenici do-

bro su mu dolazili pri inscenacijama manifestacija protiv tadašnjih političara u Narodnoj stranci, protiv izvjesnih nepoćudnih profesora i protiv narodnih društava i t. d.

Politička situacija među Starčevićancima (steklišima) i Štrossmajerovcima (Narodna stranka, narodnjaci) u prvoj polovini g. 1870. najbolje je obilježena u brošuri Eugena Kvaternika *Rieč u sgodno vrijeme*, koja je bila napisana 8. lipnja 1870., t. j. baš u času otpuštanja Jagića iz državne službe. Kvaternik označuje dan 19. travnja 1870., koji će dati povoda tom otpuštanju, prekretnicom u hrvatskoj povijesti. Zbog čega? Zbog toga, što tada počinje u hrvatskom narodu, veli, prvi javni protest protiv kulta Jelačića bana, koji je kao austrijski general predstavljao u Hrvatskoj austrijski patriotizam.

Ovaj kult upotrebljavala je Narodna stranka u svojoj borbi protiv nagodbenjačke politike Rauchove i protiv Mađara. Kad je Rauch zabranio manifestacije prigodom zadušnica za Jelačića (20. svibnja 1877.), Narodna stranka, s Kukuljevićem na čelu, organizira u vezi s graničarskim oficirima, deputaciju, da preda caru tužbu na Rauchovu vladu.

Kvaternik u toj brošuri ne taji svoje simpatije za unionističku Rauchovu stranku,[66] veleći, da oni barem otvoreno izlažu svoju političku misao, dok su Strossmajerovci zakukuljeni Austrijanci, a Hrvati nemaju nikakve koristi od toga, ako zamijene mađarski jaram austrijskim. Oni imaju da teže za potpunom neovisnošću. To je bio razlog, što narodnjaci Strossmajerovci zovu stekliše mađaronima, a stekliši navaljuju na njih mnogo gore i vehementnije negoli na prave Rauchove mađarone.. Stekliši to čine i zbog toga, da ne podkopaju dostojanstvo i ugled vlasti, veli Kvaternik.

U ovaj politički »engrenage« upao je i naš Jagić, premda se nije nikada aktivno bavio politikom,[67] a nije imao ni vremena za to kao marljiv nastavnik, koji je svojim đacima predavao klasične autore, za njih sebi pribavljao izdanja klasičnih pisaca, hrvatske prijevode iz klasičnih pisaca i atlas sa slikama, da im prikaže antičku kulturu.[68] Za taj posao nije imao vremena ni zbog toga, što je bio u to vrijeme zabavljen izdavanjem dubrovačkih klasika, a kao tajnik Matice Ilirske vršio golem posao čitanja književnih rukopisa. Njegova sva politička djelatnost svodila se na to, što je bio pristalica Strossmayerove Narodne stranke. Unionistička vlast poprijeko je gledala na nj zbog toga, što je mnogo radio u Akademiji i stekao veliki ugled u naučnom svijetu i sebi i Akademiji. Kao tridesetgodišnji mladić postao je dopisni član petrogradske Akademije.[69] A budući da je Akademija kao djelo Strossmayerovo služila biskupu i njegovoj Narodnoj stranci kao moćno sredstvo za širenje prestiža u hrvatskom narodu, sasvim je jasno, da je on bio smetnja Rauchovoj unionističkoj politici, uza sve što se nije bavio politikom. Tu smetnju nastojao je Rauch da ukloni još prije, nego što je bila definitivno sklopljena ugarsko-hrvatska nagodba. Dne 30. rujna 1868. dobiva Jagić od unionističke vlasti ukor zbog, kako je u rješenju rečeno, prevelikog nacionalističkog isticanja.[70] Kad ovo znamo, onda će nam biti potpuno jasno, zašto je morao biti bez ikakva pravog razloga otpušten iz službe.

Kad nije bilo stvarnoga razloga za njegovo otpuštanje, morao se inscenirati, a inscenirat će ga Rauchovi pomagači stekliši. Ova na prvi pogled nevjerojatna konstatacija može se s apsolutnom sigurnošću dokazati, uza sve što je nekadašnji arhiv odjela za bogoštovlje i nastavu g. 1917. uništen.

Za studiranje ovog važnog događaja, koji čini prekretnicu u Jagićevu životu, imamo obilje štampanih podataka: a) Jagićeve Spomene mojega života str. 104—108, *b*) njegovu brošuru *Naš otpust i otstup*[71] i Kostićev odgovor na nju i *c)* mnogobrojne članke i dopise o tom događaju u opozicionom Zatočniku[72], u službenim Narodnim Novina i Agramer Zeitungu[73], *d*) policijske zapisnike objavljene u Zatočniku,[74] i napokon *e*) interpelaciju M. Broza, što ju je u saboru dne 2. srpnja 1870. podnio na vladu o ovom događaju.[75] Jagić je u svojim zabilježbama istinski iznio sve činjenice, ali nije dovoljno naglasio onu političku pozadinu, kojoj je postao žrtva, a koja, gledana iz današnje perspektive, izlazi sa svom jasnoćom na vidjelo.

Jagić je Spomenima I str. 104. označio svoje otpuštanje iz srednjoškolske hrvatske službe kao »sretan slučaj«, koji mu je omogućio doći na veliku svjetsku naučnu arenu. God. 1870. to je bila tragedija za njegovu obitelj, koja je živjela od 975.— for. godišnje plaće i od književne zarade u Akademiji. Glavni su akteri kod otpuštanja ovi: 1. direktor gimnazije Josip Kostić, Gospićanin, klasični filolog kao i Jagić. Njega je iz Karlovca doveo u Zagreb Levin Rauch. Bio je odgojitelj Rauchove djece. Po političkom uvjerenju pristajao je uz Rauchov unionizam.[76] Kao direktor bio je policajska duša. Prisluškivao bi razgovore profesora. Ako bi koji od političara Narodne stranke posjetio profesore u gimnaziji, on bi mu odmah upravio pismo, da se to ne smije događati i t. d.[77] 2) Drugi akter u toj tragediji Jagićevoj bio je David Starčević, pravnik »peštanski doktor«, kako su ga nazivali u Zatočniku kritičari gore iznesenih Kvaternikovih nazora.[78] Kako su kvalificirani nastavnički kadrovi u ono doba bili neznatni, peštanski doktor prava postao je pomoćni nastavnik hrvatskoga jezika na gimnaziji, namješten ovdje zacijelo od Raucha kao i njegov brat u financijskoj prokuri za istu svrhu, naime za insceniranje kravala protiv Narodne stranke, za ismjehivanje pravih članova Jugoslavenske akademije kao slavosrpske institucije i t. d.

Ovom prilikom treba imat u vidu još i sastav nastavničkog zbora, kojega je član bio Jagić. Od 21 nastavnika, koliko je brojio zbor, jedva je desetorica imalo kvalifikaciju za srednjoškolskog nastavnika. Ostali su bili koje suplenti, što se spremaju za ispit, koje neispitani suplenti, a koje opet nastavnici za ispomaganje uzeti iz redova svećenika i pravnika. Među ispitanima bilo je i ostataka iz apsolutističke gimnazije, kao stari ilirski gramatičar Babukić, Kiseljak, profesor fizike, koji je za vrijeme svojega predavanja običavao ismjehivati Jugoslavensku akademiju,[79] tako da je od Jagićevih drugova bilo jedva šestorica, koji su nešto držali do nastavničke i naučne časti. Među ovima treba spomenuti čestite profesore i kasnije odlične nastavnike na hrvatskom sveučilištu, srednjoškolske pisce, kao što su Franjo Marković, Mirko Divković, Pavec, Maixner, Vaso Bratelj i J. Šajatović.

Još treba pomenuti, da je neobuzdani »peštanski doktor, smatrao za svoju dužnost, da organizira među srednjoškolskom omladinom pravašku ćeliju od 10 do petnaest gimnazijalaca, koji su mu služili kod priređivanja raznih ispada protiv »slavoserpskih« profesora i kod priređivanja javnih demonstracija. Kostić, kao Rauchov direktor gimnazije, to je mirno gledao i činio se, kao da ne zna za postojanje ove grupe. Prema tome nije bilo teško izazvati takvu scenu, iz koje će Jagić izaći kao krivac. Povod za nju dogodio se 19. travnja 1870. Tada dođe u posjete karlovačko pjevačko društvo Zora zagrebačkom pjevačkom društvu Kolo.

U Maksimiru bude tim povodom upriličen svečan objed, na koji je došao i predsjednik Jugoslavenske akademije Rački. »Stola ravnatelj« bio je drugi jedan suradnik Akademije, Armin Pavić. Raspoloženje je bilo svečano, držale se zdravice, čak i hiperlojalne. Svijet je smatrao kao osobit dar vlasti utemeljenje Jugoslavenske akademije, koja je smatrana kao osobit uspjeh Strossmayerov. Zbog toga se držala među ostalima i zdravica Franji Josipu.

U 4 sata nakon svršetka objeda vraćaju se oba pjevačka društva iz Maksimira na kolodvor pri povratku Zore u Karlovac. Predstavnici pjevačkih društava, kojima su bili predsjednici politički ljudi: Kolu Makanec a Zori Bedeković, budu upozoreni još u Maksimiru, da David Starčević i njegova pravaška ćelija na gimnaziji spremaju demonstraciju protiv pjevačkih društava. Predsjednici opomenu pjevače da budu na oprezu.

Kod svega toga Jagića nema ni blizu. On je vjerojatno kod kuće ispravljao zadaće ili pripravljao izdanje Aleksandride, koje je upravo imalo izaći u 3. svesku Starina.

Pjevači, Kolaši i Zoraši, prolaze pod zastavama tadašnjim Jelačićevim trgom. Kad svojim zastavama učiniše poklon Jelačićevu spomeniku, nasta iza spomenika zviždук Davida Starčevića i njegovih gimnazijalaca, potpomognutih njegovim bratom iz financijske prokure. Gosti iz kavane, koja se nalazila sučelice spomeniku, izađoše napolje i stadoše se rječkati sa Starčevićem, osuđujući njegov čin. Rauchova policija ne će da intervenira.

Dok je trajalo rječkanje, pjevači odmakoše dalje Ilicom, putem na današnji zapadni kolodvor. Međutim Starčević i njegov brat, zajedno s gimnazijalcima, dostigoše ih u Ilici kod Pruknera i tu nasta gužva, kod koje je morala intervenirati i policija. Zbog toga dobismo i policijske izvještaje o ovom događaju. Ti su izvještaji interesantni utoliko, što nam bjelodano dokazuju, da policija nije kaznila izazivače gužve, nego je stavila Starčevićeve nazore i njegovo opravdanje u zapisnik. Prema nazoru njegovu, on je kao pristaša hrvatskog patriotizma imao pravo da demonstrira, kad su smjeli Zoraši i Kolaši zastavama pozdraviti spomenik bana, koji predstavlja austrijski patriotizam. Na osnovu toga opravdanja on traži od policije, da kazni jedno i drugo društvo i oba predsjednika. Da bude sprdnja potpuna, Levin Rauch je to zaista i učinio.

Ovaj akt Rauchov ne spominje Jagić ni u Spomenima ni u svojoj brošuri, a on objašnjava sve.

Nakon toga događaja izašao je u službenom njemačkom organu Agramer Zeitung entrefilet, u kojem je rečeno, da su cijelu tu demonstraciju skrivili Kolaši i Zoraši.[80] Mjesec dana nakon toga entrefileta Rauch izdade nalog, da se oba pjevačka društva raspuste, a njihova imovina da se konfiscira.

U publici je iz razumljivih razloga nastalo komešanje. Učestaše dopisi u Zatočniku o svim tim događajima s raznim komentarima. Publika traži od školske vlasti istragu, jer ne razumije, kako se može upotrebljavati srednjoškolska mladež za insceniranje demonstracija političke prirode i kako može sam nastavnik biti na čelu takvih demonstracija. Pri tom publika ističe i to, slaže li se takav režim na gimnaziji sa čašću onih ispravnih nastavnika, koji pretstavljaju u to doba i hrvatsku nauku.

Direktor gimnazije, pomenuti Josip Kostić ne poduzimlje apsolutno ništa u ovoj stvari. Oni ispravni nastavnici, koje smo gore pobrojali, a u kojih se probudila nastavnička savjest i ponos, čekali su punih deset dana do 29. travnja, hoće li direktor štogod da poduzme.

Kad su vidjeli, da direktor ništa ne poduzimlje, obratiše se na direktora pismom u kojemu traže, da povede istragu. Ako sam ne će ili ne može da to učini, onda mole, da proslijedi njihovo pismo na višu vlast, na Odjel za bogoštovlje i nastavu, kome je tada bio šef Drag. pl. Pogledić. Za nj su potpisnici znali, da ne odobrava te demonstracije.

Međutim ovaj put nije se slagao Odjel za bogoštovlje i nastavu s Predsjedništvom vlade, kojemu su iz političkih razloga bile potrebne one demonstracije protiv Kolaša i Zoraša. Pjevačka društva sa svojim političkim predsjednicima bila su naime u izvjesnom pogledu propaganda za Strossmayerovu Narodnu stranku. Levin Rauch išao je baš za tim, da liši Strossmayerovu stranku ove propagande.

Iz dopisa u Zatočniku i iz policijskih prijava objavljenih u tom listu saznajemo, kako su moćno pjevačka društva djelovala na tadašnje patriotsko čuvstvo. Detaljno nam je opisan rastanak Zoraša i Kolaša na kolodvoru i patriotski govori izrečeni tom prilikom.[81] Zabilježeno nam je, da su prisutnici gotovo plakali od patriotskog uzbuđenja. Rauchovo predsjedništvo vlade smatralo je ova pjevačka društva smetnjom za unionističku politiku i upotrebilo je najmanji povod, da ih raspusti i da im konfiscira imovinu. To bi i učinjeno sredinom svibnja 1870.

Jagić još nije ušao u politički »engrenage.« Jedino što je učinio, bilo je, da je na zahtjev one šestorice nastavnika napisao pismo direktoru. To pismo, razumije se, potpisala su i šestorica profesora. Direktor Kostić sazove napokon sjednicu nastavničkog zbora, da uzme u pretres čitav događaj, t. j. sudjelovanje Davida Starčevića kao srednjoškolskog pomoćnog učitelja i njegovih gimnazijalaca.

Profesori zahtijevaju na sjednici zbora, da se David Starčević kao okrivljenik izluči iz zbora za vrijeme raspravljanja, kako je običaj svagdje. Međutim Starčević ne htjede izaći iz zbornice, a ni direktor nije ga htio prisiliti na to. Starčević, uz pomoć one trojice profesora iz apsolutističkog

doba, a valjda i uz pomoć suplenata, inscenira u zboru zaglušnu viku, tako da se sjednica morala razići, ne obavivši nikakve istrage.

Potpisnicima, zajedno s Jagićem, ne preosta ništa drugo nego da podu u deputaciji do odjelnog predstojnika Drag. pl. Pogledića, koji ih prijazno sasluša, savjetuje im da budu mirni i dade im uvjerenje, da će dobiti potpunu zadovoljštinu.

Deputirci, s Jagićem na čelu, vrate se umireni i čekaju dalje. Međutim Josip Kostić ne poduzimlje ništa protiv Starčevića ni protiv njegovih gimnazijalaca, nego naprotiv vodi pojedinačnu istragu sa svakim od članova deputacije ne bi li saznao, tko organizira profesore i piše podneske na višu vlast. Tako se dođe do konca svibnja 1870. Ohrabreni gore pomenutim uvjeravanjem Pogledićevim, deputirci se odluče za štrajk profesora i uprave pismo Odjelu za bogoštovlje i nastavu, u kojem rekoše, da s obzirom na nepedagoško vladanje pomoćnog učitelja Starčevića i s obzirom na svoju čast ne bi mogli dalje od 1. lipnja ostati profesori, ako bi viša vlast zadržala Starčevića na položaju pomoćnog učitelja.

Povjerovavši uvjeravanju Pogledićevu, deputirci upadoše baš u onu zamku, koju je htio Rauch. On je kvalificirao zahtjev deputiraca kao miješanje u poslove više vlasti, kao davanje ultimatuma višoj instanciji, a Jagića, sastavljača podneska i Žumberčanina[82] Vasilja Bratelja, prepisivača predstavke, kao organizatore pobune (štrajka) profesora. Bude održana formalna disciplinska istraga protiv Jagića i Bratelja, dok ostali potpisnici ostadoše na miru. Na istrazi je Jagić objasnio svoje gledište, a Bratelj je rekao, da bi on bio sastavio onaj podnesak, kad ga ne bi bio napisao Jagić. Obojica su, razumije se, zahtijevali kolektivnu istragu protiv sviju potpisatelja. Međutim to nije konveniralo Rauchu, koji je računao, da će doći do kolebanja među potpisnicima, a nije htio ni da otpusti sve potpisnike, jer bi time lišio gimnaziju kvalificiranih profesora. Odlučio je, da otpusti 7. lipnja 1870. Jagića i Bratelja. Davida Starčevića je pro forma otpustio još 31. svibnja 1870. Prema tome jasno se vidi, da je Rauchu dobro došao gore pomenuti podnesak profesora o štrajku za otpuštanje Jagića.

Ako se ima u vidu ukor, koji je Jagić dobio već 1867. godine, zatim raspuštanje obiju društava pjevačkih, jasno je, da je i ovim otpuštanjem Rauch htio oslabiti Strossmayerovu Narodnu stranku. Držao je zacijelo, da će time, što će Jagića otpustiti, učiniti njegov položaj u Zagrebu materijalno nemogućim, a time oslabiti i Akademiju i Maticu Ilirsku, dvije ustanove, koje su služile kao dika Strossmayerovoj Narodnoj stranci. Rauch nije mogao ako je htio naškoditi Akademiji, postupiti protiv Račkoga, jer ga je štitio položaj kanonika. Nije mu dakle preostalo ništa drugo, nego da kazni otpustom Jagića, koji je, kako smo gore vidjeli, dao naučnu aureolu Akademiji.

*

Iz pisama, što ih je Jagić pisao Musiću 1908., vidi se, da ni u starosti nije mogao zaboraviti ovih događaja. To je i razumljivo, kad iz čitave njegove goleme korespondencije izbija, koliko je osjećajno bio vezan na Hrvatsku. Dne 28. II. 1908. piše Musiću: »Tko bi bio mislio, da ću ja pod

stare dane doživjeti banstvo Raucha sina, kojega je otac meni u pameti još i danas!« U drugom pismu od 10. IV. 1908. ovako je okarakterizirao mogućnosti za naučni rad u stranom svijetu, koje je tim otpustom dobio: »Ali ja hvalim bogu i palio bih svake godine svijeću za dušu Levina Raucha, što sam podalje te mogu ovdje mirno raditi, istom kad god u kojem literarnom pitanju uznemirivati ovoga ili onoga u Hrvatskoj, Srbiji, Bugarskoj itd. Inače ne mogu se potužiti, da bi se dugočasio. Ne bojim se čak ni »umirovljenja«, jer će i nadalje biti posla dosta«.

*

Sada se postavlja pitanje, zašto otpuštanje Jagićevo iz državne službe znači prekretnicu u njegovu naučnom radu i zašto ga je sam nazvao »sretnim slučajem«, drugim riječima, koje su bile posljedice i koje je bilo značenje toga datuma u Jagićevoj biografiji za njegov dalji naučni razvitak. Akademija je doduše pritekla u pomoć Jagiću, stvorivši drugo tajničko mjesto u Akademiji pored Đure Daničića.

Iz pisma Račkoga Jagiću od 5. rujna 1870. opet saznajemo, da je i Narodna stranka sa svoje strane kupila kod rodoljuba prinose za nj valjda odmah poslije otpusta. »Prijatelju«, piše mu Rački, »Nemislite, da je narodnoj stranci mučno, ako vas podupire, mi smo odlučili (to) činiti, dokle god vam se stalno mjesto u našoj domovini ne nadje. Svikolici, s kojima o tom razgovarah, jednoglasno žele, da ostanete ovdje. Ono isto je meni Miklošić uztvrdio i upravo molio, da Vas nepustimo u Rusiju. Budite dakle s te strane umireni. Ja mislim, da će Vas akademija *bez prigovora* imenovati drugim tajnikom; prijatelj Daničić misli, da bi se takav predlog svakomu još prijatnijim učinio, kada bi se ona svota, koja je odredjena za rječnik (800 for. i prieko) uzela i ustanovila za plaću drugomu tajniku, te pridodala (još) koja stotinica, te reklo, da se donjekle obustavlja ona rubrika a da se akademija nada, da će tajnici raditi okô rječnika itd.; i(li) ovako slična motivacija. Tim se nebi proračun akademije znatno alterirao. Što mislite vi o tom? prem sam ja za to, da vi budete tajnikom ovako ili onako; radi se samo o formi radi naših stekliša; takovih u ostalom radi vaše osobe u nas ili neima ili su možebit samo jedan, dva.« Navod Račkoga u ovom pismu, koje je pisano prije nego što je Jagić postao drugim tajnikom (24. X. 1870.), o tome, da je Miklošić bio protiv odlaska Jagićeva u Rusiju, posvema se poklapa s Miklošićevim pismom Jagiću od 2. IX. 1870., gdje mu veli, da svi, koji odu u Rusiju, hoće da se odatle natrag vrate (AsP. XIV. str. 304).

Jagiću je, prema tome, bio opstanak u Zagrebu obezbijeđen. Mogao je dakle ostati u Zagrebu kao drugi tajnik Akademije i dočekati tako osnutak hrvatskog sveučilišta u god. 1874.

Međutim, mi smo gore spomenuli drugi »sretan slučaj« u njegovu životu: naučnu suradnju sa Sreznjevskim na izučavanju glagoljskih i ćirilskih spomenika. To poznanstvo stvorilo je Jagiću dobar glas među slavistima u Rusiji. Već g. 1869., kao 30-godišnji mladić, postade dopisnik petrogradske Akademije nauka, član petrogradskog filološkog društva i moskovskog arheološkog društva.

Sreznjevski mu dade ideju, da dođe u Rusiju za sveučilišnog profesora.[83] Gore smo rekli, da se Jagić već od početka spremao za sveučilišnu karijeru.

Miklošićevo pismo[84] od 1. svibnja 1870. daje opet naslućivati, da je baš događajima, što su prethodili njegovu otpustu, sazrijevala u njemu misao, da ode iz Hrvatske i da potraži vani sveučilišnu katedru. Miklošić mu naime piše: »Was ihre Person betrifft, so ist gegenwärtig an so etwas nicht zu denken, im Centrum (t. j. u Beču) ist man in exclusivster Art national, selbst in Kreisen, in denen man neben ruhiger Besonnenheit etwas österreichischen Sinn vermuthen sollte«. Iz ovoga se stava vidi, da je Jagić već u ovo vrijeme pitao učitelja, kako stoji s izgledima za nj u Beču, na što mu Miklošić gornjim razlozima negativno odgovara, ali dodaje, da bi zasada (»provisorisch«) mogao prihvatiti profesuru u Rusiji.

Zbog toga nije nikakvo čudo, što je Sreznjevskoga ideja bila jača, da je odlučio, da napusti mršavo akademijsko tajništvo, koje mu i onako nije moglo biti dovoljna zaštita od unionističkog proganjanja. Ideja je bila sazrela, da pođe u Rusiju. I Sreznjevski i Rusi učiniše sve, a pomagao mu je i Bogišić, koji je tada bio profesor na pravnom fakultetu u Odesi, da mu olakšaju pristanak tamošnjeg sveučilišnog savjeta.

Treba znati još i to, da u vrijeme svoga otpusta nije imao ni njemački doktorat. On ga je postigao u Leipzigu kod Leskiena istom 1871., i to prije odlaska u Rusiju, na osnovu disertacije *Das Leben der Wurzel dê in den slavischen Sprachen,* koju je posvetio svome velikom učitelju Miklošiću. Ali njemački doktorat ne daje u Rusiji mogućnost za sveučilišnu katedru. Sreznjevski i njegovi prijatelji učiniše, te Jagić dobi zajedno s Daničićem počasni doktorat petrogradskog sveučilišta,[85] toliko se cijenio u ono vrijeme naučni rad njegov i Daničićev. Počasni doktorat otvorio mu put za sveučilišnu profesuru u Rusiji. I tako bi i ova formalna teškoća uklonjena njegovoj odluci za Rusiju.

Baš tada Rusi su trebali profesora uporedne indoevropske gramatike i sanskrta u Odesi. Jagić se u ovom momentu nije osjećao doraslim, da bude profesorom sanskrta. On je doduše poznavao sanskrt, koliko je potreban za uporednu slavensku gramatiku, ali da čita Vede i Upanišade, za to se nije osjećao dosta spremnim. Sreznjevski mu pomogne i ovom prilikom. Prije nego što će nastupiti službu u Odesi, dobi komandirovku na godinu dana za izučavanje sanskrta u Berlinu.

Nijedan Hrvat nije doživio ovakvo cijenjenje svog naučnog talenta u inozemstvu kao mladi Jagić, koji je tada imao 32 godine. Na taj način sjajno bi obezbijeđena sveučilišna karijera našem Zagorcu, koji se uvijek smatrao »kao partikula Varaždinaca« (ovako o sebi u pismu Trnskome prije 1871.).

Lako je, prema tome, odgovoriti na pitanje, što je Jagić dobio otpuštanjem iz hrvatske državne službe, a što je Jugoslavenska akademija izgubila tim povodom.

Jagić je već u Zagrebu, kako smo gore istakli, pokazao organizatorni talenat u oblasti nauke.[86] Taj je talenat dobro opazio i Miklošić, kad mu je pisao 1864., da je »dorastao zadaći organizirati slavistiku« kao evropsku nauku.[87] Da razvije svoj talenat u ovom pravcu, pružila mu se obilna prilika najprije u Berlinu, gdje je osnovao svoj časopis *Archiv für slavische Philologie*, (prvi svezak izašao koncem 1875.), onda u Petrogradu, gdje je isto onako marljivo radio u Imperatorskoj akademiji nauka, kao i u Jugoslavenskoj u Zagrebu, i napokon u Beču, gdje je razvio neumoran rad u bečkoj Akademiji nauka i u svome seminaru. Taj organizatorski rad znači doduše gubitak za nauku u Hrvatskoj, ali znači dobitak za slavistiku u Rusiji i u ostalom internacionalnom naučnom svijetu. A što je još važnije, u Zagrebu Jagić ne bi imao prilike da njeguje slavistiku kao međuslavensku nauku.[88]. Ovdje ne bi mogao imati učenika iz svih slavenskih zemalja, kao što ih je imao u Beču, gdje je 1886. naslijedio Miklošića. A pitanje je veliko, da li bi ovdje u Zagrebu bio mogao i pomišljati na izvođenje ovako golemog djela, kao što je *Enciklopedija slavjanskoj filologiji*. Ova se misao dala ostvariti samo u vezi s ruskom akademijom nauka.

*

Ako hoćemo dakle da precizno odgovorimo na pitanje, što je slavistika dobila odlaskom Jagićevim iz Zagreba, onda moramo prije svega imati u vidu ovo dvoje.

a) Miklošić je bio veliki naučenjak kabinetskoga karaktera. Proučivši veliki broj sakupljenih dokumenata, osnovao je uporednu slavensku gramatiku, jednako kao Diez što je prije njega (1836) osnovao romanistiku. Bavio se ne samo lingvističkim, slavističkim i vanslavističkim, pitanjima, nego i folklornom književnošću i t. d. Publicirao je marljivo brojne učene rasprave u bečkoj akademiji. Ali po prirodi svoga rada nije mogao stvoriti centralnog organa za slavističku nauku. Takav organ bio je potreban, jer su u njegovo vrijeme pojedine lingvističke discipline počele dobivati ovakve periodične časopise, primjerice romanistika 1872 (Romania, Paris), i 1877 (*Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle) i t. d.

Ova zadaća mogla je da zapadne Jagića, koji se kretao u Miklošićevu pravcu naučnog istraživanja već šezdesetih godina, dok je radio u Hrvatskoj. Tada je njegovao sveobuhvatnu slavistiku, kao i Miklošić. U to doba ni Rusija ni Njemačka nijesu imale drugog slavistu kova Miklošićeva.

Miklošić je doduše kultivirao slavistiku, koja je, što se tiče opsega istraživanja, izlazila iz oblasti regionalne nauke. Ali u njegovo vrijeme nije bilo gotovo nikakve povezanosti među slavistima, baš kao ni prije njega. U njegovo doba slavistika je doduše postala, što se tiče opsega naučnog interesa, sveobuhvatna, ali je ostala regionalna po svojoj organizaciji. Iz ove izoliranosti izveo ju je Jagić, osnovavši za nju evropski naučni časopis. Taj posao ne bi bio mogao obaviti u Zagrebu, da je ostao kod kuće.

Što je osnovao takov časopis baš na njemačkom jeziku, to se objašnjava činjenicom, da je lingvistička nauka u 19. vijeku, bila, kako reče Jagić već u predgovoru svoje teze 1870. u Hrvatskoj, njemačka nauka«. Iz nje-

govih uspomena ne vidimo, da mu iko zamjerava što je osnovao njemački slavistički organ. Istom poslije prvog svjetskog rata uspje Česima osnovati slavistički časopis *Slavia*, istoga tipa kao i Jagićev *Archiv*, s člancima u svim slavenskim jezicima.

b) Da se može pravilno ocijeniti Jagićev odlazak iz Hrvatske, treba imati u vidu i malograđanski karakter Zagreba u njegovo vrijeme, kao i kasnije. U njegovo vrijeme Zagreb je brojio 25.000 stanovnika. U malogradskoj sredini, kao što je bila zagrebačka moguće su intrige svake vrste, koje koče naučni rad. Da je doista tako, dokaz je baš Jagićev doživljaj s govorom, što ga je u Pešti održao 1896. u austrijskim delegacijama o t. zv. »bosanskom jeziku«. Upor. Uspomene sv. II str. 351 i sl. Jagić je tada sasvim ispravno rekao, da bosanska uprava upotrebljava u školama i u uredima Vukov jezik, koji je književni i kod Hrvata i kod Srba, i to da je njemu glavno, te da prema tome *bosnisch* znači u ovom slučaju isto što i *kroatisch* ili *serbisch*.

Politikanti, koji misle, da se lingvistikom mogu rješavati politička pitanja, pronađoše u tom govoru nešto sasvim drugo, nego što je Jagić rekao i priredište mu zbog njega i u Beču i u domovini mnogo neugodnosti.

Još više takvih neugodnosti mogao je doživjeti u Zagrebu zbog svog stava u srpsko-hrvatskim pitanjima, da je ostao kod kuće. Ovakve zadjevice zagorčavale bi mu život, oduzimale naučni polet i činile nemogućim organizatorski rad na slavistici.

Zagreb njegova doba naličio je na La Bruyèreovo na suncu lijepo položeno selo, po položaju idiličko, a po unutarnjim svađama vrlo plodno, malo pogodno mjesto za rad učenjaka takva kalibra, kao Jagić što je bio. Zbog toga se mora označiti Jagićev odlazak iz ove sredine zaista kao »sretan slučaj«. Taj odlazak omogućio mu je transformaciju slavistike iz regionalne u internacionalnu i međuslavensku nauku. »Sretan slučaj« je htio također, da je kao naučenjak bio obasipavan častima i položajima i u Rusiji i u Berlinu i u Beču. Ali sve to nije upotrebio na ličnu korist, nego na napredak slavistike.

Da se ovako uistinu ima shvatiti njegov odlazak iz Hrvatske, najbolje dokazuje pismo, koje mu je upravio Maretić 4. IX. 1899., kad ga je zamolio za kritiku o svojoj Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. »Kazat ću Vam otvoreno razlog«, veli Maretić, »za što Vas ja za ovu dobrotu molim: u ovo vrijeme, kad su krakeleri oko »Obzora« i oko »Vienca« udarili i na me i na Vas, da nas što više ponize pred svojom publikom, bilo bi mi vrlo neugodno, da sud Vaš o gramatici mojoj izađe nepovoljan. Njima bi vrlo drago bilo, kad bi mogli reći: Maretićeva knjiga ne vrijedi ništa, kad evo i sam Jagić, koji je isto toliko Srboman kao i Maretić, rđavo o njoj govori. To bi za njih bio pravi triumf, koji bi mene vrlo bolio. Graja tijeh krakelera ne može Vama nauditi, jer Vi daleko živite od njih i jer su Vaše književne zasluge tolike, da ih njihovo blato ne može poprskati; ali meni, koji među njima živim i koji se s Vama u književnim zaslugama ne mogu mjeriti, bio bi njihov triumf vrlo nemio. Na Vas i na

me udaraju oni zato, jer u nama dvojici vide gotovo jedine rođene Hrvate — filologe, koji su prema Srbima pravedni (i Pero Budmani im je trn u oku). To je fanaticima nesnosno, za to reže na nas, a ja se ponosim, što njihove udarce zajedno s Vama dijelim, s Vama, koji ste mi od rane mladosti bili ideal ne samo trudbenika na naučnom polju, već i ideal pravednoga prema Srbima Hrvata-naučenjaka.«

IV.

JAGIĆ I HRVATSKA SREDNJA ŠKOLA NJEGOVA VREMENA

Hrvatska srednja škola 60-tih godina direktan je nastavak austrijske, kako se razvila za apsolutističkog režima, počevši od god. 1849., kada je izašao t. zv. Organisationsentwurf, koji točno normira svrhu i način obuke u pojedinim predmetima.[89]

Nas interesira dakako samo ono, što je u vezi s Jagićevim predmetom, s obukom gramatike. On je svršio prva tri razreda srednje škole u Varaždinu, kada je srednjoškolski način obuke u gramatici bio još srednjovjekovni. Pravila i iznimke učile su se u latinskim distisima bez ikakve veze sa samom naukom.

Pomenuti Organisationsentwurf normira razliku izmedu učenja gramatike u materinskom jeziku i učenja gramatike za strane i klasične jezike. U prvom slučaju učenje gramatike mora da ima naučni karakter. Ima da uputi učenika i u razvoj jezika i da odgoji jezičnu svijest; on mora da znade, kako se je njegov materinski razvijao, na čemu se osnivaju t. zv. iznimke, da razumije pravilnosti i nepravilnosti. Učenje gramatike za strane i klasične jezike samo je sredstvo za čitanje klasika, a nikako samo sebi svrhom. Dopušta se učenje strane gramatike za produbljenje materinske.

Ovu osnovnu razliku upotrebio je Jagić pri izradi svoje *Gramatike jezika hèrvatskoga osnovane na starobugarskoj slovènštini*, Zagreb 1864., dio pervi: *Glasovi*.

Službeni nalog za nju dobio je 12. XI. 1862., dakle kad su mu bile 24. godine. Vjerojatno je, da je sâm kao tajnik školskog vijeća sastavio privremeni propis »Vis. dvorske kancelarije hèrvatske u Beču« za nauk hrvatskoga jezika u gimnazijama u VII. i VIII. razredu.

U predgovoru gramatici sâm se poziva na pomenuti Organisationsentwurf str. 122 123.

U tom propisu veli se ovo: »U pèrvom polugodištu VII. razreda imade se unapredak učiti jezik starohèrvatski po sustavno predavanoj slovnici, i na temelju posebnoga, za to izabrana štiva. Pod jezikom starohèrvatskim razumieva se onaj, štono ga nalazimo u nebrojenih svietskih pismenih spomenicah od XII. do XVI. stoletja, kao u starih sèrbskih i hèrvatskih kronikah, životopisih, zakonicih, i statutih, razvodih, poveljah, ugovorih i drugih listinah. Osebnosti toga jezika predavati će učitelj putem sravnji-

vanja i uzpoređivanja sa pravom staroslavěnštinom i današnjom štokavštinom. Za laglje i uspješnije podučavanje gimnazijalne mladeži u starohèrvatskom jeziku imati će se čim prije sastaviti posebna slovnica i čitanka.«

Jagić je u četiri strane svoga predgovora dalje razradio ove propise. »Cilj mi je, da učenik sazna zakonistost u razvitku jezika«, dakle čisto lingvistička svrha. Ovaj propis potpuno se podudara s osnovnim shvatanjem njegovim u pogledu slavističke nauke. Prema njegovu nazoru osnovica je za studiranje bilo kojega slavenskoga jezika točno poznavanje starocrkvenoslavenskoga kao najstarijega potvrđenog slavenskog jezika.[90] S toga gledišta prosuđivio je na pr. i značenje Sreznjevskoga, svoga najvećeg prijatelja.[91]

Njegova gramatika jezika hrvatskoga u neku je ruku prva historijska gramatika hrvatskoga jezika. U njoj se daju ne samo upoređenja sa starim crkvenoslavenskim jezikom, kadikad i sa litavskim, nego ovdje ondje i s našim dijalektima, a pominje se i razvitak hrvatskoga jezika nakon najstarijeg Ćirilova perioda, a ima još i upoređenja s drugim srodnim jezicima indoevropskim osim litavskoga.

Žaliti je, što Jagić nije obradio i drugi dio svoje gramatike, koji je imao obasizati morfologiju i sintaksu. U *Spomenima* str. 56 kaže, da ne zna »pravi uzrok«, zašto je to propustio učiniti. Kako onaj razlog, što ga navodi l. c., naime, da mu »vlada toga zadatka nije naložila«, ne može biti »glavni«, jer je službeni nalog za gramatiku dobio već 1862., vjerojatnije je, da je to učinio zbog toga, što je god. 1864. i dalje bio preopterećen uređivanjem Književnika, tajništvom u Matici, i od 1865. kustoskom službom u muzeju. Već u ovo vrijeme on se tako reći rasparčao.

Važniji je njegov rad, oko kojega je bio zaposlen prije gramatike, također po nalogu hrvatske dvorske kancelarije u Beču iz g. 1862. i koji je izišao pod naslovom *Priměri starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih* književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijalni razred, dio pèrvi: Uvod i priměri staroslavěnski, dio drugi: Uvod i priměri starohèrvatski, Zagreb, 1864. i 1866. Ova krestomatija ima i danas svoju vrijednost.[92] Da ju je Jagić cijenio, dokazuje to, što ju je i kasnije vrlo često citirao.[93] U obje knjižice dao je historiju staroslavenske i starohrvatske književnosti, sve ono, što je kasnije razradio u svojoj *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* 1867. Za ove radove interesirao se i sam kancelar hrvatski Ivan Mažuranić. Potvrđeno nam je, da ih je držao na svome stolu.[94]

U Spomenima I str. 53 Jagić je odštampao savjete Račkoga s obzirom na ovu hrestomatiju. Ti su savjeti, kako kaže na str. 55., »najopširnija rasprava Račkoga filološke sadržine«. Koliko ih se držao, ne može se ovdje detaljno raspravljati. Čini mi se ipak, da se mora citirati iz Jagićeva pisma od mjeseca studenoga 1862., na koje je dobio savjete Račkoga, onaj pasus, gdje kaže, kako će izraditi ovaj srednjoškolski udžbenik. Pošto je ustvrdio, »da je za gimnaziju važnija čitanka nego li gramatika«, nastavlja: »Ja bih rado, da ona čitanka odgovara svim zahtjevom današnje kritike i današnje

znanosti jezikoslovne: s toga ću sve komade, do kojih mogu doprieti, točno na novo collationirati; dapače želim da, kad se već što tiska, dodju u tisak stvari još više rukopisne, a stvari poznate da se neopetuju, van ako nužda zahtieva. Zato ću se ja liberalnosti Kukuljevićeve tako poslužiti, da iz njegove bogate knjižnice izpišem prije svega ono, što još ter neizadje na svjetlo; isto tako naš vinod. zakon pročitat ću barem onu partiju, koju kanim u čitanku uzeti. Velika je nevolja, što nije collatija krčkoga statuta gotova: može biti, da bi posredovanjem Vaše Preč. dobio koji komad od Črnčića?« Čitajući danas ovo, dobiva se utisak, da Jagić 1862. piše udžbenik ne za srednje, nego za visoke škole.

Interesantno je, koliko je slavističko znanje u ono vrijeme Jagić tražio od našeg hrvatskog sedmo- i osmoškolca. On je ne samo morao znati čitati glagoljicu oblu i uglatu, staru ćirilicu, historiju glagoljskih i ćirilskih spomenika, nego tumačiti štokavske oblike iz staroslovenskoga. Kako daleko je išao taj njegov zahtjev, vidi se iz ocjene njegove u Književniku, što ju je napisao povodom Mihajlovićeva napada na Vukovo prostačenje.[95] U bilješci kaže, da bi njegov sedmoškolac i osmoškolac dobio drugi red iz hrvatskoga, ako ne bi znao, da je Ostromirovo evanđelje ćirilski spomenik ruske redakcije, t. j. ako ne bi znao razlikovati ćirilske spomenike redakcija ruskih i srpskih. Ali je išao još i dalje. U ocjeni, što ju je napisao povodom Erbenove panslavističke čitanke,[96] traži, da njegov osmoškolac i sedmoškolac, koji je izučio staroburgarsku, kako je zove, slovnicu, a to je osnovica svih slavenskih jezika, mora biti u mogućnosti, da gramatički razumije svaki slavenski tekst. To znači, da je tražio od svoga sedmoškolca i osmoškolca toliko slavističko znanje, koje kadikad ne posjeduje ni koji današnji student slavistike, na bilo kojem sveučilištu.

Piscu ovih redaka poznato je, koliko se veliki slavista ljutio na one svoje bečke slušatelje Hrvate i Srbe, koji slavistiku ograničuju samo na serbo-kroatistiku.

Jagić je rijetko kada predavao u gimnaziji hrvatski. To je činio njegov učitelj iz apsolutističke gimnazije i kasnije kolega, stari Ilirac Vjekoslav Babukić.[97] Za sebe je uzeo samo ona dva sata u VII. i VIII. razredu, koji su od trosatne nastave hrvatskoga jezika u tim razredima bili određeni za starobugarski. Ovako je on u ono vrijeme redovno zvao starocrkvenoslavenski jezik Ćirilov.[98] Ovo nazivanje osobito ističe njegov bugarski biograf Oreškov.[99]

Jagićev naučni rad i u drugom pogledu vezan je na propise, koji nastadoše u apsolutističko doba za austrijske gimnazije. Gimnazija po koncepciji Organisationsentwurfa imala je da bude i izvjestan naučni centar. Zbog toga je svaka austrijska srednja škola imala svake godine da štampom objavi izvješće, koje je imalo sadržavati pored zavodskih vijesti, i naimanje jednu naučnu studiju iz oblasti nauka, koje se predaju u gimnaziji, a napisao ju je nastavnik zavoda. Ovu odredbu preuzela je austrijska gimnazija od pruske, a od austrijske opet još u apsolutističko doba i hrvatska srednja škola. Ta odredba bila je na snazi u Hrvatskoj sve do god. 1892.,

kada je autonomna hrvatska vlada pokrenula *Nastavni vjesnik*.[100] Prema tome naučni radovi u Nastavnom vjesniku zamijenili su nekadašnje Programne radove.

Jagić je započeo svoj naučni rad baš u dva Programa zagrebačke gimnazije. Već prve godine službovanja objavljuje u ovoj publikaciji svoj prvi naučni rad *Pabirci po cvieću našega narodnoga pjesništva*. (God. 1861). Taj je članak pedagoško-naučni. Jagić tu govori o vrijednosti jezične kulture za školu. Uspoređuje izvjesne odsječke Homera s našom narodnom pjesmom. Traži paralele za Homerovu Nausikaju u našim narodnim pjesmama. Zatim raspravlja o stilu narodne pjesme, a potanko razrađuje naročito epitete narodne pjesme, uspoređujući ih s Homerovim. Taj dio njegova rada još ni danas nije zastario, jer daje čitav rječnik naših narodnih epiteta, a studira i njihovu tvorbu, kao složenice i izvedenice, i etimološku figuru.

Druge godine 1862., u Programu iste gimnazije Jagić studira hrvatsku deklinaciju imeničku, uspoređuje ju sa staroslovenskim i s indoevropskim jezicima. U bilješci čitamo, da je ova studija »izvadak iz povećega djela.«[101] Pa tako saznajemo, da se već kao suplent zanosio idejom, da napiše historijsku gramatiku hrvatskoga jezika. Ono poveće djelo, koje pominje u bilješci, odnosi se zacijelo na njegovu *Gramatiku hrvatskoga jezika* izašlu 1864., ali za nju nije napisao morfologiju, a vjerojatno i na njegove veće studije u Književniku I (1864) *Iz prošlosti hrvatskoga jezika* i u Radu IX (1869) *Podmlađena vokalizacija u hrvatskom jeziku*.

Citiranje strane literature u oba ova njegova naučna prvenca tako je opsežno, da se vidi, da je već u ono doba bio točno obaviješten ne samo o stanju slavistike, koje je saznao od svoga velikog učitelja Miklošića, nego da je bio verziran na osnovu tadašnje literature i u komparatistici.

Moramo se pitati, odakle je Jagić mogao da dobiva one knjige iz tadašnje lingvistike, koje citira u bilješkama, jer je u Zagrebu tada postojala samo mala muzejska biblioteka, koja nije posjedovala lingvističkih djela. Iz njegova rada, što ga je pisao 10 godina kasnije o t. zv. hrvatskim trubadurima, saznajemo, da je dobivao knjige posredstvom prijatelja iz Beča. To je dakako bilo skopčano s velikim naporom i zaobilaznim putem, ali svjedoči o velikom naučnom elanu Jagića, koji je tada imao 23 godine.[102]

*

S kolikom je ozbiljnošću pristupio mladi Jagić izradi svojih radova, što ih je objavio u dva Programa zagrebačke gimnazije, vidi se najbolje, ako se pročita njegova kritika pod naslovom *Znanstvene radnje dosadanjih gimnazijalnih Programa u Hrvatskoj i Slavoniji* u Književniku III (1866), str. 310—316. Taj je članak važan sa dva gledišta. Najprije zbog toga što Jagić ispravno tvrdi, da samo dobra hrvatska kritika može istisnuti njemačku knjigu iz Hrvatske i probuditi volju za čitanje domaćih hrvatskih knjiga. To je bio glavni problem književne stvarnosti Jagićeva vremena. Samo dobra hrvatska knjiga, veli Jagić, može istisnuti nevaljalu tuđu. Interesantno je, nadalje, i drugo gledište, po kojem je razdijelio

»naučnu« Programsku produkciju godina 1861. i 1862. On naime grupira radove ovih godina u četiri vrste. U prvu stavlja radove, iz kojih se vidi, da su s mukom učinjeni, samo da se ispuni obveza pisanja za Program, i od kojih nitko ne može imati kakve koristi; u drugu one, u kojima se iznose predmeti bez ikakve veze s našim životom; u treću takve, iz kojih se vidi, da njihovi pisci misle njemački, kad pišu hrvatski, i napokon u četvrtu one malobrojne, u kojima se obrađuju predmeti prema našim potrebama.

V.

JAGIĆ I INDOEVROPSKA KOMPARATISTIKA 60-TIH GODINA

Već u prvom Jagićevu feljtonu (iz studentskog doba), koji je izašao 1859. u Narodnim novinama (br. 37—39) pod naslovom *Qvomodo scribamus nos* vidjelo se, da Jagić prilazi raspravljanju o našim jezičnim pitanjima sa šireg gledišta. Radilo se tada o nastavku genitiva plurala *-ah* kod imenica. Tada se već bila razmahala pravopisna borba pristaša toga nastavka, koje prozvaše ahavci. Tom prilikom govori o prirodi hrvatskoga suglasnika *h*. Veli, da se temeljito razlikuje od njemačkoga *ch* i da se približuje latinskome *h*, koji je nestao u romanskim jezicima, i grčkome spiritusu asper.

Koliko god je lingvističkih radova kasnije napisao u hrvatskom jeziku kao i u svojoj njemački pisanoj doktorskoj disertaciji do odlaska u Rusiju, uvijek je polazio od indoeuropeistike pri rješavanju slavističkih problema. Prema tome postavlja se pitanje, u koji je momenat razvitka indoevropske komparativne filologije upao Jagić pri svom studiranju slavistike. Taj momenat može se označiti sa tri imena: Franz Bopp (1791—1867), osnivač indoevropske gramatike i sankrtista, August Schleicher (1721—1868), koji je uveo u indoeuropsku uporednu gramatiku baltoslavensku jezičnu grupu, i Georg Curtius (1820—1885), osnivač znanstvene etimologije, koja se temelji na jezičnim (fonetskim) zakonima[103]. Nema gotovo Jagićeva djela iz ovoga perioda njegova života, a da se ne pozivlje na djela ove trojice.

U ovo vrijeme interes komparatista vezan je na izučavanje sanskrta. Vladalo je naime tada općenito mišljenje u ovoj oblasti nauke, da bez sanskrta ne može biti valjanog uspoređenja, jer se još nije bilo došlo do saznanja, da je grčki vokalizam mnogo bliži indoevropskome, negoli sanskrtski. I Jagić već u svojem prvencu u zagrebačkom Programu, u *Pabircima iz cvieća narodnoga pjesništva*, promatra kompozita među epitetima našeg narodnog pjesništva prema dobi indijskih gramatičara.

Kasnije u svojoj studiji o paralelama našem naglasku među indoevropskim jezicima[104] također se osvrće na sanskrtski naglasak, kojemu nalazi paralela i kod nas.

Isto se tako i u svojoj studiji o pravopisu, u kojoj je dao naučno opravdanje indoevropskog komparatiste za poznate bečke punktacije, vrlo često obazirao na sanskrt.

Prema tome je sasvim prirodno, što se 1871., kad se odazvao pozivu Rusa, da preuzme na sveučilištu u Odesi stolicu indoevropske komparatistike, odmah odlučio, da se prije preuzimanja te stolice temeljito pripremi iz sanskrta kod berlinskog sanskrtiste Webera [105] Držao se u ovom pogledu pravca komparatistike svoga vremena, koja je u sanskrtu gledala prvobitnost indoevropskog prajezika.

*

Kao njegov veliki učitelj Miklošić što je počeo svoj znanstveni slavistički rad 40-tih godina kritikom slavističkog dijela Boppove komparativne gramatike indoevropskih jezika, tako se u drugom naučnom prvencu Jagićevu (1861) vidi jasan trag Boppova učenja o podrijetlu nastavaka u indoevropskim jezicima.[106] Tu kaže Jagić kao i Bopp, da su indoevropski padežni nastavci zamjeničkog podrijetla, a glagolski nastavci da su lične zamjenice. Kasnije je Boppu posvetio čitav članak u Književniku II (1865), str. 510—519.

Jagić je u ovo vrijeme oduševljen sljedbenik uporedne gramatike,[107] za koju se do njegova dolaska u Hrvatskoj nije ni znalo. Slavi njezine rezultate. Toliko se oduševljava za uporedni metod uopće, da već kao mladić govori o njegovoj koristi ne samo u lingvistici, nego i u izučavanju literarne historije i mitologije,[108] kako ćemo kasnije vidjeti.

Njemu je komparativna lingvistika, kao što se u njegovo vrijeme nije moglo drukčije ni govoriti, njemačka nauka.[109]

*

Drugi veliki vodič u komparativnoj lingvistici bio mu je August Schleicher, interesantan komparatista, koji nije bio kabinetski naučenjak kao Bopp i Miklošić, nego je praktički na terenu studirao one jezike, koje je uveo u krug svoje komparatistike. Ovaj protestantski Njemac iz Türingije, kao njemački profesor u Pragu, naučio je savršeno češki, tako da je mogao u tom jeziku pisati naučne članke, a naučio je i ruski, tako da je i u tom jeziku publicirao radove u petrogradskoj Akademiji, a živi litavski jezik studirao je među seljacima tadašnje pruske Litvanije. Kad ga je Jugoslavenska akademija izabrala za svoga počasnog člana, svoju zahvalu napisao je hrvatski.[110]

Prama Schleicheru Jagić je gojio osobito poštovanje i divljenje. Njemu je posvetio odlično napisani nekrolog u Radu Jugoslavenske akademije.[111] Schleicher. Kurschat i Bielenstein glavni su mu vodiči pri upotrebi litavskog i lotiškog jezika kod uspoređenja sa slavističkim pojavama.

Veliki upliv Schleicherov na lingvističko shvaćanje mladoga Jagića vidi se naročito u promatranju jezičnih pojava. Kao što je Schleicher rado prenosio shvaćanje iz bioloških (prirodnih) nauka na jezične pojave i u jezičnim zakonima tražio analogije za prirodne, tako je često radio i Jagić u gotovo svim svojim lingvističkim radovima mladenačkog perioda.[112]

*

Treći vodič Jagićev u oblasti komparatistike bio je Georg Curtius svojim djelom *Grundzüge der griechischen Etymologie (1858—1862)*. To se naročito vidi u Jagićevoj *Pomlađenoj vokalizaciji* i u njegovoj doktorskoj disertaciji, gdje je dao obilje slavenskih etimologija.

Od drugih njemačkih lingvista, koje je Jagić često citirao i konsultirao, valja naročito istaći Potta, W. v. Humboldta i Steinthala[113]. Prvi je važan za Jagića zbog svojeg *Wurzelwörterbuch der indogermanischen Sprachen*, a drugi zbog svojeg filozofskog pravca u lingvistici.[114]

*

Pored gore naznačenih indoeuropeista i lingvista uopće mladome Jagiću dao je pravac u lingvističkom izučavanju i Jakob Grimm, koji se, kako je općeno poznato, naročito interesirao za srpsko-hrvatski, prevevši na njemački Vukovu gramatiku. Jakob Grimm je poznat kao otac historijske gramatike osnovane na izučavanju historijskih spomenika jezičnih, ne samo na komparatistici. Historijski pravac Grimmov[115] vidi se u *Gramatici hèrvatskoga jezika 1864.*, a naročito u studiji o pravopisu u Književniku te u njegovoj *Podmlađenoj vokalizaciji*.

Jagić se toliko oduševljava za historijski princip u izučavanju jezika, da ga prenosi i na literarnu historiju, kako ćemo kasnije vidjeti. Ovaj princip u primjeni na literarnu historiju nazvao je historijsko-genetičkim, što ćemo kasnije objasniti.

On traži, da se u morfologiji i u fonetici polazi pri komparativnom studiju od najstarijih oblika, kako se daju potvrditi u historijskim spomenicima jezičnim, a zatim, da se današnji jezik ima proučavati u historijskom razvitku. Vidjeli smo, da je to tražio i realizirao u srednjoškolskoj nastavi hrvatskoga jezika u VII. i VIII. razredu. Taj nazor odlično se poklapa s njegovim općim slavističkim principom poznatim od Šafařikovih vremena, kome je ostao vjeran diljem čitava svog života, a glasio je, da osnovicu slavistike čini izučavanje najstarijeg potvrđenog jezika. To je starocrkvenoslavenski jezik Ćirilov[116]. U *Istoriji slavjanskoj filologiji* str. 472—477 prigovorio je svome najboljem i najvećem ruskom prijatelju, koga je i naslijedio 1880. u Imperatorskoj akademiji i na sveučilištu u Petrogradu, Sreznjevskome, iznoseći kao glavni nedostatak to, što nije gramatički (lingvistički) izučavao stari crkvenoslavenski jezik, već je bio samo kao antikvar, paleograf i historičar, izučavatelj književnih starina toga jezika.[117]

Od germanista pored Jakoba Grimma (1775—1863), čiji je historički princip aplicirao na slavistiku, najviše citira Wilhelma Scherera, lingvistu i literarnog historičara u isto doba.[118]

*

Od klasičnih filologa lingvista susrećemo u njegovim radovima najčešće Corssena, važnog naučenjaka u latinskoj fonetici,[119] pored već pomenutog Georga Curtiusa.

Od lingvista, iz kojih je crpao svoje znanje indo-iranske lingvistike, treba spomenuti Bötlingcka,[120] autora poznatog petrogradskog rječnika sanskrta, zatim Justija,[121] iz koga je crpao podatke za avestu.

*

Još treba spomenuti, da se 60-tih godina već pojavila i deskriptivna fonetika, t. zv. fiziologija glasova, koja dakako još nije crpla svoja saznanja na osnovu eksperimenata kao kasnije kod Rousselota, nego dobrim uhom opažanja. Predstavnik fiziologije glasova u Jagićevo vrijeme bio je Brücke. Njega često spomnije.[122] Važnost ove nauke istakao je već u *Gramatici hèrvatskoga jezika* 1864. Tu (§§ 9., 10. i 11.) Jagić točno razlikuje fiziološku i etimološčku vrijednost glasova i zahtijeva od svoga sedmoškolca, da i to zna.

*

Kako je mladi Jagić bio obdaren velikim smislom za sinteze, nije nikakvo čudo, što se nije zadovoljio samo poznavanjem suvremene indoevropske lingvistike i njenom upotrebom u slavistici, već je tražio, da izvuče koristi iz te nauke i za kulturnu historiju. Već smo naprijed spomenuli, da je to učinio u dva navrata. U članku o koristi izučavanja starina u Književniku i u *Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga*, pa o tom ne trebamo više govoriti. Kad je pomenuti članak pisao u Književniku III. 1866., kako rekosmo, bio je privremeni upravitelj arheološke zbirke. U tom članku dao je pregled razvitka civilizacije po razdobljima na osnovu predmeta, što se nalaze u Zagrebu. Dao je arheološku topografiju trojedne kraljevine, što je u kojem mjestu nađeno. Istakao je amaterstvo sakupljača. Zamjerio im kao glavni nedostatak: slabo (aljkavo) opisivanje mjesta i načina, gdje su starine nađene. Ocijenio zasluge Sabljareve i završio svoj članak željom, da se osnuje arheološko društvo kao pododsjek historijsko-filološkog razreda buduće akademije. To je sve realizirao Jagić, kad je postao pravi član Jugoslavenske akademije. Vidi se iz ovoga članka, da već mladi Jagić pomišlja na upotpunjavanje rezultata apstraktne komparatistike s podacim što ih pruža arheologija, dakle na ono, što u novije doba traži lingvistički smjer karakteriziran riječima Grimmovim »von den Wörtern zu den Sachen«.[123] (Deutsche Sprache XI).

*

Da se vidi, kako mladi Jagić 1870) prilazi izučavanju etimologijskih problema slavističkih, dajemo kratku analizu njegove doktorske teze odobrene 1871. od lajpciškog sveučilišta.[124] U uvodu navodi razlog, zbog čega se dao na izučavanje osnove *de-dê*. To su srp.-hrv. prezentski oblici *znadem, imadem* pored *znam, imam*. Historija jezika pokazat će, veli, da je podrijetlo nastavka *-dem* drugojačije. Isto tako će historija jezika objasniti i *kažidete* pored *kažite*. Nakon toga ispituje slavensku osnovu *de-dê*, koja odgovara staroindijskoj *dha* : *dhā* (§ 1) i t. d. Za tim ispituje osnovu de u redupliciranom obliku u slavenskom, litavskom i zendu (§ 2). Konstatira, da produljena osnova *dê* ne postoji u redupliciranom obliku i da nema

litavske paralele za tvorbu prezenta *dedio*. Navodi reduplicirani oblik u glagolskim i imeničkim složenicama. Značenja se od *dějǫ* i *deždǫ* donekle razlikuju. Posljednje ne dolazi nikada u značenju »facere, agere, loqui, nego samo u značenju »ponere, locare«. Zbog toga je *deždǫ* arhaizam (§ 3). Od *dě* postoji prezent *dějǫ*, koje se slaže s litavskim, s infinitivima *děti* i *dějati*. Mjesto *j* dolazi i *v*, odakle *děvǫ děvati* i t. d. (§ 4). Posljednje se osjeća kao intensivum. Prezent* *zaděneši* dolazi u brižinskom fragmentu (ispor. u Žumberku kod katolika *zadîti zadênem*, dodatak pišćev). Ogleda zatim slavenske calques za grčke izraze tipa *εὐεργετεῖν* = slav. *blagodějati*.

U drugom poglavlju ispituje značenje korijena *dha* u arijskim jezicima i nalazi, da najviše srodstva sa slavenskim pokazuje baltička grupa (§ 8).

U trećem pregleda slavenske jezike s obzirom na značenje »ponere, locare« za *děti, děvati, dějati* (čary), zatim nominalne oblike *děj, dělo, blagodat : děti* u značenju »kazati«.

U četvrtom ispituje partikule, koje nastadoše od *de-dě* ; *de* »inquit«, malorusko *dej*, lužičko-srpsko *dže*, slovenačko *dej*, kajkavsko *daj*, u dubrovačko-dalm. značenju »saltem« i napokon veznik *da*. Danas o njem drukčije mislimo.

U petom ispituje osnovu *de-dě* kao drugi elemenat u tvorbi riječi (tip *sǫdъ* i t. d.),

U šestom, završenom, ispituje ovu osnovu kao morfološki elemenat u germanskom, grčkom, u baltičkim jezicima i slav. *iti-idǫ, jadǫ, byti-bǫdǫ* i analogijski prijenos odatle u srpsko-hrvatskom i bugarskom na osnove *zna- ima- sta- da-*.

U ovoj je radnji Jagić u isto doba etimolog, komparatista i historičar jezika. Takav je i u *Podmladenoj vokalizaciji*, o kojoj će biti riječ u idućem poglavlju.

VI.

MLADI JAGIĆ KAO SLAVISTA

Što je mladi Jagić radio kao slavista, već smo u velikoj mjeri iscrpli, kad smo govorili o Jagićevoj djelatnosti u Akademiji, o njegovim radovima kao srednjoškolskoga profesora, zatim o njegovim radovima u *Tisućnici* i u studiji o Asemanovu evanđeliu za izdanje Račkoga i napokon o njegovim radovima u Književniku. Ovdje se radi samo o rezimiranju.

Iz njegovih radova o napretku slavenske nauke, što ih je pisao u Književniku i kasnije u Radu, vidi se, da je Jagić suvereno poznavao stanje slavistike u svoje doba. O radovima svoga učitelja Miklošića iscrpno je referirao.[125] Isto tako i o radovima Sreznjevskoga,[126] Hattale[127] i Gebauera.[128]

Vidjeli smo, da se bavi već u ovo doba centralnim slavističkim pitanjem o postanju starocrkvenoslavenskoga jezika. Doduše još decidirano ne kritizira Miklošićevu panonsku teoriju.[129] Još se priklanja Miklošićevoj

teoriji o pripadnosti kajkavskoga hrvatskog narječja slovenačkom jeziku, ali svoje kajkavce zove hrvatskim Slovencima.[130]

Jagić je već u svojim *Primërima* (1864—1866) dokazao, da je jedan od njegovih glavnih interesa filološko- kritički u izdavanju starih slavenskih tekstova.

U opširnim referatima o stanju slavistike u Književniku i Radu vidjeli smo, da već tada radi na historiji slavenske filologije. U tom pravcu dao je i dragocjene priloge u nekrolozima posvećenim Schleicheru i Ivanu Brčiću.[131]

Njegov članak *Slavensko jezikoslovlje* u Književniku II (1865) sadrži kratak historijsko filološki nacrt razvitka opće i slavenske liigvistike i predstavlja in nuce njegovu golemu *Historija slavjanskoj filologiji* iz g. 1910. Godinu dana ranije, u Književniku I (1864) objavljeni njegov članak *Iz prošlosti hrvatskoga jezika*, u kojem ocrtava periode razvitka srp.-hrv. jezika, ide također u povijest ove nauke.

Tu je istakao, da je već čakavac Bartol Kašić uzeo štokavštinu za osnov naše gramatike.

Kajkavsko rješenje našeg jezičnog pitanja iz god. 1835. i 1836., kojim se za osnovicu književnog jezika hrvatskoga uzimlje štokavština, naziva Jagić »besprimjernom odvažnošću«.[132]

Interesantne su njegove opće opaske o odnosu gramatike i književnosti. U Književniku II str. 74. veli, čim je književnost i književni život slabiji, tim je veće gospodstvo gramatike. Gramatika ne smije književnost voditi, nego samo ispravljati jezične nedostatke. Iz toga se vidi, koliko je Jagić 60-tih godina bio napredan u jezičnom pogledu. Vidjet ćemo, da se u svojim feljtonima opirao arhaističkom purizmu Kurelčevu.

Naročito je istakao važnost Kašićeve gramatike, koja u neku ruku prethodi u lingvističkom pogledu našim Ilircima. Kao što se kajkavski Ilirci odlučuju za štokavštinu kao književni ejzik, tako se već čakavac Kašić opredijelio za nju.

Naglasiti još treba Jagićevo isticanje važnosti pučke etimologije.

Karakteristike Jagićeve o Orbiniju, Dolciu i Appendiniju ušle su iz ovoga članka u njegovu *Istoriju slavjanskoj filologiji* str. 68, iz čega se najbolje vidi povezanost mladenačkoga rada Jagićeva u Književniku i djela iz njegove zrele dobi.

U ovom mladenačkom radu ispoljuje se i Jagićeva osjećajnost u tretiranju slavističkih pitanja. Iz toga članka vidi se, da je zastupnik druge generacije Iliraca 60-tih godina. Osuđuje na pr. Kopitara, što nema nijedne prijazne riječi za češke i hrvatske preporoditelje i kaže sarkastički, da Kopitarov slavenski patriotizam nije mnogo dalje sezao od njegova pisaćeg stola.[133]

U ovom radu Jagić znade, da je razvitak slavistike u vezi s Dobrovskim, Durichom i Šafařikom kod Čeha, kod Rusa sa Schlözerom, Kalajdovičem i Vostokovim, a kod južnih Slavena s Kopitarom.

Jagić se protivi već tada Kopitarovoj panonskoj tezi, za koju kaže, da joj je uzrok u tome, što Kopitar nije poznavao bugarskog jezika, ma da je Vuk napisao svoje dvije radnje o bugarskom jeziku baš na poticaj Kopitarov.[184]

U ovoj se radnji ispoljuje Jagić kao klasični filolog, jer polazi od gramatičke nauke, kako se razvila kod Grka i Rimljana.

U trećem poglavlju, u kojem ističe važnost sanskrta za slavistiku, prikazuje upravo Humboldta, Potta i Grimma, t. j. indoevropsku lingvistiku svoga vremena u vezi sa slavistikom.

Četvrto poglavlje toga članka imalo je sadržavati prikaz lingvističkog napretka kod Slavena, ali toga članka nije napisao u Književniku, po svoj prilici zbog toga, što se sadržina toga četvrtog poglavlja nalazi upravo u njegova dva kritična referata o napretku slavističke nauke, koja je objavio u Radu Jugoslavenske akademije.[185]

Od ovih referata najinteresantniji je onaj, što je izašao u svesku 14, gdje postavlja pitanje, zašto nema kod slavista obilja etimologičkih studija. Pored nedostatka dobrih rječnika i sitnog uspoređivanja, kako ih daje Kuhnov časopis, kriva je tome, veli, i nestašica takvog časopisa kod Slavena. On drži nadalje, da kod Slavena nema obilja etimologijskih studija i zbog toga, što Slaveni vole više konkretnost negoli apstraktno umovanje, koje se ispoljava u etimologiziranju.

*

Kao slavista već se mladi Jagić istakao i kao paleograf. U ovom pogledu veoma je značajan njegov rad u drugom svesku Rada (1868) pod naslovom *Građa za glagolsku paleografiju*. U tom članku studira glagoljski odlomak prilijepljen na korice jedne krmčaje (nomokanona). Daje točan opis pisma, glagoljski tekst štampan glagoljicom, varijante iz Šišatovačkog apostola, i utvrđuje, da je odlomak, koji studira, iz praksapostolara pisan jezikom hrvatskim, ali da se osniva na obredu grčkom. Odlomak prema tome dokazuje, da je i u Hrvatskoj vladao Ćirilov obred grčke crkve. Ovaj mu odlomak dokazuje i to, da se hrvatska uglata glagoljica razvila iz oble bugarske glagoljice. Ova Jagićeva studija sadrži još komparativnu tablicu slovâ iz Klozova Glagolite, Pariškog evanđelja, Praških listova i Mihanovićeva misala. Jezik je odlomka narječje starobugarsko, dotjerano prema fonetskim osobinama hrvatskoga jezika.

Ovaj Jagićev rad ide prema tome u istu grupu s njegovim člankom u *Tisućnici* i s njegovom analizom Asemanova evanđelistara.

Odlomak Mihanovićev predstavlja mu jedan stari rukopis, koji stoji u vezi s Praškim listovima. Čeh A. Patera prepisao mu je mjesto iz Strumičkog apostolara, kojim Jagić dokazuje također starost odlomka.

Ovaj članak, koji je pisao, kad je imao 30 godina, dokazuje majstorstvo, veliku metodičnost, kritički duh i opsežnost uspoređenja, njegovu akribiju i svestranost u izdavanju starih slavenskih spomenika, sve dobra svojstva, koja će se razviti u savršenstvo u drugim periodima naučnog rada.

*

Mladi Jagić kao slavista istakao se također i kao slavenski komparatista.

Nijedan njegov rad, koji je objavio od prvih svojih prvenaca u programima zagrebačke gimnazije pa sve do *Podmlađene vokalizacije* (1869) i doktorske teze (1871), nije bez uspoređenja s ostalim slavenskim jezicima. Komparativni metod, koji je izučio kod Boppa, Schleichera i Curtiusa, točno je primjenjivao u svojim slavenskim studijama, kojima je osnovica imala da bude starocrkvenoslavenski jezik i historijski razvitak pojedinih slavističkih pojava. Komparativnom slavističnom metodu ostao je Jagić vjeran diljem čitava života.

*

Napokon mladi Jagić kao slavista istakao se i kao akcentolog. Kao mladić od 32 godine piše u Radu sv. 13 (1870) *Paralele k hrvatskom naglasivanju*. U tom članku gleda na problem srpsko-hrvatskog akcenta okom komparatiste. Ističe važnost čakavskog akcenta i žali, što za kajkavski akcenat nema onakvih radova, kako ih je dao Daničić za štokavski. Žali izvrtanje Vukovih akcenatskih znakova kod Antuna Mažuranića. Ali priznaje, da je Mažuranić dao glavne podatke o čakavskom akcentu. Prema Mažuraniću čakavci nemaju kratkog uzlaznog štokavskog akcenta. Ovaj akcenat uspoređuje sa sanskrtskim akcentom zvanim svarita, koji može zamijeniti oštriji udatta. Kratki uzlazni štokavski odgovara mu grčkome baritononu. Prema Jagićevu nazoru ovaj (noviji) akcenat ne može se pravo pojmiti bez čakavskoga. On je u stvari »novština«, jednako kao *u* za nazal *on*.

Da bi očigledno prikazao značenje dugog silaznog i dugog uzlaznog akcenta, upotrebljava srp.-hrv. riječi s jatom, kao *vrijeme, dijete, sijeno, tijesto*, zatim stezanja *sât* (iz *sâhat*), *vô*. Prema Jagiću grčki cirkumfleks odgovara točno našemu dugom silaznom, koji se nalazi i u latinskom *Roma* i *pes*. Prema tome naš dugi silazni poznat je objema klasičnim jezicima.

I za čakavski *grîh i dvôr* nalazi paralela u grčkom.

Uglavnom, kaže, čakavski je akcenat srodan grčkom, a štokavski latinskom.

Nakon toga uspoređuje naše akcente s litavskima i tvrdi, da litavski akcenat odgovara našemu čakavskom, a lotiški našemu štokavskom, pa traži proučavanje akcenata čakavskoga, litavskoga i ruskoga u svrhu uspoređenja, da bi se utvrdila baština iz indoevropske starine. Naročito naglašuje želju, da bi se izučavala naša lingvistička dragocjenost, a to je čakavski akcenat.

*

Metod Jagićev pri ispitivanju srpskohrvatskih lingvističkih problema vidi se najbolje u studiji o »*Podmlađenoj vokalizaciji*«, koju je objavio 1869. u Radu IX, str. 65—155, kad je imao 31 godinu. Povod ovoj studiji dala je borba šezdesetih godina oko nastavka *-ah* u genitivu plurala imenica. One, koji su pisali taj nastavak, zvali su ahavci.

Svoju studiju započinju baš ispitivanjem opravdanosti toga nastavka, uspoređujući pronominalne i nominalne genitive množine u indoevropskim jezicima, naročito u litavskom, lotiškom i staropruskom. Obilnim citiranjem literature dokazuje verziranost u ovoj oblasti. Uspoređenjem starobugarskoga i ostalih slavenskih jezika ispituje zamjenu poluglasova ъ ь sa *a* i ispadanje poluglasova. Govori zatim o umetnutom *a* u dočetnim konsonantskim grupama, ako nijesu *st zd št žd*, zatim o *-a* u prijedlozima *poda, nada*, pa osciliranje u indeklinabilijima tipa *veoma* za *velmi*, te u *toga* za *togo, česa* za *česo*.

Ispitivanje vrši metodički. Grupira riječi prema broju slogova, koji sadrže poluglasove, na koncu jednoslovčane riječi kao *sъ* > *sa, tъ* > *ta, čь* > *ča, kъ* > *ka(j)* i zamjene dočetnoga ъ u deklinaciji, gdje imade slučajeva zamjene sa *-e* i pita, da li ovamo ide i zamjena u genitivu plurala *-a*. Ova zamjena dolazi sporadički i u slovenačkom, dok je redovita u štokavskom.

Iz ovoga prikaza vidimo, da je Jagić komparatista indoevropski i slavenski i onda, kad ispituje probleme srpsko-hrvatske historijske gramatike.

*

U Spomenima I Jagić nas je opširno obavijestio o svojim vezama sa slavistima izvan srpskohrvatskih zemalja. Objavljena pisma, koja je upleo u svoje prikazivanje, jasno osvjetljuje te veze. Centralan položaj zauzimlje dakako među njima njegov učitelj Miklošić, s kime je ostao u prepisci, otkad je iz Beča došao u Zagreb.[136]

Radove svoga učitelja ne samo savjesno citira, nego i prikazuje u Radu sve do odlaska u Rusiju. U Radu IV (1868) izjavljuje, da je Miklošić postao središte slavistike, davši naučni temelj za izučavanje svakog narječja »slovinskoga« i da ima učenika i sljedbenika po čitavom slavenskom svijetu; uza sve to broj slavista ipak je malen.

Vidjeli smo, da mu je iz poštovanja kao svome učitelju posvetio doktorsku tezu, o kojoj smo govorili u prethodnom poglavlju.

Veliko poštovanje prema Miklošiću nije ga smetalo, da kritički promotri u Radu sve Miklošićeve radove od 1850. pa do 1870.

Najinteresantnije je Jagićevo držanje u ovom periodu njegova rada prema Miklošićevoj i Kopitarovoj teoriji panonskoj.

Kad je u Književniku I (1864) pisao *Iz prošlosti hrvatskoga jezika*, prihvatio je ovu teoriju. U toj studiji i on smatra, da su Slovenci, i Bugari i Panonci prije dolaska Hrvata i Srba u 7. vijeku sačinjavali od Alpa do Crnoga mora neprekinuti lanac istoga slavenskoga govora. U 7. vijeku ovaj lanac prekinuše Hrvati i Srbi doseljenjem na Balkan, dok Panonce uništiše Mađari.

Ali ako ogledamo Jagićevu analizu Asemanova evanđelja iz g. 1865. u ovom pogledu, vidimo, da se izjašnjava protiv nje. Isto tako i u Književniku II str. 569; što je još čudnovatije, u Primêrima (1864) u § 4 i u češkoj publikaciji iz Riegerova Slovníka naučnoog (1863) str. 59 i sl. izgledalo je, da ne pristaje uz nju.

Već smo prije istakli, da je Jagić zabacio Miklošićevo mišljenje, po kojemu se samo čakavci mogu smatrati Hrvatima, dok u pogledu kajkavaca izgleda, da je pristao uz Miklošića, jer 1863. u gore spomenutom češkom djelu Jihoslované str. 113 veli doslovno, da se misao književnog jedinstva pojavila »među nepravim Hrvatima, kojima je samo politička granica dala ovo ime«. Usvojoj doktorskoj tezi iz g. 1870. kajkavce neprestano naziva »kreatische Slovenen«. Kad to znamo, onda nam postaje razumljivo, zašto je Daničić iz Akademijskog rječnika mogao ispustiti kajkavske pisce. O tom doduše nemamo nikakve pismene bilješke ni od Daničića ni od Jagića. Ali u Akademiji Jagić je imao priliku, da se opre Daničiću, da je bio drukčijeg mišljenja nego Miklošić i Daničić[137] u vrijeme, kad se stvarala definitivna odluka o rječniku.

Od veza s drugim slavistima najinteresantnija je veza mladoga Jagića sa I. I. Sreznjevskim. Nju smo osvijetlili, kad je bila riječ o Jagićevoj važnosti za Jugoslavensku akademiju. Detaljno je prikazana i u Spomenima I. Suvišno bi bilo da na ovom mjestu još govorimo o njoj.

Isto tako i veza s Hattalom prikazana je detaljno u Spomenima I, tako da je i o njoj suvišno ovdje govoriti.

Da su se radovi Jagićevi, objavljeni u Radu, u slavističkom naučnom svijetu odmah čitali, to nam dokazuje pismo profesora varšavskog sveučilišta Petra Lavrovskoga, objavljeno u Zatočniku dne 18. lipnja 1870. br. 137 pisano, Jagiću povodom njegove *Podmlađene vokalizacije u hrvatskom jeziku*. To pismo objavio je Zatočnik baš u vrijeme otpuštanja Jagićeva iz državne službe.

To djelo ruski je obradio A. Kočubinski u Fil. zap. 1871. pod naslovom *Zvuk a otličitelьnaja čerta serbskago vokalizma*. Prema tome smatrala se kao metodički uzoran rad.

Ostali Jagićevi radovi, koji idu u oblast slavistike, kao studija u Tisućnici, o Asemanovu evanđelju i paleografski rad bili su već predmetom našeg raspravljanja.

*

Jagićeve veze s ruskim naučenjacima bile su vrlo intenzivne, kako se vidi iz njegove obilne prepiske sa Sreznjevskim i iz njegovih brojnih citata ruskih slavista (Buslaiev, Vostokov i t. d.). Zbog toga se postavlja na koncu i pitanje, kako se držao prema ruskom slavjanofilstvu pedesetih i šezdesetih godina. O tome postoji samo jedna izjava, i to iz g. 1865., kada je u Književniku II str. 12 objavio Pypin-Spasovićevu povijest slavenskih književnosti. Pypinovo pobijanje pravoslavne tendencije slavjanofilstva odobrava u cijelosti jednako kao i Daničićevo pobijanje u Danici novosadskoj 1861. pravoslavnog kulturnog katehizma iz Moskve (t. j. K Serbam poslanie z Moskvy).

U vezi s ovim treba još pomenuti, kako se je mladi Jagić držao prema ruskom jeziku, koju mu je važnost davao u pogledu međuslavenkih veza. Iz perioda, koji je prethodio njegovu odlasku iz Hrvatske, nema njegovih izjava o tom pitanju, ali ima neposredno nakon odlaska, i zbog toga ih

pominjem u ovom savezu. Dne 28. siječja 1872. piše Račkome iz Berlina ovo: »Učim marljivo ruski, te po izjavi samih Rusa za to kratko vrieme već dosta dobro »natucam«. — O »govoru« ne može dakako biti spomena! Ali ja se nadam još postati okretnim Rusom, jer mi ruski jezik ide u volju. — Ja sam o potrebi njegovoj za sve Slovinjane u njihovih internacionalnih odnošajih živo osvjedočen. Ja s te strane nisam panslavista već panrusista.« »I da znate, kad bi se pružila prilika, koje sada nema, da se mogu vratiti u domovinu, to ja ne bih toga učinio dotle, dok se posvema ne naučim ruski, jer bih smatrao tada svojom najsvetijom zadaćom krčiti put k znanju istoga jezika medju Hrvati. — Ali to će i onako biti, ako bog da — na radost i veselje gospode magjarona.«

VII.

MLADI JAGIĆ KAO SERBOKROATISTA

Ne bi trebalo ni naročito spominjati, nakon ovoga, što smo rekli, da je Jagić uzeo stav prema svim pitanjima svoga vremena u pogledu hrvatskoga ili srpskoga jezika. Njegov stav prema ilirskom pravopisu već smo označili. Vidjeli smo, da prihvaća bečke punktacije, da je protiv rogatoga *ě*, da je protiv *àr* i *èr* mjesto sonantnoga *r*, protiv *-ah* u gen. pl. imenica i t. d. U svojim školskim knjigama pisao je i sam ovako. Vidjeli smo nadalje i to, da je za fonetički princip u ortografiji, izuzevši kad se radi o mijenjanju imenica prema padežima i u glagolskim složenicama s prijedlogom i t. d. Svoj stav prema ortografskim pitanjima svoga vremena interesantno je prikazao u jubilarnom broju Obzora g. 1910. str. 35. pod naslovom *U opoziciji radi ortografije*. Književnik je počeo izlaziti protiv na njegovu pobudu, bez *-ah* u genitivu plurala imenicâ. Kao bečki đak branio je još ahavce u feljtonu Narodnih novina 1860. Sav svijet u njegovo vrijeme, i dugo nakon toga, pisao je ovo posvema suvišno *-h*.

U uskoj je stajao vezi s nastojanjima svih naših tadašnjih jezikoslovaca: s Franom Kurelcem, sa Đurom Daničićem, Stojanom Novakovićem i Adolfom Veberom. Vukovim reformama naročito se divio i prikazao ih u vezi sa čitavim našim jezičnim razvitkom u Književniku. Njegov prikaz Vuka izašao je i kao posebna brošura gotovo neposredno nakon njegove smrti.[138] Daničićeve *Oblike srpskoga jezika, Rječnik iz književnih starina srpskih*[139] izdanje Nikoljskog evanđelja i njegove akcenatske studije naročito je cijenio. Veoma instruktivno je prikazao bibliografiju Stojana Novakovića iz g. 1869.[140] Preko njega dobivao je i rukopise iz Beograda za svoju Aleksandridu. Naročiti stav dobrohotnog, ali ispravnog kritičara zauzeo je u svojim feljtonima o Kurelčevu arhaističkom jeziku i pravopisu.[141]

Mladi Jagić nije se mogao pomiriti s Vukovom i Miklošićevom tezom, da su samo čakavci Hrvati. On je u ovom pitanju, koje je pomelo i Daničića, i skrivilo, da leksikalni elemenat kajkavske književnosti nije iskorišten

za naš veliki Akademijski rječnik, uzeo stav ispravnog lingviste. U njegovu gledanju na pitanja čakavskog i kajkavskog narječja vide se sasvim moderni lingvistički nazori. On utvrđuje, da čakavsko narječje u poređenju sa štokavskim pokazuje samo stariju arhaističniju fazu, da su mnoge pojave čakavske nekada postojale i na današnjem štokavskom teritoriju. Prema tome je čakavština starija faza štokavštine. Govoriti tu, što je hrvatsko, što je srpsko, sa lingvističkoga gledišta nema nikakva značenja.

To se Jagićevo gledanje poklapa s onim nazorima, što ih imamo danas u romanistici.[142]

Što se tiče hrvatskoga kajkavskog narječja, ono pokazuje samo prijelaz između slovenačkoga i srpsko-hrvatskog.

Mi bismo u ovom pogledu nazor Jagićev mogli vrlo lijepo dovesti u sklad s nazorom Gaston Parisa, da dijalektičkih točno definiranih granica uopće nema, već da ima samo granicâ fonetskih, i to granicâ pojedinih izoglasa, pojedinih oblika t. zv. izomorfa i t. d., i da dijalekti prelaze na terenu iz jednog u drugi u lakim odstupanjima. I ovdje, prema tome, govoriti, što je slovenačko, a što je srpsko-hrvatsko, nema pravoga smisla. Međutim, na žalost, kako znamo, ova pitanja dobila su političku boju kod nas upravo onako kao i u Macedoniji i pomogla, kako jednom ispravno reče Belić[143] upropaštenju dijalektoloških studija.

Jagić je već 1864 ispravno učio svoje gimnazijalce, da je »tako zvano narečje čakavsko« »stariji hèrvatski jezik«, a »štokavsko narěčje« da je »noviji hèrvatski jezik«.[144] i da »naglas čakavski bijaše jamačno nekoč obćenit po čitavom hèrvatskom i sèrbskom jugu; zato mu je, bilo u pojedinih rěčih bilo městimice i naskroz, svuda traga naći medju najčistijimi štokavci«.

*

Najvažniji naučni radovi mladoga Jagića kao serbokroatiste idu u oblast historijske gramatike našega jezika. Ovamo upravo smjeraju i sve one njegove lingvističko-filološke rasprave koje su najvećim dijelom već bile predmetom kratkih apaliza u ovoj studiji. Ovamo treba ubrojiti i uvodni članak *Naš pravopis* u Književniku.

Ovdje bismo imali samo još da progovorimo o drugom većem članku u istom godištu (1864) Književnika str. 332—358 i 447—485 pod naslovom *Iz prošlosti hrvatskoga jezika*. Ovaj članak ušao je ranije od česti u Jagićevo češko djelo *Jihoslované* str. 58—115 (god. 1863.). Članak je od važnosti za pragmatizaciju razvitka hrvatskoga jezika. Pošto je odredio hrvatske i srpske zemlje i naselja, dao je karakteristike razvitka jezika u tri doba.

Prvo doba obasiže mu period od dolaska Hrvata i Srba na jug do konca 12. vijeka. Ovo doba sadrži spomenike hrvatske redakcije. Razlika između srpskog istoka i hrvatskoga zapada leži u tome, što se prije razvila hrvatska recenzija od srpske. Za poluglasove ъ ь ima glagoljica jedan znak, i to ꙗ ili *I*; ne postoji jery, imperfektivni nastavak u *moljaše* dolazi samo u kontrakciji, *sь* > *sa*, *tъ* > *ta*, *sveti* za *svetij*.

Drugo mu doba ide od konca 12. vijeka do početka prave književnosti koncem 15. vijeka. To je doba svjetskih (profanih) spomenika, dok je prvo bilo doba crkvenih.

Protivno Miklošiću i Vuku uči ovdje, da čakavština i štokavština ne čine bitnu razliku između Hrvata i Srba, jer je čakavština samo stariji stepen štokavštine. V. gore.

Ikavsko mu je narječje simbolon pomirenja.

Za tim daje karakteristike jezika ovoga perioda, koji već nije stari crkvenoslavenski jezik, nego hrvatski.

Treće mu doba ide od početka prave književnosti u Dalmaciji do druge polovine 18. vijeka. To je vijek borbe i pobjede štokavštine. Bartola Kašića označuje pretečom Iliraca. Štokavština nadvladava čakavštinu zbog narodne pjesme i izvjesne mekoće jezika.

U ovom pravcu ogleda Jagić svu dalmatinsko-dubrovačku književnost, kao i bosansku i slavonsku s obzirom na jezik.

Ističe težnju za jedinstvom jezika već u ovom periodu. Bosanski je jezik uzor Mikalji i Dubrovčanima.

Četvrto doba karakterizira na srpskom istoku borbom i pobjedom narodnoga govora nad crkvenom slovenštinom. Glavni su protagonisti bili u ovoj borbi Dositej i Vuk. Jagić zatim prikazuje ortografiju i jezik u vrijeme Obradovićevo pa sve do pojave Vukove. Napokon daje ocjenu književnoga rada Vukova, koja 1864. nije još bila dana od kompetentnog lingviste

Studija pokazuje veliku sposobnost Jagićevu u pravljenju sinteza.

*

Što se tiče odnosa Jagićevih s našim serbokroatistima njegova vremena, s Račkim,[145] Kukuljevićem, Daničićem, Kurelcem i Novakovićem, to je sve iscrpno Jagić prikazao u Spomenima I. Izlišno bi bilo ovdje ponavljati, što je tu rekao

*

Jagića kao serbohrvatistu treba proučiti i sa gledišta gramatičke terminologije, koju upotrebljava.

Pitanje hrvatske terminologije za razne znanosti kao i za državne i građanske službe, upravu, sudove, zanate, bankarstvo i t. d. postavilo se odmah iza pada apsolutizma. Zna se, da je već kao tajnik Školskoga vijeća ušao u komisiju za izradu terminologije, koju je dovršio istom 12 godina kasnije Bogoslav Šulek. Surađivao je dakle pri njenoj izradi barem u početku.

Glavnu gramatičnu terminologiju dao je u Gramatici jezika hèrvatskoga (1864). Umjeren je i ne prevodi sve pod svaku cijenu. Kako se iz naziva *ime samostavno* i *pridavno* (1760) za *nomen substantivum* i *adiectivum* vidi, polazna točka bila mu je stara latinska terminologija.[146] Isto tako i u nazivima *samoglas* i *suglas*, od kojih je prvi stvoren prema drugom, za *vocalis i consonans*. Prvi mu je bio sugeriran i njemačkim *Selbstlaut* (Adelung 1780).

U nazivima za pojedine vrste suglasnika drži se latinskih i njemačkih uzora, tako za *s z c*, koje naziva *sikavi suglasi* ili *sikavci*, i za *š ž č*, koje naziva *jezični suglasi*. Ova dva reda konsonanata važna su baš u našoj gramatici. Prvi naziv je stvoren očito prema našem (kajkavskom i slovenačkom) glagolu onomatopejskog podrijetla *sikati* za *siktati* prema njemačkom *Zischlaute* ili lat. *sibilantes*. Prema ovome stvoriše kasnije naši gramatičari pridjev *sičan*, koji Jagić nije upotrebljavao. Drugi je naziv očito načinjen prema novo lat. *lingualis* (Zungenlaut), koji se kadikad upotrebljavao i za prepalatale (obično za *t d n l r*).

Ima njegovih termina, koji su jednostavan calque, tako *zěv* = *zijev* za *hiatus*, koji je naziv pridržao i Maretić. Ali ima kod Jagića i samostalnog postupanja kod građenja termina. Tako lingvističke termine *asimilacija* i *disimilacija* ne prevodi, nego ih strpava pod opći hrvatski naziv *prilagoda* i upotrebljava sva tri naziva, razlikujući kod asimilacije *naliku* (očito prema njemačkom *Angleichung*) i *doliku* (u slučajevima kao u *sg* > *zg* i t. d. prema njem. Anähnlichung.

Inače se vidi jasan trag njemačke lingvističke terminologije u nazivu *preglas* = prijeglas (Maretić) za njem. *Umlaut*, koji se termin do danas uzdržao. Kao u ovom slučaju, jednako prevodi i lako prevodive grčke termine, tako metathesis, koji mu je naziv bio potreban za karakterističnu slav. pojavu likvidnu metatezu, zove jednostavno *premještaj*.

Grčke termine kao *aphäresis, apokope, synkope, prothesis, epithesis, epenthesis* prevodi na hrvatski s pomoću imenice od osnove glagola *sůvati*, imperf., koji upotrebljavaju hrvatski kajkavci i Slovenci (prema perf. *sůniti*) »stossen« sa raznim prefiksima: *odsuvak, sasuvak, izsuvak, predsuvak, zasuvak, usuvak*. Prema tome, i u ovim terminima ogleda se kajkavsko podrijetlo Jagićevo.

Ali i u njegovoj hrvatskoj terminologiji pojavljuje se učenik Miklošićev, što se vidi u nazivu za pojavu, koju danas zovemo njemački Ablaut, francuski alternance vocalique i po Maretiću prijevoj. Kod hrv. termina za ovu pojavu drži se očito Miklošićeva naziva. Ovu pojavu imenuje Jagić *stupnjevanje samoglasah*, u kojem razlikuje jačanje i slabljenje. Jačanje vokala zove *samoglasni naspor*. Očito je, da u ovom slučaju polazi od Miklošićeva naziva *Steigerung*. Riječi *naspor nasporiti* u značenju »accrescimento, Zuwachs« nalazi se u narodu i kod leksikografa. Upor. ARj. VII str. 640. Ovisnost o njemačkoj terminologiji vidi se i u njegovu nazivu *rěčotvor* za Wortbildung.

Neke od ovih termina upotrebljava Jagić i u studiji *Naš pravopis* (1864, Književnik I), gdje još čitamo: *udvojbe* za »geminatiju«, dvoličiti za »disimilirati«. One, koji u pravopisu zastupaju eufonijski princip, zove *blagoglascima*, a one, koji etimologijski, *korenjacima*. Ove potonje optužuje zbog krive učenosti, dok su stari naši pisci kao Bandulavić, Baraković ili pisci listina, što ih izdadoše Miklošić i Kukuljević, veli, bili mnogo pametniji.

Interesantan je još termin *razrěčje*, koji upotrebljava Rački i ovdje ondje i on u Primĕrima, za grčko *diálektos*, pored *narěčje* u Gramatici. Očito je stvoren ovaj naziv prema Vukovu glagolu *rezrèći* (B-I II 332), ne doduše u smislu »poreći«. Ali se nije održao. Jači je bio ruski naziv *nárječje* ARj VII 586, koji i Jagić najčešće upotrebljava.

*

Kako je Jagić gledao na tadašnje gramatičare hrvatske, najbolje se vidi u njegovu članku *Primjedbe k našoj sintaksi sa gledišta sravnjajućega* u Književniku II (1865), str. 176—196, koji je, što se ideologije tiče, pisan sasvim u ilirskom duhu. Tu govori Jagić o »našem srpskom jeziku« (str. 180) i o »našem bugarskou« narječju (str. 181).

Opozicija prema gramatičarima njegova vremena očituje se u ovoj studiji u tome, što se protivi, da se hrvatski oblici tumače prema latinskima, da se govori o konjunktivu ondje gdje ga nema, da se prema tome u hrv. razlikuje 4 ili 5 načina. Stoga Jagić zahtijeva, da se u hrv. od načina razlikuje samo indikativ i imperativ, koji je po postanju optativ, od čega postoje još ostaci u *budi*, 3 lice *(hvala budi)*, u *žali bog*.

U ovom članku ističe se nada sve komparativni interes, koji je za njegovo lingvističko gledanje u to doba karakterističan. Uspoređuje naš futur s romanskim. Pozna osnivača romanistike Dieza. Lične nastavke glagolske tumači prema Boppu, a u padežnim nastavcima vidi straštene pokazne zamjenice.

Na interesantan način tumači postanaje našega optativa izraženog sa sintagmom: *bych* i prošli particip aktiva, čime je zamijenjen stari indoevropski optativ, koji se očuvao u gore pomenutim arhaizmima.

Uzgred tumači postanje od *neka* u 3. licu imperativa i kajkavsko-hrv. i slovenačkoj *naj* od *nehaj*.

*

Da je mladi Jagić mogao razviti svoje velike sposobnosti kao kritičar tekstova, t. j. kao filolog u današnjem smislu, kao glagoljski paleograf i kao izdavač tekstova naše dubrovačke književnosti, tome je razlog postojanje dviju zbirki, koje su ušle u sklop Jugoslavenske akademije, Mihanovićeve i Kukuljevićeve. U Spomenima odužio se Kukuljeviću u ovom pravcu na više mjesta. Dne 11. XI. 1901. piše ovako Trnskome, zahvaljući mu klasičkim stilom na pozivu na Marulićevu proslavu: »Ona budi u meni uspomene iz mladih godina, doziva mi u pamet blagodarni spomen meni nezaboravljenog Ivana Kukuljevića. I ako je on, kad sam se ja, mlad čovjek, vratio s nauka bečkih u Zagreb na gimnaziju, igrao znamenitu političku rolu, opet je njegova prekrasna biblioteka u Visokoj ulici, u koju sam ja ulazio s nekim trepetom uvaženja kao u svetilište, bila uvijek meni dostupna i otvorena. Ja sam iz nje dobijao na dom rijetke štampane knjige hrvatske starije literature i još regie rukopise. Na tim se je izvorima dragocjene imovine Kukuljevićeve širio horizonat mojega poznavanja hrvatske literature, tu se otpočelo moje poznanstvo i sa Marulićem.«

VIII.

MLADI JAGIĆ I NAUKA O SRPSKOHRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI, PISANOJ I FOLKLORNOJ

Isto onako, kako je Jagić uzdizao i hvalio komparativni metod i historijski princip u nauci o jeziku, tako je činio i u nauci o obje vrste naše književnosti. On je prigovarao tadašnjoj nauci o književnosti slavenskih naroda, što je najvećim dijelom biografska i bibliografska, što ne daje prikaz idejnog strujanja, što ne ocrtava izvore pisaca i njihovih ideja, što nije odraz kulturne historije i t. d.[147]

Kako zamišlja literarnu historiju, to je prikazao u više navrata. Njegovo prvo predavanje u Akademiji 5. lipnja 1867. već smo analizirali s te strane. Isto tako okarakterizirali smo s ovog gledišta i njegovu *Historiju književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga.*

Svoje metodološke poglede o literarnoj historiji kao nauci izričito je izložio u tri maha, u studiji o »trubadurima« Šišku Menčetiću i Džori Držiću u Radu IX (1869), ranije u *Prilozima* u 9. svesku Kukuljevićeva *Arhiva* (868) i napokon u izdanju čakavske *Aleksandride*[148] prema Roudničkom rukopisu u 3. svesku Starina (1871).

Naročito značajan je u pogledu literarno-historijske teorije Jagićev rad o »trbadurima«. Tu postavlja pitanje, zašto se na koncu XV. vijeka u Dubrovniku pojavljuje lirika onoga tipa, kakva se nalazi u Menčetića i Držića. Da bi odgovorio na to pitanje, crta najprije duhovno stanje u Dubrovniku prema prikazivanju dvojice humanista, koji su proboravili neko vrijeme u Dubrovniku. To je bio Ivan Ravenjanin i Filip de Diversis. Prvi je mogao konstatirati u Dubrovniku samo veliku čežnju za bogaćenjem, a nikakav smisao za duhovni život, drugi, koji je živio poslije njega u Dubrovniku, konstatirao je već kulturnije običaje u načinu života, u nošnji, u težnji za obrazovanjem. Taj stepen dubrovačkog razvitka izazvat će lirsku poeziju.

Nakon ovih konstatacija Jagić daje upoređenje te dubrovačke lirske poezije, koja sa zapadnom trubadurskom ima to zajedničko, što je, kao u Portugalu i u Kastiliji, sadržana u jednom zborniku, u jednom kanconijeru.

Potanja analiza daje mu priliku, da konstatira identičnost ove lirike s lirikom provansalskh trubadura: jednako svaćanje žene, ljubavi, ženske ljepote, koja se crta u stereotipnim formulama.

Jagić je znao već onda, kad je pisao tu svoju studiju, da postoji veliki vremenski razmak između prvih dubrovačkih liričara i provansalskih trubadura. Zbog toga je naročito istakao, da je u vrijeme dubrovačkih liričara ova trubadurska poezija bila obnovljena na napuljskom dvoru dolaskom španjolskoga kralja Alfonsa V.

Ako danas i ne možemo prihvatiti Jagićev naziv »dubrovački trubaduri«,[149] a ono ipak analiza Jagićeva ostaje u svojoj suštini ispravna, jer je talijanski petrarkizam, koji je neposredan izvor prvih dubrovačkih liričara, u stvari drugo izdanje i prerada provansalskih trubadura.

S gledišta literarno-historijskog Jagić je jedino pogriješio, što nije istakao, da je provansalska trubadurska poezija poezija feudalnog društva a Šiško Menčetić i Džore Držić nijesu bili viteški feudalci, nego dubrovačka vlastela, odnosno dubrovački gradani (buržuji) svojega vremena.

Jagić je u svojoj studiji pokazao, da pozna trubadursku liriku iz druge ruke, iz prikaza Diezova, a ne iz vlastitog čitanja, ali je značajno za Jagićev literarno-historijski smjer, da traži historijske razloge, kako i zašto se izvjesna literarna vrsta razvila u određenoj sredini (milieu).

Kad čitamo ovu Jagićevu literarno-historijsku studiju onda točno saznajemo, što misli, kad traži historijsko-genetički princip u nauci o književnosti.

Da bi potanje ilustrirao ovaj princip, daje u svom filološko-kritičkom izdanju Aleksandride, pored varijanata prema ostalim našim Aleksandridima, još i obilan uvod o Aleksandru Velikome kao sižeu srednjovjekovne književnosti. Nakon toga određuje mjesto čakavske Aleksandride u grčko-latinskim preradama života Aleksandra Velikoga.

Isti historijsko-genetički princip traži Jagić i u proučavanju folklorne književnosti. To smo vidjeli i u njegovu predavanju o paralelama naših narodnih pjesama i pripovijedaka kao i u Prilozima u Kukuljevićevu Arkivu, a vidimo to i u njegovu prikazu Petranovićeve zbirke bosanskih narodnih pjesama.[150]

Kao u nauci o književnosti, tako i u nauci o folkloru uopće kao i u studiju mitologije traži komparativni metod. To vidimo u njegovu prikazu A. N. Afanasjeva.[151] Tome radu dao je[152] dug predgovor pod naslovom Komparativna mitologija (Rad VIII str. 188—194), u kojem govori o postignutim rezultatima na tom polju.

*

Jagićev rad na izučavanju pisane naše književnosti uglavnom je okarakteriziran u dosadašnjim poglavljima. On obasiže dva sintetička rada, gore analiziranu *Historiju književnosti* staroga doba i njegov pregled cjelokupne književnosti u Jihoslované str. 115—409. Iz Književnika I 431, iz Jagićeve bilješke pridodate prikazu Račkoga, saznajemo, da je 1864. namjeravao ovo djelo, određeno za češki leksikon, objaviti u hrvatskom jeziku. Zbog toga moli čitaoce češke obrade, da mu saopće omaške. Rački u svome prikazu ispravno kaže da je ovo Jagićevo djelo »prvi pokus povijesti književnosti jugoslavenske po načelih nove znanosti te vrsti«, t. j. nauke o književnosti (njem. Literaturwissenschaft, ruski literaturovedenije).

U Spomenima I str. 58. kaže Jagić, da se pri sastavljanju ovoga pregleda koristio hrvatskim knjigama iz Muzejske biblioteke i iz ručnog primjerka Kukuljevićeve bibliografije, u koji je običavao unositi svoje popravke.

U Radu XI (1870) str. 261. žali, što se nije mogao koristiti i Novakovićevom srpskom bibliografijom iz g. 1869.

On čedno na tom mjestu označuje svoje mladenačko djelo kao kompilaciju.

Kako je to zaista prvi i dosada jedini prikaz ukupne srpsko-hrvatske književnosti, što nijesu dali ni Skerlić, ni Vodnik ni Kombol, što se tu ne dijeli srpsko od hrvatskoga, zaslužuje ipak najveću pažnju.

Ono je važno i zbog pragmatike srpsko-hrvatske književne povijesti.

Ovu povijest dijeli Jagić najprije na crkvenu (str. 146—195) i na svjetsku profanu) (str. 195—408). Crkvena ide do 13. vijeka i sadrži glagoljske spomenike homiletičke i liturgičke, legende o sv. Tekli. To je prvo doba. Drugo ide do konca 15. vijeka, t. j. do knjigotiskarstva. U ovo doba vide se hrvatski utjecaji na glagoljskim i srpski utjecaji na ćirilskim spomenicima.

Treće doba ide mu do konca 17. vijeka. Ovamo stavlja pisce kao Kožičića, Komulovića, Levakovića i t. d. Za glagoljicu i ćirilicu otimlju se katolici, pravoslavni i protestanti. Otvaraju se tiskare u Tübingenu, Urahu, Rimu i Zeti. U bogoslovlje ulazi narodni jezik. Navode se pisci.

Odsjek svjetske književnosti Jagić opširno prikazuje. Dijeli se na tri vijeka: prvi ide do konca 15. stoljeća, drugi od 15. do 18. stoolječa; treći je doba preporoda.

Prvi vijek obasiže književnost životopisa, ljetopisa, zakonika, listina i natpisa. U 15. vijeku pojavljuje se prava književnost, u kojoj se čakavština bori sa štokavštinom. Prvenstvo imaju najprije Split (Marulić) i Hvar (Lucić), onda Dubrovnik. Druga polovina 16. stoljeća i prva 17. znači vrhunac ove književnosti (Gundulić) i t. d.

U treći vijek ide preporodna književnost kod Srba (Obradović, Vuk) i Hrvata (Gaj).

Između drugoga i trećega vijeka postavio je Jagić kajkavsku književnost (str. 266—285) i lijep prikaz narodnog pjesništva Hrvata i Srba (str. 286—306).

I ovaj rad kao i članak *Iz prošlosti hrv. jezika* pokazuje vanredan smisao Jagićev za sinteze.

*

Što i kako je Jagić radio na izučavanju pojedinih pjesnika, to se vidi iz kratke analize o Sireni Petra Zrinskoga i o Frankopanovu Vrtiću.

Njegov filološko-kritički rad na izdavanju starih pisaca već je pomenut.

Pored toga dao je i niz kritičkih obznana o literarno-historijskim djelima, kao o Šafarikovoj, Pipin-Spasovićevoj, Ljubićevoj i Novakovićevoj književnoj povijesti. U ocjeni Ljubićeva Ogledala ističe se Jagićeva misao, da su Hrvati došli na jug kao uređen narod (Književnik II, str. 567). Tu se već protivi Kopitar-Miklošićevoj panonskoj teoriji (ibidem str. 570). Hvali udžbenik Novakovićev iz g. 1867, ali mu zamjera, što poput Šafarika iz g. 1837. smatra pravim hrvatskim jezikom samo kajkavsko narječje županija zagrebačke, varaždinske i križevačke (Rad I, str. 236).

Naročito je interesantan njegov prikaz Novakovićeve bibliografije u Radu XI (1870) str. 260—265, gdje iznosi svoje gledanje na svrhu bibliografije s obzirom na književnu historiju.

Jagićeva analiza Sirene Petra Zrinskoga izašla je u Književniku III (1866) str. 336—407. Pobudu za nju dala je proslava pogibije hrvatskih mučenika. Pošto je Iveković izveo poredbu hrvatske Zrinijade s mađarskim originalom, iz koje slijedi, da Petar Zrinski nije dao pusti prijevod, nego da je mnogo umetao, osobito osjećajne momente, dao je Jagić dobro napisanu analizu sadržaja ovoga eposa i uporedio ga ne samo s Tassovim i Virgilovim eposom, koji su služili kao uzor mađarskoj Zrinijadi, nego i s Gundulićevim, i dolazi do zaključka, da je s obzirom na epsku koncepciju epos Zrinskoga bolji od Gundulićeva, a Gundulićev da ga nadvisuje kud i kamo u jeziku i stihu.

Iza toga daje metričku i jezičnu analizu Sirene. U svojim dvanaestercima s dvostrukom rimom izlazi Zrinski kao nevješt versifikator. U jeziku miješa čakavštinu, koja preteže, s kajkavštinom i štokavštinom, naročito u leksikalnom pogledu. Kajkavski elemenat u Sireni tumači boravkom Zrinskoga u Međumurju.

Analiza metra, fonetike i oblika važan je prinos poznavanju čakavskoga govora, isto tako i analiza leksikona.

Ova mladenačka Jagićeva analiza, lingvistička i literarna u isto doba, jednoga hrvatskoga pisca iz 17. vijeka, mora se označiti kao uzorna.

Analiza Frankopanova Vrtića pisana je naprotiv više feljtonski za Vienac III (1871) str. 318—320 na osnovu Kostrenčićeva izdanja. Sadrži ipak interesantna opažanja.

*

Jagić nije samo oštar opažalac, kad piše o historiji književnosti. On je to možda u još većem stepenu, kad piše o suvremenoj književnosti. Dva veća članka karakteriziraju ga u ovom pogledu. To je najprije *Kratak pregled hrvatsko-srbske književnosti od posljednje dvie-tri godine* u Književniku III (1866) str. 552—585. Kao u Riegerovu Slovníku naučnom, tako ovdje obuhvata književnu produkciju srpsku i hrvatsku ujedno, čineći interesantna upoređenja s obje strane. Što je još važnije, postavlja pitanje, koliko ta književnost odgovara kulturnoj stvarnosti njegova vremena. Prema tome, Jagić se pojavljuje ovdje kao vrlo napredan kritičar. Iz Spomena I str. 79 i sl. saznajemo, da mu je sugestiju za pisanje ovakva prijegleda književnosti za određen vremenski razmak dalo čitanje Bjelinskoga, čija su djela ležala u Matici Iliriskoj, a potjecala su iz pošiljaka Rajevskoga. U ovom pravcu kreće se i njegov članak *Plodovi književnosti hrvatsko-srbske od pošljednje dvie godine* u Vincu I (1869) str. 66—69.

Ovi članci izlaze iz oblasti naučnog ispitivanja u oblast eseja i feljtona. Zbog toga će o njegovu članku *Živi li, napreduje li naša književnost* u Viencu I (1869) str. 19—23, za koji se može s punim pravom kazati, da sadrži program naše književne kritike, biti govora u narednom članku.

*

Kako je Jagić radio na izučavanju folklorne književnosti, rečeno je u kratkoj analizi njegova predavanja »Paralele i izvori naših narodnih pjesama i pripoviedaka«, kojim je dne 5. lipnja 1867. otvorio naučni rad

Akademijin. Gore je pomenut njegov prikaz narodne pjesme u Riegerovu Slovníku naučnom. Ovdje imaju da se spomenu još neki njegovi prikazi, koji se tiču ove literature. U Književniku II (1865) str. 574—575, prikazujući antologiju narodnih pjesama, što ih je izdala Matica Dalmatinska, izriče interesantnu misao o razgovornom hrvatskom stilu svoga vremena. Dok su Grci, veli, začinjali svoje razgovore citatima iz Homera, naša mladež, a i inteligencija uopće, zasađuje svoje njemačkim frazama. Zbog toga hvali izdanje Matiče Dalmatinske, koje će doprinijeti, nada se, nešto, da se ovo zlo istrijebi.

Veoma je važna obznana Petranovićevih Srpskih narodnih pjesama iz Bosne i Hercegovine, objavljena u Radu II (1768) str. 204—231. Jagić je imao 30 godina, kad je pisao ovu obznanu.

Tuži se najprije, što kod nas nema većih studija o narodnim pjesmama. Hvali zbornik Petranovićev, što sadrži dugačke narodne pjesme. U Vuka postoje pjesme s istom temom, ali su kraće i ljepše. Žali, što su indikacije o podrijetlu (provenijenciji) odviše općenite. Ništa ne kaže sakupljač, tko ih je pjevao; isto tako ništa ni o mjestu, gdje i kako ih je bilježio. Ruske su bile bolje sakupljene. Petranovićeva zbirka je parafraza II. knjige Vukove. Poziva Srpsko učeno društvo, da sastavi naputak za sakupljanje narodnih pjesama.

Za one pjesme, koje figuriraju kao stare, dokazuju da to nijesu.

Spominje ovom prilikom Steinthalovu teoriju o tri faze razvitka narodne poezije: a) U prvoj postoje samo izolirane t. j. pojedinačke narodne pjesme. (To odgovara kantilenama Gastona Parisa. Op. ref. (b) U drugoj mnoge pojedinačne udružuju se u epos kao *Cid* u Španjolskoj. c) Treći stepen razvitka predstavljaju Homer, Kalevala, Niebelunzi i Roland. To sve odgovora morfologijskom razvitku jezika.

Uspoređujući Petranovićevu zbirku s Vukovom, dolazi Jagić do zaključka, da su Petranovićeve sasvim na novo građene i u našim danima skupljene u cjelinu o kosovskoj bitci. Tko je to učinio, ne znamo, jer Petranović ne kaže, od koga ih je čuo.

Iznosi zatim Benfeyevo mišljenje o podrijetlu priča iz Indije i aplicira ga na naše narodne pjesme i pripovijetke. Ovi elementi ulaze u narodnu književnost istom u historijsko doba i ne potječu iz indo-evropskog doba, pa nemaju veze s mitologijom, kako hoće Novaković u predgovoru Petranovićevoj zbirci. Kao primjer za svoje tvrdnje navodi Jagić iz Petranovićeve zbirke *Ženidbu Ljutice Bogdana*, čime dopunjuje ono, što je rekao ukratko u Historîji književnosti na str. 106—7. U toj se pjesmi prikazuje, kako se Ljutica ženi zmijom. Benfeyev princip ne osniva se na mitologiji, nego na historiji.

Jagićeva obznana Petranovićeve zbirke važna je ne samo zbog toga, što daje njegove poglede šezdesetih godina na postanje naše narodne pjesme, nego i zbog toga, što iznosi nedostatke dosadašnjih sakupljača i navodi načine, kako ih valja sakupljati.[153] U ovom posljednjem pogledu podudara se ova obznana s njegovim člankom o važnosti starina iz g. 1866. Jagićev

kritički duh i poznavanje predmeta, o kojem piše, i ovdje sjajno dolaze do izražaja.

Što je uradio na izučavanju stilskih sredstava naše narodne pjesme, to je rečeno gore u kratkoj analizi njegova prvog rada u Programu zagrebačke gimnazije.

IX.

MLADI JAGIĆ KAO FELJTONISTA (ESEJISTA, KNJIŽEVNI KRITIČAR, NJEGOV STIL I JEZIK)

Kao feljtonista u Narodnim novinama, u Pozoru, u Zatočniku i Vijencu, a djelomice i u Književniku, mladi Jagić odlikuje se osobitim darom za opažanje i duhovitošću. Piše klasičnim stilom, uglađenim rečenicama. Imenice snabdijeva često pridjevskim epitetima, pravi periode. Daje dojam čovjeka obrazovana klasičnim književnostima. Kad piše o Kurelcu, točno karakterizira njegovu osobnost. Kad piše o glagolskom sistemu Vinka Pacela,[154] duhovito kritizira Pacelove lingvističke nazore o hrvatskom glagolu.

Naročito je interesantan Jagićev feljton u I. godištu Vienca 1869. pod naslovom *Živi li, napreduje li naša književnost?* Ove je godine Matica Ilirska, koja je bila već ušla u sklop Akademije, počela izdavati Vijenac pod uredništvom Đure Deželića. Jagić je tada imao 31 godinu. Njegov feljton znači program toga beletrističkog lista. U tom članku ističe sve nevolje naše književnosti. Ona nije, veli, prodrla u naše porodice, jer tadašnja hrvatska porodica nije bila prožeta nacionalnim duhom. Književnost nije izraz kulturne potrebe, naročito ističe. Ako se hrvatska knjiga kupuje, a kupuju je najviše srednjoškolci, kupuje se upravo iz patriotizma. Prema tome hrvatski književnik i ne zna upravo, za koga piše. Potreban bi bio zbor svih jugoslavenskih književnika, na kom bi se iznijele potrebe naše književnosti, a naročito — i to je interesantno — trebalo bi, da se na tom zboru ustanovi statistika naše književnosti, koliko se prodaje i tko je kupuje. Ova Jagićeva želja i danas je još pium desiderium. Nadalje crta Jagić i prirodu kritičkog obavještavanja, koje će se vršiti u Vijencu.

Ovaj feljton Jagićev u Vijencu upravo je nastavak njegova većeg članka, što ga je objavio tri godine ranije u Književniku III (1866) str. 522—585, kada je dao pregled hrvatske književnosti zadnjih triju godina prema uzoru sličnih pregleda, što ih je davao Bjelinski za rusku književnost.[155] I tada je pošao sa gledišta, da je hrvatska književnost upravo produkat publike, koja ne čita svoju književnost. U ovom se članku vidi i književni historičar. On prikazuje razlike u književnoj produkciji i u književnim vrstama između Beograda i Zagreba i objašnjava ih.

Kakav je Jagić bio kao eseista, vidi se najbolje iz njegova prikaza života graničarskoga oficira Mijata Sabljara, patriote i oduševljenoga poklonika znanosti kao i Jagić što je bio. Njegov esej ne gubi se u krasnorječivosti, nego iznosi u detalju, po činjenicama, sve peripetije života ovoga graničarskog oficira, koji je proživio i Austriju i Francuze pod Marmon-

tom; školovao se u Wiener Neustadtu na carski trošak; bio premještan na sve strane prostrane carevine, a ipak ostao vjeran svome rodu i hrvatskoj znanosti. U njegov životopis, koji je Jagić zanimljivo prikazao, upleo je i čitavu povijest našeg arheološkog muzeja, kako se iz ilirskog patriotskog amaterstva dovinuo ipak do znanstvenog značaja, zahvaljujući radu Mijata Sabljara.

Ovaj nekrolog pisao je Jagić neposredno[156] iza smrti Sabljareve (1865), kao čuvar arheološke zbirke, koju je pokojnik uredio. Dobio je zacijelo od njega podatke o stanju muzeja, koji je bio osnovan u vrijeme ilirizma, kao i mnogo drugo.

Ilirizam, koji je ovom prilikom morao dodirnuti, karakterizira Jagić ovim klasičnim stilom: »Dà, znamenita bijahu ona vremena, u kojima je tada narod naš živio: sve puno poezije i oduševljenja, puno krasnih primjerah najčistijega domoljublja. Kao kad iza mrkle noći rumena zora svane, koja svojim blagim svjetlom mnogo čarobnije djeluje na čovjeka, negoli žega i omara nasljedujućega dana, tako su i oni trenutci u našem mladahnom narodnom životu jedinstveno ugodno pojavljenje. Prvo oduševljenje istaklo je tolike kreposti u narodu, da su sve strasti i mahne, barem za čas, ispred njih potpuno zanemile: na međusobnoj ljubavi, štovanju i povjerenju sagrađena je nova zgrada. Istom kasnije niče iz ovoga cvieća i korov — gadna sebičnost.«

Ovaj odlomak primjer je Jagićeva stila šezdesetih godina. U njemu se naročito ističe harmonički izgrađena perioda i na klasičku (homersku) izražena poredba. Ovako se često izražavao. Njegovi su feljtoni i njegova pisma najbolje, što je hrvatska književnost imala u periodu poslije apsolutizma u ovim književnim vrstama[157]. I karakteristike, što ih je dao o ilirskom romatičkom raspoloženju, isto su tako najuspjelije od svih, što ih imamo, jer se osnivaju dijelom na neposrednom poznavanju i proživljavanju. U svezi s ovim treba da citiram iz feljtona o Mijatu Sabljaru još ovo: »Već u Lici bio je na glasu kao izvanredan rodoljub; u njegovu plemenitu dušu pade rano iskra narodnog oduševljenja, što ga je svuda po domovini prosipao domorodan duh kola Gajeva.« Vidi se, da je Jagić gledao u patriotskom osjećaju glavnu osobinu Iliraca.

Značajna je u ovom pogledu i ova lingvistička činjenica iz Jagićeva leksikona. Imenica *domòrodac* i pridjev *domòrodan*, koje često upotrebljava, potvrđeni su od 18. vijeka, kod gotovo svih naših leksikografa, pa i kod Vuka, ali ne u značenju Jagićevu »patriota« »patriotičan«, u kojem i Ilirci ove riječi upotrebljavaju, nego u značenju »Landsmann, indigena«. Upor. ARj I str. 629. Vukov sinonim *òtadžbenīk* još nije u običaju. Držim, da ću izraziti istinu, iako nijesam specijalno istraživao ovu riječ, da su Ilirci dali semantički smisao »patriota« gore pomenutim Jagićevim imenicama.

*

U ovo poglavlje išlo bi i pitanje, kako se Jagić drži prema purizmu u jeziku. Purizam ide u jezični stil. U člancima ovoga perioda nije se nikada opširnije bavio pitanjem purizma u hrv. jeziku. Kurelčevo jezično arhaizi-

ranje osudio je, kako smo već spomenuli. Isto je tako samo prigodice dodirnuo stilsku čistoću, ali ni ovo pitanje nije razradio. Ne preostaje nam stoga drugo nego potražiti u njegovim spisima podatke za važno pitanje jezičnoga stila.

Iz feljtona o Sabljaru vadim tri podatka za to. Kad je Mijat Sabljar bio poslan u Italiju sa zadaćom, da ukonačuje vojsku, dakle kao Einquartierungs offizier, Quartiermacher (u Žumberku, v. AsP. 32, str. 366 § 11 *kvartirmôr* kod graničara, zove Jagić ovaj njegov čin *konakdžija)* < konakci, onako, kako Turci kažu. Vuk u ovom značenju bilježi konàgdžija, ARj V str. 258. Vidi se, da se Jagić drži prema turcizmu istoga načela kao i Ilirci. Ne zabacuje ih i ne stvara mjesto njih kovanice, kao što ni Vraz nije tražio mjesto persijske Đulabije domaću riječ.

Iz Priměra II str. XVIII (1866) vadim još ovaj karakterističan podatak. Mjesto toponima Ulcinj upotrebljava turski *Olgun.*

Naprotiv čitamo u istom članku mjesto starog našeg germanizma *ribež,* od starovisokonjem. *rîbîsen,* novovisokonjem. *Reibeisen* domaću Vukovu *trènicu* (B-I II 576). Da bi se Vukova riječ u pravom značenju razumjela, daje u zagradi germanizam: *trenice (ribeže).*

Graničarska *regèmēnta,* odatle pridjev *regèmēntskī,* koju je Vuk ovjekovječio u svom rječniku (v. B-I II str. 340), ne ide Jagiću u glavu, nego je zamjenjuje svojim neologizmom *pukovina.* Jagićeva izvedenica od ruskoga *polk.* nije prodrla u Hrvatskoj, nego Šulekova *pukovnija.*

*

Da je Jagić već od početka svojeg profesorskog rada mnogo razmišljao o problemu našega književnog jezika, vidi se ne samo iz feljtona i učenih rasprava, nego i iz školske gramatike § 38, točka d. Tu je postavio pravilo: »Nije sve za književnost što je u narodu.« To pravilo prikazao je na oblicima *ženama* mjesto *ženam; tome, ovome* mjesto *tom, ovom; nami, vami* mjesto *nam, vam* i t. d. i »osakaćenim« oblicima *tog, dobrog* i t. d., koji idu doduše u historičku gramatiku, veli, »jerbo spadaju u život (makar i nevaljao) hèrv. jezika; ali u književni jezik ovaki oblici nepristaju nikako te jih se valja čuvati kao najvećih u gramatici barbarizmah.« »Ima mnogo tomu sličnih nepodobštinah narodnjega izgovora, kojih se svaki jezik književni jednako čuvati mora, zvao se on hèrvatski, zvao němački, bio on turski bio kineski.« Ali mladi Jagić, dok je bio u Hrvatskoj, nije razradio problem stvaranja našega književnog jezika, uza sve što je bio slavitelj Vukove reforme. Nije u pojedinostima pokazao, kako treba da se vrši fonetski, leksikološki i stilski izbor, da bi se iz narodnoga govora stvorio ispravan književni jezik. Detaljâ za taj izbor nalazi se mnogo u Jagićevu jeziku šezdesetih godina. Poznavanje tih detalja zahtijeva posebnu studiju, koja se u iscrpnom obliku ovdje ne može dati. Što je mislio o »čistom i pravilnom književnom jeziku«, o »pravilnosti sinonimičkoj« i »pravilnosti stilističkoj«, rekao je samo ukratko u točki 7, govoreći o zaslugama Vukovim u Književniku I (1864), str. 480. Ali dalje nije nikada sistematski razrađivao ovo važno pitanje.

X.

LIČNE USPOMENE NA JAGIĆA

Da se objasni način mišljenja i rada nekoga pisca, njegovi običaji i navike, potrebno je sakupiti uspomene prijatelja i ostalih, koji su ga poznavali i s njim češće dolazili u doticaj.

Ja nemam direktnih uspomena o Jagiću kao sveučilišnom nastavniku. Iz vremena mojega studiranja u Beču imam samo jednu uspomenu na nj. Ta se ne tiče njega kao profesora, jer nisam studirao kod njega. Kao student bio sam član socijalističkog đačkog udruženja pod naslovom Socialwissenschaftlicher Bildungsverein, u kojem su bili učlanjeni studenti raznih narodnosti, većinom Židovi. Naši rukovodioci bili su Herz i češki socijalista Němeček. Godne 1901., u vrijeme, kad je u Petrogradu došlo do jakih demostracija pred carskom zimskom palačom, a nakon toga do velikog ganjanja naprednih elemenata u Rusiji, tako da je i u Beč došlo mnogo ruskih izbjeglica, naše udruženje smatralo je za potrebno, da u mjesecu travnju 1901 priredi u auli sveučilišta jednu studentsku i profesorsku manifestaciju u korist njihovu. Udruženje obratilo se na neke profesore bečkog sveučilišta, a po mojem savjetu i na Jagića. Od profesora odazvao se dolaskom među nas samo bečki liberal Jodl, profesor filozofije. Jagić nam je uputio samo pismo, u kojem je pozdravio našu akciju, ali nije došao među nas. Kasnije sam vidio, zašto je tako postupao. Zbog svojih veza s Imperatorskom akademijom nauka u Petrogradu nije se mogao jače angažirati u ovoj stvari, ali ipak nije htio, da dekuražira nas studente. Zbog toga je odabrao evazivan odgovor.

Jodlovo pismo Jagiću od 22. IV. 1901. daje druge pojedinosti, koje čine još razumljivijim takav odgovor. Nitko od bečkih akademičkih vlasti nije naime dopuštao ni pomisao na bilo kakvu akciju u korist ruskih studenata na sveučilišnom tlu. Toliko je bila tadanja bečka sveučilišna sredina reakcionarna, pa je liberal Jodl posvema odobrio Jagićevo evazivno gledište[161a].

Lično sam se upoznao s Jagićem istom kad sam bio gotov čovjek i suradnik njegova Archiva 1906. Tada sam dolazio iz Banje Luke na velike praznike u Beč, da studiram po tamošnjim bibliotekama. Jagić je u to doba običavao boraviti preko velikih praznika u sjevernoj Štajerskoj, u Gloggnitzu. Ja sam ga običavao posjećivati od vremena do vremena. Opazio sam izvanredno veliku svježinu u njegovim kretanjima, duhovitost u razgovoru, interes za sve, što se događa u domovini. Bio je velik ranoranilac. Kad sam jednom došao u 6 sati ujutru i mislio, da ne smijem zarana mutiti mir austrijskog Hofrata, na svoje veliko začuđenje opazio sam, da je već od 5 sati na nogama obišao svu okolicu Gloggnitza i čekao me na kolodvoru.

Od razgovora s njime zapamtio sam, s koliko se je pohvala izražavao o berlinskom nakladniku svoga Archiva, o Weidmannische Buchhandlung.

Nikada od 1875. pa sve do onoga vremena, kad sam se s njime razgovarao, a Jagiću je bilo već blizu 75 godina, nije imao nikakvih teškoća s njome u pogledu tipografskih troškova za slaganje stare ćirilice i t. d.[159] Čak kad je vlasnik Weidmannove naklade Reimer htio 80-tih godina da ukine svoja slabo lukrativna izdanja, a među ta je spadao i njegov Archiv, na insistiranje svoga šurjaka Mommsena nastavio je izdavanje Archiva.[160]

Treća moja uspomena tiče se staroga penzioniranog Jagića kao predsjednika Balkanske komisije bečke Akademije. Tada sam preko svoga nezaboravnog učitelja Meyer-Lübkea zamolio potporu od te Komisije za toponomastička proučavanja sjeverne Dalmacije. Za ovu moju ideju zainteresirao se i Jagić, tako da sam dobio obilnu potporu. Od vremena do vremena slao mi je Jagić pored toga i toponomastička separata, koja je dobivao, a on ih nije trebao. Toliko ga interesiralo moje izučavanje toponomastike.

Četvrta uspomena potječe iz vremena moga habilitiranja za docenta iz romanske filologije na zagrebačkom filozofskom fakultetu. U jednom pismu iz g. 1911. ispričao sam mu, kako su se izgubili moji habilitacioni spisi u fakultetu na taj način, što ih je zametnuo negdje u Mađarskoj prof. mađ. jezika u fakultetu Grekša, pomađareni Bunjevac. Taj gubitak se meni činio kao neka intriga zbog moga rada u Banjoj Luci protiv osnutka mađarske škole, pa sam smatrao potrebnim, da se izjadam Jagiću, koji se interesirao za moju docenturu. Jagić mi je odgovorio pravom invektivom na jadne prilike Zagrebačke sredine.[161] Peta uspomena potječe iz vremena prvoga svjetskog rata god. 1917., kad je Jagiću bilo 80 godina. Ja sam se tada nalazio na položaju direktora biblioteke Zem. muzeja u Sarajevu. U svibnju te godine dobijem preko Rešetara Jagićev prijedlog da otkupim za biblioteku sarajevskog muzeja stara izdanja bosanskih pisaca, kao Divkovića, Posilovića i t. d. iz njegove lične biblioteke. Uvjet je bio, da se ne plaća novcem, nego namirnicama, i to u paketima po 5 kg nulera i 3 kg suhih bosanskih šljiva za svaku knjižicu. Ja sam, razumije se, tu ponudu objeručke primio i otišao odmah do zamjenika zem. poglavara Đurkovića, da mogu nabaviti od Bosnisch-herzegovinische Lebensmittelzentrale ove namirnice, dakako na trošak muzejske knjižnice, za svako djelo iz bosanske književnosti, koje mi Jagić bude poslao. Đurković me je pažljivo saslušao i rekao: »Ako vi držite, da su te knjige važne za muzejsku biblioteku, ja ću odmah dati nalog centrali, da vam napravi pakete po vašem naređenju.« Kako sam sa Đurkovićem bio i inače poznat, gotovo intiman iz Sarajevskog Herrenkluba, gdje sam se kostirao, doda Đurković u šali: »Kako hoćete, da mi pobijedimo, kad već i austrijski Hofrati nemaju što da jedu!«

Bosanska Lebensmittelzentrale zaista je pravilno slala pakete u Beč, ali na žalost nijesu svi dolazili na adresu, jer su se namirnice na pošti krale. Naročito nisu mogle pravilno stizati preko Graza. I ja sam u tom pogledu dobivao i pritužbe, ali na nesreću nisam mogao ništa učiniti.

Bosansko-hercegovačka muzejska biblioteka došla je na ovaj način jevtino do rijetkih izdanja bosanskih pisaca, kojama se danas diči.

Indirektnih uspomena na Jagića imam od svojih drugova, koji su studirali slavistiku u Beču. On se običavao često tužiti naročito na svoje studente Jugoslavene, što shvaćaju slavistiku samo kao serbo-kroatistiku ili ili još uže, što se ne zanimaju za ostale slavenske jezike i t. d. Kako je Jagić po svome naučnom formiranju bio naučenjak njemačkoga tipa, ti su njegovi ukori meni sasvim razumljivi, naročito kad pomislim, kako se na svim njemačkim sveučilištima shvaća studiranje romanistike. Romanistički doktorat na pr. kod Meyer-Lübkea nemoguć je samo iz francuskog ili talijanskog jezika bez poznavanja ostalih romanskih jezika. Analogno lebdjela je Jagiću pred očima već od najranije mladosti, kako smo vidjeli, sveobuhvatna slavistika s naročitom bazom staroga crkvenoslavenskog jezika.

XI.

DUŽNOSTI JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE PREMA JAGIĆU

Jugoslavenska akademija, kojoj je Jagić jedan od prvih glavnih suradnika, a može se s punim pravom reći, i jedan od njezinih naučnih utemeljitelja, kao institucija, koja ima već svoju povijest, obvezana je bez sumnje prema njegovoj uspomeni.

Akademija je već počastila uspomenu dvojice svojih utemeljitelja, Račkoga i Strossmayera, izdanjem njihove prepiske u redakciji pok. Šišića. Ona je počastila i 80-godišnjicu Jagićevu na taj način, što je 1918. rukovodstvo tadašnje Akademije, Tomislav Maretić kao predsjednik i Gavro Manojlović kao tajnik, upravilo Jagiću počasnu adresu odštampanu u Ljetopisu.[162] Ona se odužila njegovoj 80-godišnjici i time, što je izdala 1918. među svojim publikacijama veliko Jagićevo djelo o Jurju Križaniću. Taj rad Jagićev ide isto onako u njegovo životno djelo kao i *Entstehungsgeschichte* ili *Istorija slavjanskoj filologiji*, za koja je već kao mladić 60-tih godina, kad je boravio među nama, postavio temelj. On je naime baš u kritici Bezsonova, koji je 60-tih godina iznio na vidjelo Križanićev rad u Rusiji, dao u posljednjem svesku Akademijina Rada[163] izašlom neposredno nakon odlaska Jagićeva u Rusiju, iscrpnu sliku o mladom Juriu Križaniću. Radio je dakle na toj kritici prije nego je otišao u Rusiju. U njoj je točno analizirao mladoga Križanića, kako se formirao u društvu s Levakovićem u Rimu i tu zamislio neki sveslavenski jezik, koji je kasnije u Rusiji upotrebljavao u svojim djelima. Prikaz Bezsonova zadnje je Jagićevo djelo u Hrvatskoj. Ali ga nije čitao u Akademiji, jer je bio već na putu u Rusiju.

Matica Hrvatska odužila se 1947. uspomeni svoga osmogodišnjeg tajnika iz 60-tih godina, kad se još zvala Matica Ilirska, na taj način, što je u redakciji Mihovila Kombola izdala njegove izabrane spise, dijelom prevedene sa njemačkoga, i bio-i bibliografiju Jagićevih radova.[164] Na taj način odužio se i Zagreb uspomeni Jagićevoj prigodom 25-godišnjice njegove smrti.

Povodom ove godišnjice i Akademijin Odiel za književnost i jezik razmišljao je o tome, što da učini, jer Jagićev svijetao primjer velikoga

naučnog poleta (elana), radljivosti i organizacije ne smije da ode bez trajnih uspomenâ na nj. Kako da se uspomena na nj ustali u zagrebačkoj sredini, o kojoj, koliko mi je poznato iz dopisivanja s Jagićem nije povoljno mislio? To je problem, o kojem treba da se u krilu Akademije raspravlja. Zbog toga, mislim, da se na ovom mjestu mogu iznijeti ovi prijedlozi, koje je prihvatio Akademijin Odjel za jezik i književnost, a potvrdila ih je i Akademijina uprava.

Ovi prijedlozi sadrže 5 točaka.

1) Ima se osnovati u krilu Odjela za jezik i književnost Jagićev arhiv, u kojem će se sakupiti golema prepiska Jagićeva, koliko se do nje može doći. Taj posao ne će biti lagan, jer se Jagić dopisivao sa slavistima svih slavenskih i mnogih drugih narodnosti. Prema tome trebat će iznaći metod, kako da se do nje dođe, ili, ako se ne može doći, da se dobiju fotografske snimke njegovih pisama ili barem da arhiv bude mjesto za obavještenje, gdje se nalaze.

2) Trebat će sakupiti imena, biografije i popis djela svih Jagićevih učenika. Njih nije malen broj, a nalaze se među svim slavenskim narodima.

3) Trebat će sakupiti lične uspomene na velikog učitelja od Jagićevih učenika, i od njegovih mnogobrojnih prijatelja i suradnika.

4) Trebat će izdati njegova djela, koliko su danas slabo pristupačna. To su članci iz dva Programa zagrebačke gimnazije i iz Književnika, Povijest književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga, zajedno s dodatkom u Kukuljevićevu Arkivu, povijest jezika i književnosti iz Riegerova Slovnika naučnog, za tim studija iz *Tisućnice*, analiza Asemanova evandelja, Gramatiku hrvatskoga jezika i oba sveska krestomatije i t. d. Zatim će trebati izdati i publicističke članke iz Narodnih novina, Pozora, Zatočnika i Vienca, prijevod iz Dragoljuba, i pisma iz Pučkog prijatelja. Ovo bi sve bili radovi, koji nastadoše u Zagrebu do polaska u Rusiju. Međutim je Jagić pisao u hrvatskim i srpskim publikacijama i poslije svoga odlaska iz domovine. I ovi članci mogli bi se ponovno objaviti, koliko su teško pristupni, kao i oni iz doba njegova boravka u Hrvatskoj. Za ovo izdavanje trebat će odrediti načela. Trebat će na pr. dati bilješke o licima, koja u svojim spisima Jagić spominje, a danas više nitko ne zna za njih, zatim napisati registre ili kazala, (indekse, lica i stvari), da se omogući lako konsultiranje, čega nema u Kombolovu izdanju, naznačiti kojim povodom i pod kakvim uvjetima su spisi nastali i t. d.

5) Teško pristupačni su i njegovi publicistički članci u Neue freie Presse, Die Zeit, Information, zatim članci, koje je pisao u Rusiji i t. d. Sve te članke treba istom pronaći; a to nije lagan posao.

Prema tome, Jagićeva djela, (v. točke 4 i 5) što bi ih Akademija imala izdati kao zasebnu seriju svojih izdanja, obuhvatila bi ove četiri sekcije: A. Lingvističke, filologijske i paleografske studije; B. Literarnohistorijski radovi; C. Publicistički članci; D. Jagićeva prepiska. U ovoj posljednjoj sekciji pisma bi se grupirala prema dopisnicima, a tekući bi brojevi od prvog pisma do posljednjega sadržavali ujedno pismo i odgovor. Svaki svezak ovih sekcija imao bi predgovor izdavačev, bilješke, koliko su potrebne za razumijevanje, i registar ili kazalo lica i stvari.

BILJEŠKE

[1] Osnovu za ovo studiranje daju njegovi Spomeni moga života sv. I. (1930) i sv. II. (1934), Beograd, Srpska akademija, koje je Jagić pisao oko 1920—1923. U tom djelu daje djelomice i pisma svojih dopisnika. Ove podatke upotpunit će njegova prepiska, kad se sva pokupi, kao i uspomene njegovih đaka i prijatelja, kad se saberu. Organiziranje posla oko prikupljanja i izdavanja Jagićeve prepiske uzela je na se Jugoslavenska akademija. — Za ovu studiju upotrebljena je korespondencija Jagićevih dopisnika, što se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. R 4610), izlučivši pisma upućena Miklošiću, pisma Miklošićeva Jagiću objavljena AsP XIV, str. 301—306 kao i pisma Jagićeva upućena Musiću, Trnskome i Torbaru, što će ih objaviti Jugosl. akademija najprije u Građi knj. 17, zatim u Djelima V. Jagića, sekcija IV.

[2] Upor. Streitberg, Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrer Begründung durch Fr. Bopp, sv. II, 1 str. 13—38, sv. II. 4, 1 str. 17—21, 32 i t. d. (o A. Weberu), sv. II, 3 str. 14—34. Jagićevu Istoriju slavjanskoj filologiji, str. 691—877, G. Gröberov. Grundriss der romanischen Philologie, 2. izd., sv. I. str. 119 i sl. H. Paulov Grundriss der germanischen Philologie, sv. I. 2. izd. str. 97 i sl.

[3] Sva tri pisma odštampana su u AsP XIV, 301 i sl.

[4] Pisma što ih je njegov učitelj sanskrta u Berlinu Weber upravio Jagiću nalaze se u Sv. knjižnici pod R 4610.

[5] Jagić postade tajnikom Matice ilirske 1864., kad joj je Mažuranić bio predsjednik, dakle one godine, kad u zajednici s Račkim i Torbarom pokreće Književnik, upor. Spomene sv. I. str. 58. Ovu dužnost vršio je pored administracije Književnika, neprekidno osam godina, sve do odlaska u Rusiju. Njegovi zapisnici očuvani su u Matičinu arhivu. To su jedini pisani dokumenti o Jagićevu radu u Zagrebu. Što je radio šezdesetih godina u Školskom vijeću i kakvi su bili u to vrijeme njegovi odnosi s hrv. školskim vlastima, o tome znamo tek onoliko, koliko je zabilježio u Spomenima, jer dokumenti o tome ne postoje više, pošto su svi upotrebljeni za novi papir 1917. Dne 8. listopada 1871. zahvalio se na tajništvu, odlazeći u Odesu. Tom prilikom Torbar, kao privremeni tajnik, zabilježio je u Matičinu zapisniku ovo: »Odbor uzimlje na žalostno znanje, uvažujući veliki gubitak, što je Maticu snašao, odstup toli umna i revna tajnika. Na uspomenu njegovih rietkih zaslugah te umna i obzirna rada, kojimi je poslove Ilirske matice od blizu 8godinah vodio, zaključi odbor jednoglasno, da se doktoru Vatroslavu Jagiću prigodom ovoga odstupa vruća zahvalnost i zasluženo priznanje ovdje u zapisnik stavi.« Zadnji zapisnik, koji je Jagić još napisao, datiran je sa 3. rujna 1871. Iz njegovih zapisnika saznajemo, da su najvažnija pitanja Matičina u vrijeme njegova tajništva bila suradnja s Jugoslavenskom akademijom i izdavanje antologije pjesništva i pučkih knjiga za narod.

[6] Iz Književnika sv. II (1865), str. 445. saznajemo, da je bio u prepisci sa Sreznjevskim o ćirilskim rukopisima u Rusiji. Ove je podatke trebao zacijelo za svoju Historiju književnosti iz g. 1867.

[7] Svoje članke u Književniku o slavistici svoga vremena nastavio je Jagić kasnije u Radu sv. V. (1886) str. 209—229, gdje prikazuje novija djela Miklošićeva, zatim u Radu XIV (1871) str. 169—212, gdje ocjenjuje slavenske etimološke studije svoga vremena, potonje Miklošićeve radove i slavensku dijalektologiju. Ovaj se članak nastavlja u Radu XVII (1871) str. 172—208. Ovamo idu i njegova dva sjajna nekrologa o

Schleicheru i o Bračiću u Dvije službe rimskoga obreda za svetkovinu sv. Ćirila i Metoda (1870) str. III—IV, te napokon ocjena publikacijā Bezsonovih o Juriju Križaniću u Radu XVIII (1870).

[8] Pravi rad Jagićev na osnutku časopisa Književnik počinje već god. 1863. upor. Spomene I. str. 59.

[9] Književnik je upoznao već 1864. Jagića sa Sreznjevskim, a prvo njegovo pismo datirano je 1. III. 1865.

[10] Upor. Književnik III. str. 136.

[11] Upor. Jagićevu Istorija slavjanskoj filologiji, str. 319—330 i 466—477. Prema Spomenima sv. I. str. 56 i 65 Sreznjevski je hvalio prvi Jagićev strogo naučni rad, njegovu jezičnu analizu Asemanova evanđelja. Časopis Književnik daje povoda, da je došlo između njih do suvisle prepiske koja počinje 1. ožujka 1865. Prema Radu sv. II (1868) str. 2, bilješka 2. Jagić je slao prijepise iz Mihanovićevih rukopisa. Tako je dakle već u ovo hrvatsko doba Jagićeva života došlo do intimne naučne saradnje između njega i Sreznjevskoga. Iz Književnika sv. III (1866), str. 131. opet doznajemo, da mu Sreznjevski šalje svoja najnovija djela, koja Jagić prikazuje.

[12] U Radu VIII (1869), str. 205 Jagić ističe, da se kao pravedan naučnik s jednakom ljubavi zanima toliko za glagoljske koliko i za ćirilske starine. Na str. 207 zove ga »pošten prijatelj«.

[13] Dne 25. VII. 1867 bude između ostalih šest (Maciejowski—Varšava, Miklošić—Beč, Palacký—Prag, Pogodin—Moskva, Purkině—Prag i Schleicher—Jena) Ismajlo I. Sreznjevski, petrogradski profesor izabran za počasnog člana.

[14] Krmčaja Knjiga srpskoga pisma XIII. do XIV. vijeka. Iz pisma na predsjednika Akademije o ogledu Akademijina rječnika vidi se koliko se i Sreznejvski zanimao za ovo važno poduzeće Akademijino. Upor. Rad XLV (1878), str. 159—161.

[15] Nijesmo u mogućnosti, da provjerimo, kako je to teklo, jer tadanjih publikacija ruskih nemamo u Zagrebu, a sadašnje veze sa SSSR ne dozvoljavaju nam, da se obratimo na koga u Lenjingradu, da obavi ovaj važan posao.

[16] Svoj prikaz pod naslovom Najnovija izdanja slovinskih književnih starina trudom I. I. Sreznjevskoga, Rad VIII, str. 200—210 pisao je u stilu svoje povijesti slavenske filologije 60-tih godina. Ali već ovdje Sreznjevskoga karakterizira onako, kako ga je karakterizirao kasnije u svojoj Istoriji slavjanskoj filologiji g. 1910. On mu je »književni arheolog«. Ovaj prikaz iz god. (1868) je pravo reći nastavak prvoga njegova prikaza o radu Sreznjevskoga iz god. 1866., koji je izašao u Književniku III. str. 131.—139, dakle godinu dana nakon početka njegove suvisle prepiske s njime.

[17] Na svojim se putovanjima po našim zemljama interesirao naročito za narodne pjesme. Na str. 325 Jagić, Istorija slavjanskoj filologiji, kaže, da je 40-tih godina čuo u Žumberku narodne pjesme o kraljeviću Marku, Sibinjanin Janku i t. d., kojih ja kao rođeni Žumberčanin nikada nisam čuo. To znači, da je u vrijeme kad je putovao Sreznjevski narodna pjesma još bila živa kod žumberačkih unijata.

[18] Iz Književnika III. str. 132 saznajemo, da je poslao Jagiću 1865. svoja djela Obščee obozrenije i drevnie pamjatniki pisma i jazyka jugozapadnih Slavjan (IX.—XII. vijek), koja je djela Jagić prikazao na 132—139. Iz Spomena I. str. 72 i sl. saznajemo opet, da je od Jagića tražio otisak (Abklatsch) glagoljskog kamenog spomenika u Sv. Luciji, tzv. Baščanske ploče, koji mu zbog slabih novčanih sredstava nije mogao pribaviti.

[19] Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache (Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. XLVII str. 1—88), u drugom izdanju, prerađenom i znatno nadopunjenom, u Berlinu kod Weidmanna 1913. pod istim naslovom, samo bez prijedloga Zur. Koliko je Jagiću bilo na srcu ovo djelo, to dokazuje posveta njegovim prijateljima i drugovima u struci i učenicima.

[20] Upor. Spomene sv. I, str. 56.

[21] Upor. Entstehungsgeschichte, Berlin 1913 § 45, gdje ponovno uzimlje u pretres svoju analizu Asemanova evanđelja iz god. 1864., i naročito §§ 54—56, gdje ispituje leksikonske varijante, čega u prvom izdanju nije bilo.

[22] Ovaj naziv uveo je i u srednjoškolsku terminologiju, kako se vidi iz izvještaja Zagrebačke gimnazije do 1870. Taj je naziv kasnije u drugim periodima svoga naučnog rada zamijenio nazivom starocrkvenoslovenski«, zacijelo pod utjecajem ruskog naziva »cerkovnoslavjanskij« (Vostokov).

[23] Upor. na pr. Leskien, Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg 1909. str. XLIV.

[24] Upor. bilješku 15.

[25] Akademijin poslovni red prema temeljnim pravilima izradio je odbor, u koji bjehu određeni Jagić i Rački 7. srpnja 1866. V. Rad I. str. 264.

[26] To je poglavlje pod naslovom Paralele i izvor naših narodnih priča i pjesama na str. 104—117 njegove Historije.

[27] Dne 10. VII. 1867. Akademija zaključuje, nakon čitanja Račkoga i Daničića, da je ovo djelo dostojno svake pomoći. Akademija uzima na sebe tiskarske troškove oko njega, a mjesto honorara piscu pušta štampane primjerke u njegovu svojinu. Upor. Spomene I str. 79. Na istoj sjednici Jagić traži potporu za putovanje u Dalmaciju, kako bi u tamošnjim bibliotekama skupljao građu za svoju historiju književnosti. Akademija odlučuje, da mu pruži pomoć. Upor. Spomne sv. I, str. 80—83.

[28] Ruski naslov glasi Istorija serbsko-horvatskoj literatury. Sočinenie V. Jagiča. Perevod s serbsko-horvatskago. (Drevnij period). Kazań, v universitetskoj tipografiji 1871, 8° str. 243 + 1 str. Oglavnenie, kojega nema u hrvatskom originalu. Značajno je, da je Jagićevo ime ovdje napisano V., ne onako, kako se on pisao u Rusiji, kao I. V. Jagič. Nalog za štampanje dalo je kazanjsko sveučilište 26. svibnja 1871., a Jagić je došao u Rusiju istom 1872. Važno je i to, da je njegovo djelo prvi hrvatski naučni rad preveden na ruski.

[29] Upor. moju knjižicu Dolazak Slavena na Mediteran, Split 1934., str. 59 i sl.

[30] O. c. str. 118—137.

[31] La Littérature française au moyen âge (XIe—XIVe siècle). Paris 1889, dosada u osam izdanja.

[32] Einführung in das Studium der altfranzösischen Literatur. Halle (1905), u više izdanja dosada. Djelo je prevedeno i na engleski 1931. pod naslovom Introduction to the study of French Literature. Authorized translation by Dr. F. M. Du Mont Halle.

[33] Prema Ljetopisu sv. XXXII—I (1917) str. 50. zaključak je stvoren 10. lipnja 1917. u dogovoru s pokroviteljem drom. Bauerom, dakle poslije pedesete obljetnice Jagićeva predavanja, da se 28. srpnja, kao na pedesetu obljetnicu prve svečane sjednice Akademije, održi proslava otvorenjem umjetničkog odjela i u vestibulu da se stavi spomen-ploča sa natpisom. Zbog ratnih prilika svečanost nije održana. Akademija je samo doznačila potporu od 300—500 kruna kao prilog za izdanja posebnog broja Savremnika u slavu 50-godišnjice, ali ni ovdje nema ništa o Jagićevu prvom predavanju. Ovaj propust ispravljen je dne 6. srpnja 1917. izdanjem Jagićeva djela o Jurju Križaniću i adresom, koju su potpisali predsjednik Maretić i tajnik Manojlović i upravili Jagiću kao najstarijem drugu prigodom osamdesete godišnjice rođenja. Ta adresa odštampana je u Ljetopisu XXXIII (1918) izvan paginacije. U njoj se zaista spominje Jagićevo prvo predavanje od 5. lipnja 1867.

[34] Vienac III str. 20.

[35] SP. I. str. 3.

[36] SP. I. str. 3—12.

[37] Izdavanje SP je zaključeno na prijedlog Jagićev pod točkom 6. dne 16. listopada 1867., dakle u isto doba, kad i Akademijin rječnik. Upor. Spomene I, str. 84.

[38] Rad XII (1870) str. 227—229. Jagićevo putovanje po Dalmaciji znači prvi rad na izučavanju hrvatske književnosti skupljanjem podataka na terenu.

[39] U Spomenima sv. I. str. 57 označuje ovaj rad kao bibliografsku kompilaciju bez naučne vrijednosti, ali je ipak vrijedno zabilježiti, što i sam ispravno ističe, da je to »prvi pokušaj kratkoga pregleda čitave srpskohrvatske literature«, dakle ono, što se često ni danas ne čini, kad se posebno prikazuje hrvatska, a posebno srpska književnost. Da je ovaj rad imao izaći i u hrvatskoj preradi, saznajemo iz Književnika I, 431.

[40] Kukuljevićev Arkiv za povjestnicu jugoslavensku sv. IX (1868) str. 65—66 pod naslovom Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga, odatle preštampano pod istim naslovom iste godine (str. 84 i 4 stranice predgovora izvan paginacije). Iz veoma interesantnog Predgovora saznajemo, da Jagić piše »drugi dio književne historije naroda hrvatskoga i srbskoga«, koji nije nikada izišao.

[41] Rad IX (1869) i Starine III (1871).

[42] Iz referata u Književniku III. str. 293, 297 saznajemo, da se je mladi Jagić zanimao i za odnos između lingvistike i arheologije i za pitanje o podrijetlu Indoevropljana.

[43] Upor. Spomene I. str. 1—45.

[44] Podatke za ovaj period svoga života dao je doduše najbolje sam Jagić u Spomenima sv. I. str. 1—45, ali upor. i dr. Pavel Oreškov: Vatroslav Jagić. Kratak očerk na života i dejnostta mu do sega (Izvěstija na Seminara po slavjanska filologija, sv. III. Sofija 1911.), str. 547—575, koji u 5 poglavlja (I. podrijetlo i prvo obrazovanje, II. gimnazijsko obrazovanje, III. život u društvu i u gimnaziji, IV. više obrazovanje, V. Jagić kao gimnazijski učitelj i akademik) obrađuje biografska pitanja, koja nas zanimaju.

[45] Objavljene u Narodnim novinama 1850. br. 76. Odatle ih je Jagić preštampao u Književniku sv. I. (1864) str. 179—180, iste godine, kad je Vuk umro.

[46] Iz zapisnika Matice ilirske saznajemo samo to, da je na njegovu adresu Jagić poslao u ime odbora sažalnicu udovici Vukovoj.

[47] Jagić se pojavljuje 1852. u Drugom godišnjem izvěstju c. k. Više gimnazije s ocjenom »pèrvi red s odlikom« i »nadaren s knjigami«. U IV. razredu predaju mu njemački Slovenci Josip Premru i Ivan Macun, a Hrvati: Stepan Muzler grčki, Kiseljak fiziku, nauk vjere Sušković, računstvo Golub, a Veber »ilirski«, Matunci latinski, Vukmanić zemljopis i povijest. U Tretjem programu 1853. petoškolac Jagić zove se Ignacio, dok ga Izvěstje god. 1852. imenuje Vatroslav, koje je ime zadržao do konca života. Program kaže, da se odlikuje »čudorednostju, neumornom marljivostju i izvèrstnim naprědkom u naucih«. Od novih profesora predaju mu ilirski i njemački Babukić, zemljopis i povjesnicu Franjo Ostoić, a Veber latinski. U Četvèrtom programu 1854. šestoškolac Jagić je prvi između trojice odlikaša. Od novih profesora u ovom razredu predaju mu Mesić zemljopis i povjesnicu, Franjo Bradaška njemački i Torbar prirodopis, a Antun Petrić talijanski. Do godine 1854. bili su gimnazijski izvještaji pisani hrvatski. Kad je 1855. Jagić ušao u VII. razred, izvještaji se objavljuju njemački pod naslovom Programm des k. k. akademischen Gymnasiums zu Agram. Jagić Ignaz je i sada odlikaš. Od novih profesora Antun Mažuranić mu predaje »lateinisch« u drugom semestru. God. 1856. u osmom je razredu njemačke gimnazije također odlikaš. Službena naredba od 1854. propisala je kao nastavni jezik u nižim razredima »vorwiegend die illyrische Sprache« a u gornjim razredima isključivo njemački. Značajno je, da je od 14 profesora bilo sedam svećenika. Ovih podataka nema u Oreškova, koji inače citira dosta službenih podataka za Jagićevu biografiju. Upor. sada i Spomene sv. I., str. 15—24, koji se ovim podacima nadopunjuju.

[48] Dva »Pokaza osoblja na javnoj gimnaziji u Zagrebu« jedina su dva službena dokumenta, koja izvješćuju o Jagiću kao srednjoškolskoj profesoru, a nalaze se u arhivu I. iklas. gimnazije u Zagrebu. Tu je zabilježeno, da je bečko povjerenstvo za srednjoškolske ispite izdalo Jagiću svjedodžbu 10. prosinca 1860. Privremeni učitelj (suplent) postade ranije, 27. rujna 1860., a pravi učitelj 17. studenoga 1861. Osposobljenje mu je označeno za latinski, grčki i staroslavenski za cijelu gimnaziju. Govori i piše njemački, starogrčki i latinski, razumije slavenska narječja, francuski i talijanski. Ravnateljem gimnazije, na kojoj je počeo služiti Jagić, postade nakon odlaska Slovenca Premrla (gen. od nom. Premru) jezikoslovac Adolf Veber, glava t. zv. zagrebačke škole, koji ostade na tom položaju, sve dok ga nije zamijenio Josip Kostić. Dne 14. rujna 1868. dovede ovoga iz Karlovca za ravnatelja zagrebačke gimnazije tadašnji ban Levin Rauch. Kako će se vidjeti iz našega daljeg razlaganja, Rauchov ravnatelj bio je fatalan za Jagića. Od 1861. do otpuštanja u lipnju 1870. Jagić je predavao 18 sati na sedmicu,

i to latinski, grčki i starobugarski. Dne 4. svibnja 1861. Zagrebačka gimnazija postaje od njemačke opet hrvatska. Upor. Spomene fv. I, str. 45 i sl., Oréškov o. c.

[49] Kako su svi službeni akti bivšeg odjela za bogoštovlje i nastavu hrv. zem. vlade upotrebljeni god. 1917. za pravljenje novog papira, nije se očuvao ni jedan akt, iz kojega bi se vidjelo, što je Jagić radio kao sekretar školskog odbora (od 1864. dalje). Zbog toga smo u ovom pogledu upućeni na njegove Spomene sv. I. str. 51, gdje dobivamo važno obavještenje, da je odbor prihvatio njegov prijedlog, »da se u VII. i VIII. razredu po jedan sat na nedjelju predaje starocrkvenoslovenski jezik u dvojakom pismu glagolskom i ćirilskom; ka gramatici imala je doći istorija tog jezika, njegova života kod Srba i Hrvata. Predavanje toga predmeta nije bilo dano Babukiću«, nego njemu. Ova je obavijest važna, jer nam objašnjava postanje njegove Gramatike hèrvatskoga jezika i njegove starohrvatske i starocrkvenoslavenske krestomatije, o čemu će niže biti riječ. Ova Jagićeva reforma u nastavi hrvatskoga jezika ostala je u nastavnom planu sve do najnovijih vremena. Oréškov o. e. str. 565 navodi još po Cuvaju, Gradja za povjest školstva, sv. II, str. 905—6, da je Jagić 1862. dao školskom Vijeću terminologiju za grčki jezik kao nastavni predmet i da je izabran za člana filologijske komisije, koja je imala urediti terminologijski rječnik.

[50] Tako kad u Narodnim novinama XXVI (1859) br. 37 u članku Quomodo scribamus nos doduše brani -ah u gen. plur. imenica, Jagić govori i o prirodi hrvatskoga h; ili kad u Pozoru III (1862) br. 255 i 256 kritikuje brošuru Vinka Pacela pod naslovom Nješto o našem glagolu, koja je izašla na Rijeci, Jagić se tuži, što znanstvene kritike kod nas nema. I u svojim kritičkim feljtonima Jagić se poziva na Miklošića, Boppa, Potta, Schleichera i Georga Curtiusa. U feljtonskoj kritici Jagić je ne samo naučan nego i duhovit; tako kad u Pozoru III. br. 125. uspoređuje dva različita stila, Kurelčev i Vukov, izražava se ovako: »Vukov je slog navukao dimlije, a Kurelčev tijesne čak.ire.« Jagić ustaje protiv Kurelčeva arhaiziranja u jeziku i pravopisu. Jagiću je Kurelac stničav, dosadan i nesnosan. Njegov pravopis zove krivopisom. Jagiću su tada bile 24 godine.

[51] Stari je Jagić označio ovaj aparat komparativne gramatike »suvišnim«. Upor. Godišnjica N. Čupića, sv. XXXV (1923), str. 258.

[52] U odgovoru Jagićevu a utuk Veberov u Književniku sv. (1864) str. 186—187 ističu se ove misli. Obojica se slažu, da »potpune dosljednosti nema, da je ne može biti« u pitanju »načela ob eufoniji i etimologiji« u pravopisu. Što Jagić više prianja uz eufoniju, to je zbog toga, odgovara Veberu, što je »mnogo veći broj slučajeva, gdje je etimologija popustila eufoniji, negoli naopako«. Veber ne će obraniti rogato ě, jer se (ě) jat održao samo u »pravoslavnom srpskom i ruskom«. Prije 1863. naši djedovi nisu za nj znali, kao što nikome ne pada na pamet, da brani staroslavenske nazale ili jery. Veber je dobro, velii Jagić, rekao, da je jat mrtvo slovo. Već sada Jagić ističe protiv Vebera Šafarikove riječi da je »staroslovanska řeč ve slovanstině všeho vědeckého jazykozpytu počátek, střed i konec«. Tome nazoru Jagić je ostao vjeran diljem čitava svoga naučnog rada.

[53] Tako u Kukuljevićevu Arhivu IX (1868) str. 66. Upor. Rad II (1868) str. 17. o Kukuljevićevu Misalu i t. d.

[54] Pozor III 1862. br. 125 o Kurelčevim Fluminensia ili koječega na Reci. Tu Jagić govori o originalnosti u jeziku, koja ne smije prevršiti mjeru. Interesantna je njegova primjedba o ondašnjoj raspojasanoj pravopisnoj borbi. Tu veli: »Mnogi inače razboriti ljudi uzdišu za Akademijom samo zato, neka bi nam jezik oktroirala. »Ranije, 1860. u Narodnim novinama XXVI br. 216—222 napisao je isto tako duhovit, ali na žalost nedovršen feljton o Kurelčevu spisu Recimo koju.

[55] U Književniku I (1864) str. 180 kao i str. 181, kaže »naše bugarsko narječje«.

[56] Tako u Književniku II (1865), str. 570, govoreći o slovenačkom jeziku kao najsrodnijemu srpskohrvatskom, osuđuje njihov jezični separatizam.

[57] Iz g. 1861.

[58] Upor. Književnik II (1865) str. 573.

[59] Upor. Književnik I (1864) str. 183.

[60] Tako već u Gramatici (1864) str. 15 pominje kajkavske onomatopeje brenčati, brunčati, gondrati, žvenčati, klempetati, doduše nepravom prigodom stcsl. nasala, str. 26 »vun u sěv. stranah« i t. d.

[61] U pismu Kopitaru od 3. VII. 1838. ovako ih karakterizira: »U Zagrebu je među Ilirima revnost vrlo velika, mnogo veća nego razum.« Vukova Prepiska, sv. I., strana 470.

[62] Oreškov, Izvěstija na Seminara po slav. filologija, sv. III, 547, donosi podatak, na žalost bez naznake vrela, da varaždinski Jagići potječu starinom iz Bosne, odakle su se preselili u vrijeme borbi s Turcima u tvrđavu Ivanić. Zbog hrabrosti odlikovao ih je Rudolf II. plemstvom. Tako postadoše »slobodnjaci«. Zatim kaže Oreškov, da se je jedan dio pokatoličio i preselio na Zapad. Oni drugi Jagići, odoše u Mađarsku i ondje ostadoše, veli dalje, očuvali su pravoslavlje. Zapadni Jagićevci naseliše se u Gotalovcu pri Zajezdi, 4 sata od Varaždina, pod planinom Ivančicom, gdje i danas postoji toponim Jagićev Breg. U Spomenima sv. I. str. 3 i sl. Jagić ne pominje ovu verziju Oreškova o svome podrijetlu, nego veli, da je na Jagićevu Bregu zaista živjela zadruga, iz koje potječe njegov otac, kao i to, da su tri brata Jagića dobila u Ivanić-gradu ugarsko-hrvatsko plemstvo. Njihov grb upotrebio je 1908., kad je dobio austrijsko »vitezstvo«. Prezime Jagić (izgovara se s akcentom Jágić od naših intelektualaca, ali se čuje i Jägić) ne izgleda da je iz Bosne. Bit će metronymicum od kajkavskoga hipokoristika Jäga, Jägica, Agatha. Potvrđeno je u Mon. croat. str. 525 iz god. 1552.. v. ARj. IV, str. 408. Prezime je, prema tome, autohtono, zagorsko. Budmani je u ARj. IV 405 pomišljao na hipokoristik Jaga od Jagoda. Njegovo lično ime bilo je također zagorsko, Nâcek, od lat. Ignatius. Ovo latinsko ime, držeći se primjera Iliraca, prevodi u Vatroslav već kao gimnazijalac u Zagrebu. Upor. bilj. 47.

[63] Upor. Spomeni I str. 46.

[64] Nastavna osova za VII. i VIII. razred propisivala je već 1862. »slovnicu staroslavenskog jezika i čitanje iz Primêra Jagićevih«. Kako je do toga došlo, upor. Spomeni I. str. 51. i predgovore Gramatici i Primêrima. Jagićeva čitanka ostala je kao srednjoškolski udžbenik u upotrebi sve do 1896., kad ju je zamijenila Čitanka Bosančeva i Šurminova. U dodatku kritičkim tumačenjima svojih Primêra I (1864) str. III. kaže, da nije nikada hrvatski jezik na višoj gimnaziji predavao; zato će vještiji i iskusniji učitelji, kad prouče njegove Primêre i usporede ih s potrebama učeničkim štošta ispraviti i vidjeti, da li se iz njih mogu učenici 7. razreda upoznati sa staroslavenštinom. Iz ovoga izlazi, da Jagićevi udžbenici nijesu izašli iz njegove školske prakse, nego da su plod njegova teoretskog znanja.

[65] Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske. Zagreb 1936 str. 262—266. Među progonima »nepoćudnih dokučivih pristaša narodne stranke, poglavito profesora« pominje pored Jagića ravnatelja realke Josipa Torbara, s kojim je Jagić suuređivao Književnik i surađivao u Matici.

[66] Zatočnik je tvrdio, da je Kvaternikova brošura štampana o trošku L. Raucha. Službeni organi i Narodne novine i Agramer Zeitung daju joj zaista publicitet.

[67] Sebe je označio »pristalicom Strossmayer-Mrazovićeve politike« u Spomenima I. str. 57., gdje veli i to, da nije odobravao Kukuljevićevo političko mišljenje. Inače pominje na mnogo mjesta Kukuljevića s velikom hvalom zbog njegove biblioteke.

[68] Upor. Spomene I str. 46.

[69] V. pismo Sreznjevskoga od 2. XII. 1869 upućeno Jagiću u Zagreb kao »členu-korespondentu Imperatorskoj Akademii nauk« u Sveučilišnoj knjižnici.

[70] Upor. Spomene I str. 90.

[71] Štampana je kao dodatak u formatu kvarta Zatočniku II (1870 u Vojnom Sisku) br. 151. Pisana je vrlo objektivnim stilom i vanredno stvarno. Upor. Spomene I str. 105 bilješka.

[72] Kako su to dopisi interesantni za prosudivanje duha onoga vremena i za poznavanje sredine, u kojoj je živio, a samo sumarno spominje ih u bilješci str. 105 Spomena I, mislim, da ne će biti suvišno, ako ih donesem u kratkim izvacima. Dopisi počinju u Zatočniku 20. travnja 1870. Br. 89 daje detaljan opis posjete karlovačke Zore Zagrebačkom Kolu i cijelog događaja. Ovaj opis slaže se uglavnom s prikazivanjm Jagićevim u Spomenima I. str. 105 i u njegovoj brošuri. Br. 91 od 22. travnja daje detaljan

opis banketa u Maksimiru i navod, da zbog demonstracija službeni organ njemački Agramer Zeitung svaljuje svu krivnju na Zoraše i Kolaše, i donosi pojedinosti o dogadajima. Br. 95 od 27. travnja karakterizira rđav temperamenat i jednostrano obrazovanje Davida Starčevića i iznosi, da đaci traže njegov otpust. Iz br. 102 od 5. svibnja saznajemo, da je ban Rauch povjerio ravnatelju Kostiću odgoj svoga sina. Istiću se nepravilnosti u istrazi, koja se vodi u gimnaziji, i veli se, da većina mladeži pripada Narodnoj stranci, a manjina steklišima. Br. 104 od 7. svibnja crta raspoloženje gimnazijske mladeži, koja broji 500 đaka. Dvojica profesora, Kiseljak i Starčević, jedini su u nastavničkom Zboru, koji zajedno s »peštanskim doktorom«, t. j. s Davidom Starčevićem, haranginaju đake protiv slavenstva. Govore im o barbarskom bizantinstvu, aludirajući time na Srbe, o prokletoj Rusiji, protiv Jugoslavenske akademije, Strossmayera, Jelačića i t. d. Br. 113 izvješćuje o »paškvilu Davida Starčevića« Slaviteljи Jelačića bana, koji je Jagić smatrao nužnim, da ga objavi u svojim Spomenima sv. 2 str. 331 sl. Br. 126 od 3. lipnja javlja raspuštanje Kola, zapljenu njegovih prostorija i imovine, i da građani spremaju predstavku na cara glede nepoštivanja Jelačićeve uspomene. Br. 127. od 4. lipnja javlja, da je odjelni predstojnik Pogledić obećao profesorima zadovoljštinu i da će Starčević biti otpušten. Br. 130. od 9. lipnja okrivljuje Kostića, da je Rauchu denuncirao Jagića i Bratelja kao one, koji su najviše doprinijeli, da je desetorica profesora dala muževno očitovanje. Br. 131 od 10. lipnja javlja, da je većina mladeži prestala polaziti školu zbog toga, što su Jagić i Bratelj otpušteni i što su najbolji profesori odstupili. Br. 132 od 11. lipnja iznosi očitovanje 125 učenika, da ne će polaziti školu zbog odstupa i otpuštanja najboljih profesora i zbog toga, što su mjesto njih došli skroz nesposobni. Br. 133 od 13 lipnja donosi uvodnik o čitavom događaju, u kojem se opisuje stanje nastavnika na gimnaziji. Br. 134 od 14. lipnja veli, da Rauch drži profesore »petlarima«, koji nemaju što da jedu i zbog toga da će se morati pokoriti, a otpustio ih je zato, da bi pokazao, kako se javnoga mnijenja ne boji, i da ga je Pogledić jedva namolio, da otpusti i Starčevića. Br. 136 od 17. lipnja javlja, da su Kostić i Kiseljak skupili za sebe 101 potpis gimnazijalaca Br. 137 od 18. lipnja donosi izjavu praške hrvatske mladeži, u kojoj pozdravlja »svijesne i domoljubne učitelje zagrebačke gimnazije«. Za Starčevićev pamflet kaže, da se štampa u drugom izdanju u Pešti. Br. 150 od 5. srpnja iznosi, da mladež novosadske srpske gimnazije šalje čestitku na držanju »braći na zagrebačkoj gimnaziji«. Prema tome, cio ovaj uzbudljiv događaj interesirao je hrvatsko javno mnijenje od 2. travnja do 5. srpnja 1870., dakle više od tri mjeseca.

[73] Narodne novine komentiraju ove događaje istom u brojevima 129, 132, 133, 134, 135, 140, 145, 148, 155, 159, od 8. VI. do 15. VII. 1870. t j. od vremena otpuštanja Jagićeva kako bi obranile Rauchov čin. Kostićev odgovor na Jagićevu brošuru nalazi se u br 154—158. Ne sadrži ništa bitno, već daje administrativna izmotavanja i lična isticanja. Zanovijetanje je, kad Jagića ne zove Vatroslav nego Vjekoslav. Agramer Zeitung XLV (1870) počinje pisati o štrajku profesora i đaka od br. 89 (20. IV.) do br. 162 Oba službena lista hine objektivnost na taj način, što pružaju objema strankama mogućnost, da daju izjave i da se međusobno napadaju. Jagić kod toga ne sudjeluje. Narodne novine (br. 132) u uvodniku od 11. VI. čak žale, »od svega srdca«, što je kazna morala postići jednoga od najumnijih i najvrstnijih naših profesorah gimnazialnih, kaošto je bez sumnje gosp V. Jagić«. Starčević je davao još izjave i komentare događajima u Slogi, koja se ne nalazi u Sveuč. knjižnici. Otpuštanje profesora ušlo je i u stranu štampu. Sreznievski je saznao za to iz ruskih novina.

[74] Zatočnik II (1870) br. 141 od 23. lipnja donosi zapisnik o preslušanju Davida Starčevića kod policijskog satništva zbog demonstracija, a u broju 147 i 148 od 1 i 2. srpnja iziavu policajaca o demonstracijama pred Jelačićevim spomenikom.

[75] U odgovoru na nju D. pl. Pogledić iznosi kao glavnu krivnju ultimativni zahtjev profesora postavljen višoj vlasti; upor. Narodne novine br. 158 od 14. VII. 1870.

[76] Prema službenom Pokazu osoblja rodio se u Gospiću 1833. Bio je prema tome 5 godina stariji od Jagića. Umro je 1872. kao ravnatelj gimnazije u Zagrebu i sahranjen u Osijeku kao katolik. Upor. Izvješće zagrebačke gimnazije 1872. str. 12. Sudeći po imenu, vjerojatno je potjecao iz pravoslavne oficirske porodice. Kako je mlad umro, izgleda da je bio bolestan čovjek. Dok je bio profesor u Osijeku (1864) i ravnatelj u Karlovcu (1865 i sl.), Jagić ga je uveo među suradnike Književnika I (1864) str. 586, 604, II (1865) str. 303, gdje je objavio nekolike prikaze. Ban ga je Rauch postavio

ravnateljem u zagrebačkoj gimnaziji 14. rujna 1868. Studirao je u Beču i osposobljen je bio za grčki i hrvatski jezik za cijelu gimnaziju.

[77] U Zatočniku II (1870) br. 104 označuje se Kostić kao pokrovitelj Kiseljakov i Starčevićev. Ne da razrednicima, da vode istragu u stvari demonstracija, koje je spremio Starčević. Zbog toga, veli se dalje u dopisu, traži javnost, da nastupe onih deset »poštenih profesora, kad direktor nije kadar ili ne će da izvede mir i red na gimnaziji«. U broju 123 str. 2 označuje se njegov referat vladi kao lažljiv. U br. 127 veli se za Kostića, da je »nespretan ravnatelj« i opisuje se njegovo teatralno ponašanje u nastavničkom zboru dne 30. svibnja 1870. U br. 130 veli dopisnik, da sva nevolja zagrebačke gimnazije dolazi od Kostića, koji nema ni srca ni uma za ravnateljsko mjesto, i zove ga denuncijantom. U br. 133 veli se za nj, da je zaključao one učenike, koji su potpisali očitovanje o nesposobnosti novih učitelja, mahom jurista, što su zamijenili dobre profesore. Ovi juristi bili su svi Starčevićanci. Oni i sami priznaju pred đacima, da ne znaju svoju struku. U broju 140. opisuje dopisnik Kostićev karakter, tvrdeći, da se hoće riješiti nekih kapaciteta u struci, tako Jagića, koji je grecista kao i on i kojemu se nekada ulagivao, čime dopisnik aludira očito na to, što je Jagić Kostića uveo među suradnike Književnika, dok je bio profesor u Osijeku i ravnatelj u Karlovcu. Ovime se dopunjuju Jagićevi Spomeni I str. 63, 84, 90, 105, 106, 145, 192, 200, 203 i 205.

[78] Prema službenom Pokazu osoblja rodio se u Žitniku 1842. Bio je prema tome četiri godine mlađi od Jagića. Maturirao je u Zagrebu 1864., gdje je svršio gimnaziju. Studirao je pravo 3 godine u Zagrebu, 1 godinu u Gracu, a u Pešti je položio rigoroz. Prema tome, studirao je u isto doba pravo i bio učitelj na gimnaziji, iz čega slijedi, da mu je suplentsko mjesto bilo samo sredstvo da može studirati. Bio je namješten kao pomoćni učitelj 1864. samo na jednu godinu, dakle odmah poslije mature. Poslije toga bio je postavljen za suplenta na dulje vrijeme. Njegov temperament opisuju dopisnici Zatočnika ovako: U broju od 27. travnja 1870. str. 2 označuje se pripravnik Starčević kao divljak«, u broju 102 zove se »norc Starčević«, u broju 104 veli se za njega i Kiseljaka, da zadirkuju i izazivaju u gimnaziji, u broju 123 označuje se kao »skandalozan čovjek«. Dva puta bio je imenovan namjesnim učiteljem, i to za vrijeme od 7. veljače 1867. do 28. srpnja iste godine i onda 5. listopada 1868. Iz Pokaza osoblja ne vidi se, zbog čega je bio 2 puta imenovan. Do otpuštanja (koncem svibnja 1870) služio je kao suplent 3 godine 7 mjeseci i 10 dana. U školskom izvješću za g. 1868. str. 40 označuje se kao »doktorant (sic!) pravah«. Upor. Spomene sv. I, str. 104—107.

[79] U dopisu u Zatočniku II br. 104 od 7. rujna u br. 136 označuje se kao pomagač Kostićev u sakupljanju učeničkih potpisa protiv očitovanja gore spomenute stodvadesetorice. O Kiseljaku govori Jagić u Spomenima I str. 21 samo kao o iskrenom hrvatskom profesoru iz doba apsolutizma.

[80] Upor. Zatočnik II br. 91 od 21. travnja 1870. str. 3 Agramer Zeitung XLV br. 89. str. 2 pod naslovom Tadelnswerthe Scenen. Na ovaj entrefilet dao je ispravak dr Makanec u br. 91 od 22. IV. 1870.

[81] Upor. Zatočnik II br. 89 i 91.

[82] Prema Pokazu osoblja rodio se 11. ožujka 1839 u Budinjaku (Žumberak). Bio je dakle žumberački unijat, praški đak, grecista. U programu zagrebačke gimnazije za 1868/9. napisao je za učenike Homerove pěsme, njihovo měrilo i njihov jezik. O njemu upor. Spomene sv. I, str. 105 i sl. Kasnije se još pominje kao izdavač Branika, lista Narodne stranke.

[83] Upor. Spomene I. str. 108 i sl., gdje objavljuje u cijelosti važno pismo Sreznjevskoga od 15. srpnja 1870., koje je dalo pravac cijelom njegovu životu. Čitava dosta obilna korespondencija Sreznjevskoga nalazi se u Sveuč. knjižnici pod R 4610.

[84] AsP XIV str. 304.

[85] Upor. Rad XIV str. 218. U sjednici od 1. prosinca 1870 javlja predsjednik pod točkom 12 zapisnika, »da su pravi članovi Akademije Đ. Daničić i V. Jagić imenovani doktorima slavenske filologije na sveučilištu peterburskom«. Svakako je značajno za brzinu, da su ti doktorati podijeljeni nakon 5 mjeseci otpuštanja Jagićeva iz hrvatske državne službe.

[86] Zacijelo se ima pripisati djelovanju Jagićevu, što je u suradništvo Književnika II (1865) str. 414—421, 461—467 uveden Čeh M. Hattala člankom O nosnih samoglasih u bugarštini uopće i napose u novoj. Nadalje bit će Jagićeva

zasluga i to, što su počeli surađivati u Radu i Starinama i drugi Slaveni, kao Sreznjevski, Novaković i t. d. Kad je u Matici u zajednici s Akademijom pokrenut Vienac, on dobiva za nj Novakovića kao suradnika. Upor. Godišnjicu N Čupića XXXV, str. 259 i sl.

[87] Upor. AsP. XIV str. 309. Miklošić kaže u svome pismu doslovno ovo: »Sie, müssen dazu beitragen, eine slawische Philologie aufzubauen. Das ist die Aufgabe, der Sie gewachsen sind.«

[88] Međuslavenski karakter Jagićeve slavistike, ispravno ističe i Oršekov I c. III 546.

[89] Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen, Beč 1849. str. 121—155 određuje, kako se ima materinski jezik poučavati. Kao princip postavlja se ovo: Der grammatische Unterricht in der Muttersprache verfolgt einen wesentlich anderen Zweck als der in einer Fremdsprache; denn während man im letzten Falle am Leitfaden der Grammatik die Sprache erlernen will, soll hier viel mehr in der bereits bekannten Sprache das Sprachbewusstsein gebildet werden. Es vertritt also der grammatische Unterricht in der Muttersprache die Stelle einer allgemeinen Grammatik, natürlich angemessen der Bildungsstufe der Schüler, und gibt dadurch zugleich die notwendige Grundlage, auf welcher der Unterricht der Fremdsprache baut« Ove odredbe drži se i Jagić pri izradbi svojih dviju školskih knjiga. I njemu je bila poznata tužba njemačkih pedagoga iz god. 1851., da se njemački učenici znaju bolje i pravilnije izraziti u starim jezicima, negoli u materinskom njemačkom.

[90] Upor. Rad XIV 197 i sl.

[91] Upor. Jagić, Istorija slavjanskoj filologiji, str. 468.

[92] Citira je kao udžbenik na pr. Nahtigal, Slovanski jeziki I, Ljubljana 1938, str. 323.

[93] Drugu sličnu hrestomatiju izdao je Jagić kao profesor petrogradskog sveučilišta 1882. pod latinskim naslovom Specimina linguae palaeoslovenicae i pod ruskim naslovom Obrascy jazyka cerkovnoslavjanskago po drevnejšim pamjatnikam glagoličeskoj i kirillovskoj pismennosti, str. 148

[94] Upor. Spomeni sv. I. str. 57 i sl.

[95] Književnik I (1864), str. 471.

[96] Književnik II (1865), str. 449—450.

[97] Prema izvješćima zagrebačke gimnazije Jagić je predavao latinski i grčki najčešće u višim razredima, jednom samo, i to 1864., u IV. razredu; jedamput hrvatski 1869. u IV. razr. i jedamput njemački 1865. u istom razredu. Stari Babukić studirao je valjda njegovu školsku Gramatiku hèrvatskoga jezika, kako se vidi iz njegova potpisa na primjerku, koji je iz njegove biblioteke sačuvala zagrebačka Sveučilišna biblioteka.

[98] Ovako ga zove i Leskien u svome udžbeniku još g. 1909. Jagić je počeo nazivati Ćirilov jezik »crkvenoslavenski« kao i Vostokov, kad je postao profesor u Petrogradu. Upor. bilješku 93.

[99] Upor. Izvěstija na Seminara po slavjanska filologija III. str. 556 i passim.

[100] Saopćenje pok. rektora Bosanca.

[101] Kako je pomenuta bilješka u Programu kraljevske gimnazije u Zagrebu koncem školske godine 1862, str. 3 važna za saznanje o naučnom razvitku Jagićevu, analiziramo je ovdje čitavu. Najprije kaže Jagić, da je to »izvadak iz povećega djela koje u pisca u rukopisu imade« i da u Programu objavljuje samo prve paragrafe, »i to u skraćenoj formi«. Kad bude moguće da se čitavo djelo štampa, dobit će ono, što u Programu iznosi, »drugi i savršeniji vid«. Kako ovaj njegov članak pretstavlja samo isječak iz morfologije hrvatskog jezika, to još manje razumijemo, zašto Jagić nije napisao 1864. i morfologiju kao II. dio svoje Gramatike hèrvatskoga jezika. Nadalje saznajemo iz te bilješke i to, odakle je Jagić dobivao starije hrvatske knjige Ove mu je davao »vriedni starina Sabljar, čuvar naše muzealne knjižnice«.

[102] Iz Izvješća zagrebačke gimnazije za god. 1871—72. str. 36 saznajemo, da je bečka sveučilišna biblioteka vršila službu posuđivanja i hrvatskim srednjoškolskim profesorima preko ravnateljstva gimnazije, ali je tu službu ukinula poslije skolpljene austro-ugarske nagodbe za »zemlje ugarske krune«. Vjerojatno se i Jagić služio tim beneficijima. Bosanskohercegovački profesori mogli su dobivati knjige iz svih austro-

ugarskih biblioteka sve do propasti Monarhije. Iz obilne prepiske sa Smolerjem u Budišinu saznajemo, da je ruske knjige naručivao za svoj račun preko njegove knjižare, koja ih je imala u komisiji.

[103] Upor. Paulov Grundriss, sv. I, str. 108 i 119 za pobude, što ih je germanistika dobila od Curtiusa.

[104] Rad XIII. (1870 str. 1—16 pod naslovom Paralele k hrvatskom naglasivanju.

[105] Upor. Spomene sv. I. str. 133—136. V. i bilješku 4. Pregled staroindijskih studija dao je mladi Jagić u Književniku II (1865), str 525 i sl.

[106] O podrijetlu nastavaka citira Jagić u Književniku I. str. 154 mišljenje Boppovo i Pottovo.

[107] Ovako se izrazio i u Primjedbama k našoj sintaksi sa gledišta sravnjujuće gramatike, Književnik II (1865), str. 176—196.

[108] Prikaz diela Afanasjeva u Radu VIII. 1869. stavlja pod naslov Komparativna mitologija. Naročito treba istaći podatak Jagićev iz njegove Istorija slavjanskoj filologiji str. 825. gdje veli: »Svi mi stajali smo tada (t. j. šezdesetih godina) pod uplivom komparativne gramatike Miklošićeve, pod uplivom Boppa i Potta, pod uplivom Wilhelma Humboldta i Steinthala«.

[109] To kaže odmah u početku predgovora svoje disertacije (1871), str. I.

[110] Schleicher se zahvaljuje na izboru za počasnog člana pismom u hrv. jeziku dne 29. XII. 1867.

[111] Rad VI. (1868), str. 180—203.

[112] To se vidi već u Jagićevoj školskoj knjizi Primjeri, sv. I (1864), str. 11, gdje veli: »Napokon kako god čověčanstvo u obće po mněnju někih telom biva sve to slabije, a osiljuje duhom, tako i njegov jezik: gubeći bogatstvo materijalno, koje se sastojaše u punih oblicih, biva mu duh samostalniji i razvijeniji«. Ovu trojicu prikazao je mladi Jagić u Književniku II (1865), str. 521 i sl.

[113] Pottova prepiska s Jagićem čuva se u Sveuč. knjižnici. Koliko ga je Jagić cijenio vidi se i odatle, što je u pismu iz Berlina od 24. X. 1873. predlagao Račkome, da ga Jugoslavenska akademija izabere za počasnog člana.

[114] Upor. o Steinthalovu uplivu na razvitak germanistike Paulov Grundriss, sv. I. str. 108, 122, 125, 128 i 153.

[115] Jednako kao Boppu, i Grimmu je mladi Jagić posvetio zaseban manji članak u Slovjenskom jezikoslovlju (Književnik II, 1865, str. 519—521.

[116] U feljtonu o Kurelčevoj knjizi Recimo koju. Narodne novine 1862, naziva stari crkvenoslavenski jezik »neprocjenjivo blago svih Slavena«. U Radu XVII 1871. oštro kritizira Josipa Jirečeka Nákres mluvnice staročeské, što zabacuje obzir na starobugarski.

[117] Pravac (napravlenie) rada Sreznjevskoga bio je »skorěje istorisko-literaturno-paleografičeskoe i arheologičeskoe, čěm strogo filologiko-kritičeskoe«, kaže na str. 470 l. c.

[118] Scherera ne pominje još u svom pregledu germanistike u Književniku II, str. 520.

[119] Corssena nema još u pregledu klasične filologije u Književniku II, str. 527.

[120] Böthlingkov i Rothov sanskrtski rječnik pominje već u Književniku II (1865) str. 504 i kasnije ga često citira.

[121] Ovoga citira često, ali se ne nalazi u pregledu iranistike u Književniku II 527.

[122] Brückeovu Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute 1856. zove u Književniku II 535 prekrasnom knjigom.

[123] Wörter und Sachen naziv je časopisu osnovanom u Leipzigu od indogermaniste Meringera i romaniste Meyer-Lübkea g. 1909. Ovaj naziv je očito stvoren prema riječima Grimmovim iz god. 1840 Značajno je, da se mladi Jagić u Književniku sv. I. (1864) u članku Iz prošlosti hrvatskoga jezika poziva baš na gore pomenuto mjesto Jakova Grimma, za svoju tvrdnju, da jezikoslovac »od poznate sadašnjice sa velikom sigurnošću zaključuje na kakvoću prošlosti«, te iz današnje znanosti glavnih slavenskih jezika naslućuje »daleku prošlost jednoga općeslavjenskog jezika«, njegove oblike i »visinu tadašnjeg duševnog razvoja«. Upor. Kombol, Vatroslav Jagić, Izabrani kraći spisi, str. 24.

[124] Pismo Leskienovo od 16. IX. 1870. iz Dresdena čuva se u Sveuč knjižnici. Upor. i Spomene I str. 94 i sl.

[125] Rad V. (1868) str. 209—229.

[126] Rad VIII. (1869) str. 200—210

[127] Iz Spomena saznajemo, da se mladenačko prijateljstvo Jagićevo sa Hatalom brzo razvrglo.

[128] Pisma Gebauerova Jagiću nalaze se u Sveuč. knjižnici.

[129] Kao kasnije u Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen AsP XVII (1895), str. 47—87 (sada hrvatski kod Kombola, kraći spisi, str. 286—317.

[130] Najjasnije je to izrazio u svojoj Gramatici hèrvatskoga jezika (1864), str. 14, gdje razlikuje »slovenski jezik i slovensko naręčje jezika hèrvatskoga, t. j. tako zvanu kajkavštinu«. U svojoj tezi str. 21, 37, 40 zove hrvatske kajkavce »kroatische Slovenen«. U Jihoslované str. 113. kaže, da se »prava misao književnog jedinstva pojavljuje među nepravim Hrvatima, kojima je samo politička granica ovo ime dala«.

[131] Uvod Brčićevu spisu Dvie službe, koje je izdala Akademija 1870. str. I—XV. Interesantna su dva opširna pisma Brčićeva Jagiću iz Zadra od 20. XI. 1867 i 18. IV. 1868. o postanju glagoljskih pismena, iz kojih se vidi, Brčićevo veliko poznavanje predmeta. Čuvaju se u Sveuč. knjižnici

[132] Književnik II (1865), str. 83.

[133] ibidem II (1865), str. 375.

[134] ibidem II (1865), str. 375.

[135] Rad XIV. (1871) str. 169—189 i sv. XVII. str. 172—208. Zabilježiti treba, da se mladi Jagić ne služi ni izrazima Slaven(in), Sloven(in) ili Slavjan(in), već dubrovačkodalmatinskim nazivom »slovinski«, od čega je sam načinio ethnikon »Slovinjanin«, da označi ukupnost slavenskih naroda. U Radu VI. 181 zove slavistiku »nauka slovinska«. Taj naziv upotrebljava i u prepisci sa Račkim (pismo iz Berlina od 28. I. 1872. i od 2. X. 1876.).

[136] Njegova pisma objavio je u AsP XIV (1892), str. 301 i sl. Jagićeva pisma upravljena njemu izgubila su se na žalost u Sveuč. knjižnici, gdje su bila na pohrani (saopćenje direktora Rojnića)« Ostalo je samo jedno, i to od 2. VI. 1869.

[137] U pismu od 4. II. 1879.. što ga je Jagić iz Berlina upravio Račkome, čitamo ovo: »Ja Vam, kad bih i htio, nebih bio mogao ništa napisati o Daničićevu Ogledu. — Nadam se, da ste međutim već i bez mene riješili to pitanje. Ovako neće moći naš prijatelj reći, da sam ja i koliko smetao njegovim osnovam, a on zna za cielo, u čemu se ja s njime ne slažem.« Ovaj danas nejasan stav izgleda da se odnosi na pitanje kajkavskih pisaca, koje Daničić nije uvrstio u Akademijski rječnik. Prema ovom pismu izgledalo bi, da je Jagić bio za to, da i kajkavci uđu u Rječnik hrv. ili srp. jezika.

[138] Iz prikaza u Književniku I. (1864) str. 447—485 izašao je iste godine kao separat pod natpisom Zasluge Vuka Št. Karadžića za naš narodni jezik. Prema tome, to je prvi prikaz Vukovih zasluga iz pera jednog linguiste.

[139] Prva tri djela prikazao je u Književniku I. (1864) str. 127—129, II. (1865) str. 441—443, 443—446. Njegova prepiska s Daničićem još nije objavljena.

[140] Rad XI. (1870) 260—265. Svoju prepisku s njim objavio je u Godišnjici N. Čupića, sv. XXXV, str. 256—312 pod naslovom: Stojan Novaković po prepisci s mnom od g. 1867 do 1891.

[141] Narodne novine 1860. broj 216—222, Pozor 1862. br. 125.

[142] Portugiški primjerice prikazuje stariju fazu španjolskoga jezika, a provansalski često stariju fazu sjevernofrancuskog i t. d. Upor. moje Osnove romanske lingvistike, sv. I, passim.

[143] Upor. Galički dijalekat. str. 3.

[144] Upor. Gramatiku jezika hèrvatskoga §§ 41 i 42.

[145] Važna prepiska Jagićeva s Račkim na sreću je gotovo u potpunosti sačuvana. Obasiže 162 pisma Jagićeva, koja će Akademija objaviti ove godine u 17. svesku Građe. Pisma Račkoga čuvaju se u Sveučilišnoj knjižnici. Ova prepiska počinje 1862. a svršuje 1893, trajala je dakle ravnih 30 godina

[146] Ovdje ne rješavam pitanje, tko je prvi počeo upotrebljavati ovu terminologiju.

[147] U tom pogledu značajan je njegov prikaz Pypinove i Spasovićeve povijesti slavenske književnosti u Književniku III. (1866) str. 152—156.

[148] Upor. Književnik II (1866), str. 459 također o rukopisu Aleksandride.

[149] Upor. Rešetarov uvod u drugo izdanje Menčetića SP sv. II str. XCIV, gdje se označuje rad Jagićev kao dobar, ali da je išao predaleko, kad je tražio neposredne veze s provansalcima. Jagić Spomeni I. str. 87 veli ispravno o upotrebi naziva za Šiška Menčetića i Đoru Držića da »nije imao na umu samu trubadursku instituciju u Dubrovniku, koje tu nije bilo«. On je samo dao karakter njihove lirike, koji se kretao u smjeru trubadurskom, prema uzorima talijanskim, ne provansalskim«. Zabilježiti treba, da ni Medo Pucić 1870. nije se slagao s mišljenjem, da su Šiško i Džore bili uistinu trubaduri. To se vidi iz njegova pisma Jagiću (Biograd 18. I. 1870.). Opozicija tome nazivu, koji je ušao u sve naše starije udžbenike, vrlo je stara.

[150] Rad II. 1868 (str. 234—231.

[151] Rad VIII. (1869) str. 194—200.

[152] Upor. i Istoriju slavjanskoj filogii, str. 514—516.

[153] Interesantna opažanja nalazimo i u kratkom Jagićevu prikazu hrvatskih narodnih pjesama, što ih je sabrao Luka Marjanović (Zagreb 1864) po Hrvatskoj Krajini i po Turskoj Hrvatskoj. Jagić hvali autora zbog toga, što je radio po načelima Vukovim. Znak je propadanja narodne pjesme kad ih je izdavatelj bilježio po kazivanju, a ne po pjevanju. Sadržina njegovih pjesama odnosi se na srednje doba, osim onih, koje pjevaju o Vukašinovu junaku. Najslavniji junak, koji se prikazuje u Marjanovićevoj knjizi, jeste Senjanin Ivo. Teren, na kojem se u ovoj zbirci odigravaju događaji, jeste Zakupska Hrvatska i Hrv. i Dalm. Primorje. Sadržinu čine borbe s Turcima, ali se unosi i ljubav u junačke pjesme, koje zbog toga imaju epsko-lirski karakter

[154] Pozor 1862 br. 255, 256 i 273.

[155] Naslov je članku bio Kratak priegled hrvatsko-srpske književnosti posljednje 2—3 godine. Ovaj članak nije bio samo feljtonski pisan, nego je bio i bibliografski točan. Jagić je u njemu pregledao sve književne vrste i pokazao tendencije njihova razvitka. I danas bi trebalo od vremena do vremena prikazivati tendencije naše književnosti prema današnjoj našoj stvarnosti, bez ocjenjivanja pojedinih autora, i davati preglede prevođenja, kakvo je i koliko odgovara današnjoj stvarnosti.

[156] Pozor IV (1865) br. 34, 35, 37, V (1866) br. 40. Ovaj izvrstan esej nije zabilježen u Kombolovoj bibliografiji.

[157] Poljska Chrestomatia słowiańska, Kraków 1949 donosi kao primjer hrvatskoga jezika na str. 94 i sl. članak Jagićev Otkuda pjesma,

[158] U Sveuč. knjižnici čuva se sva prepiska ove naklade s Jagićem u stvari Archiva.

[160] Upor. i Spomene I. str. 280 za početak izdavanja Archiva, pri čem je Mommsen također igrao izvjesnu ulogu.

[161] Moja pisma Jagiću čuvaju se u Sveuč. knjižici. Jagićeva pisma upućena meni zamela su mi se na žalost.

[161a] Jodlovo pismo od 22. IV. 1901. o ovoj projektovanoj manifestaciji pohranila je Sveučilišna knjižnica u Jagićevoj prepisci.

[162] Ljetopis, XXXIII (1918) izvan paginacije.

[163] Rad XVIII (1872), str. 174—205.

[164] Vatroslav Jagić, Izabrani kraći spisi. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol. Zagreb 1948, str. 639, 8°. Izdanje sadrži na str. 1—16 biografiju Jagićevu i na str. 593—630 najpotpuniju dosada bibliografiju njegovih radova i literaturu o Jagiću.

Dr. ZDENKO ŠKREB

ZNAČENJE IGRE RIJEČIMA

I. PROBLEM

Gdjegod se društveni sloj pismenih ljudi podigao do tolikoga stepena literarne obrazovanosti, da se stao svijesno baviti racionalnom kritikom i tehnikom govorništva i pjesništva, kao na pr. u staroj Heladi i u Indiji, u svojim je retorikama i poetikama spominjao i razradivao razne načine, kako da se mislima ili pojedinoj misli dade što jača snaga izražaja.[1] U svojem djelu Die Sprache als Kunst hispostazirao je Gerber tu tehniku izražavanja u posebnu umjetnost, Sprachkunst: »ona daje misli, koja se ima izreći, najsavršeniji izražaj u jeziku.«[2] »Na području pjesništva Sprachkunst dolazi do izražaja u emfatičkom, pregnantnom, antitetičkom, ironičkom izražavanju, uopće u svakom izrazu, koji s osobitom snagom ističe određeni moment«[3], bilo da spomenuti izraz već sam po sebi sačinjava kratku cjelinu, kao što su na pr. epigram, zagonetka, gnoma, bilo da služi kao pojedinačni ukras većoj cjelini.[4] Gerber je naglasio, da ta svijesna upotreba metaforičkoga i metonimičkoga izražavanja, pa ponavljanja, antitetike, varijacije i t. d., tih t. zv. tropa i figura, u individualnom književnom stvaranju slijedi samo primjer kolektivnoga stvaralaštva jezika samoga[5] — ili, kako bismo mogli reći, aludirajući na poznatu filozofsku zasadu, da ničega nema u Sprachkunst, čega već ne bi bilo u Sprache. Pa sretali mi sva ta sredstva izražavanja kod pojedinih autora, u pojedinim stilovima, epohama i literaturama u većoj ili manjoj mjeri, nalazili ih mi karakterističnima za njih ili ne, svagdje će nam se činiti prirodnima, iako ćemo većinom moći historijski objasniti, zašto se pogdjegdje pojavljuju u obilju, a drugdje ih jedva možemo naći. To isto vrijedi i za složenije oblike takova izražavanja; uzmimo na pr. antimetabolu (lat. commutatio ili conversio.)[6] »Antimetabolu možemo uzeti kao poseban slučaj hijazma gdje se u ukrštenom položaju vraćaju iste riječi, te dolazi do oblika, koji je osobito prikladan baš za prikazivanje antiteza«.[7, 8] Antimetabolu ćemo naći ne samo u književnim djelima njemačkih klasika i romantika i njihovih epigona, nego i u privatnim pismima Schillera i Grillparzera[9]; naći ćemo je jednako u Heinea, kao i u njegovih pangermanskih dindušmana; nalazimo je često u filozofa najrazličitijih pravaca, a nalazimo je u dva primjerka

i u Komunističkom manifestu (»denn die in ihr [der bürgerlichen Gesellschaft] arbeiten, erwerben nicht, und die in ihr erwerben, arbeiten nicht«[10]; »statt wahrer Bedürfnisse das Bedürfnis der Wahrheit«.[11]). Očito je dakle, da se antimetabola drži prirodnim stilističkim sredstvom za pojačavanje izražaja i da se njom, iako uvijek vrlo umjereno, koriste svi autori, kojima je stalo do izražajne snage njihovih misli.

Sasvim je drukčiji problem igre riječima. Mnogim je teoreticima od 17. stoljeća ovamo udarilo u oči, da su kult igre riječima ili odbijanje toga stilskoga sredstva u vrlo izrazitoj mjeri značajni za pojedine autore, stilove, epohe i literature, pa su to na razne načine kušali objasniti. Neki su doduše tvrdili, da u tome nema razlike ili bar velike razlike među autorima i dobama: tako Nyrop (»Te se igre riječima pojavljuju bez obzira nà doba«)[12], Paulhan (»igra riječima je »prirodna« za ljudski duh«; »calembour, pače i razumna upotreba igre riječima, nisu ograničene na samo jedno doba ili samo jednu zemlju«),[13] Kredel (»tako je bilo u svako doba ljudi, kojima je igra riječima [das Wortwitzeln oder Kalauern] tako reći prešla u krv«),[14] Mautner (»Sama igra riječima ne gine; dok bude riječi, izazivat će ljude, da se njima poigraju«),[15] ali su baš i Paulhan i Kredel i Mautner u svojim raspravama, posvećenim igri riječima, utvrdili spomenute velike razlike u upotrebi igre riječima, koje pobijaju njihovo popočivanje. Pokušamo li sva ta zapažanja i tumačenja različitih autora srediti, pokazat će nam se ovakva šarolika slika:

1. Upotreba i kult igre riječima stavlja se u vezu sa stupnjem obrazovanosti pojedine društvene zajednice i s njenim kulturnim razvitkom; već je Lichtenberg primijetio: »Wo die gemeinen Leute Vergnügen an Wortspielen finden und häufig selbst welche machen, da kann man immer darauf rechnen, dass die Nation auf einem sehr hohen Staffel von Kultur steht. Die Kalenberger Bauern machen keine.«[16] Tako misli i Tobler (v. dalje str. 87), a nešto slično tvrdi i Voltaire, inače (isp. str. 85) zakleti neprijatelj igre riječima: »Quand une nation commence à sortir de la barbarie, elle cherche à montrer ce que nous appelons »de l'esprit«. Ainsi, aux premières tentatives qu'on fit sous François Ier, vous voyez dans Marot des pointes, des jeux de mots qui seraient aujourd'hui intolérables . . .«[17] Da primitivniji stupanj kulturnoga razvitka ne pogoduje igri riječima, u tom se slažu Behaghel, Beyer i Mautner. U svojoj opširnoj raspravi Humor und Spieltrieb in der deutschen Sprache ističe Behaghel najprije općenito:[18] »vrlo je značajno: humoristička igra jezikom zapravo se nije udomaćila; treba neke vježbe za to, da izmijenjeni jezični oblik takvim i shvatimo. Naivna svijest i nehotice, dok sluša, popravlja, što je bilo iskrivljeno«, a onda napose: »za igru riječima vrijedi u osobitoj mjeri, što sam prije rekao o humorističkom vrijeđanju jezičnoga pravila: nije se zapravo udomaćilo; treba za to neke uvježbanosti duha, to je igra, ili pače sport duha. Staronjemačko je pjesništvo daleko od igre riječima, kao što mu uostalom humoristično naziranje uopće ne pristaje«; slično u Geschichte der deutschen Sprache,[19] gdje za igru riječima u užem smislu tvrdi: »srednjovisokonjem. tek pojedini primjeri«, spominjući jedan primjer iz Parzivala,

i dodaje: »Taj se način nije udomaćio.« U svom članku u Merker-Stammlerovu Reallexikonu tvrdi i Beyer: »Ako se igra riječima češće pojavljuje, to je uvijek znak jače svijesnosti (Bewusstheit) i kulture razuma. Ali igra riječima po svojoj biti nije ni primitivna ni djetinjasta ... U opreci s ovim značajkama jače kulturne svijesnosti (igrama zvukova), ne poznaje literatura nižih narodnih slojeva ni igru zvukova, izuzevši možda vrlo stari običaj igre imenima s pomoću tumačenja imena.«[20] Slično gleda Mautner:[21] »Za primitivno pjesništvo, koje je niklo iz naroda i za narod, jezik i stvar jedno su. U poredbi s kasnijim stanjem u staronjemačkome je pjesništvu oskudno bogatstvo značenja (Bedeutungsreichtum) pojedine riječi, slikoviti izraz još se nije istrošio, još se nije izvježbalo diskretno (unterscheidend) pojmovno mišljenje. To je sve uzrokom, da se igre riječima ne pojavljuju u velikom broju.« Drukčije sudi Gerber:[22] Laut- i Wortspiele pojavljuju se »u djetinjstvu ljudi i naroda, u kom se ozbiljnost razuma još premalo poznaje ili štuje, te ih nalazimo ... u vremenima uznapredovale kulture, kako služe vedroj igri, šali i komici«; pa i Schrijnen[23] broji igru riječima »u područje pučkoga Witza, koji je umjetnički oblik narodnoga jezika, te se očituje u najčudnovatijim oblicima.« Slično tvrdi Paulhan:[24] »Dva stanja, koja su oprečna i nalik jedno na drugo kao zora i sumrak, pogoduju osobito spontanom razvitku igara riječima, zabuna, calemboura. To su primitivno stanje i stanje dekadence.«

2. Sudbina igre riječima dovodi se u vezu s povijesnim razvitkom ljudskoga društva. Po Beyeru,[25] veliki kult igre riječima u srednjolatinskoj literaturi (»Srednjolatinska igra riječima ima posve internacionalno značenje«), koji se osniva na antiki, utjecao je na literaturu na narodnim jezicima: »Pravi prodor igre riječima u narodne jezike zbio se između 1300. i 1600., a najkasnije u njemačkom.« Jean Paul[26] utvrđuje, da je u novom vijeku igra riječima tako reći izumrla: »Der Sprach- oder Klingwitz ... verlor, nachdem er über alle Jahrhunderte regiert hatte, fast wie die Religion im achtzehnten das gebildete Europa.« Vischer,[27] koji u mnogočem usvaja Jean Paulovo tumačenje igre riječima, isto tako govori o »izumiranju obiju ovih oblika Witza (akustička igra riječima, smislovna igra riječima), koje se s modernom obrazovanošću pojavilo još više kao sudbina prvoga nego drugoga oblika.«

3. Kult igre riječima drži se karakterističnim za pojedine t. zv. kulture. Freud[28] ističe »to neobično značenje igre riječima (des Wortspieles und der Wortspielerei) u starim orijentalnim kulturama«: ti »orijentalni utjecaji« djeluju onda na Rückertove makame.[29]

4. Kult igre riječima dovodi se u vezu s posebnim oblicima društvenoga života i kulturne djelatnosti, tako s velegradskim životom i žurnalizmom.[30] »U suvremenim šaljivim listovima (Witzblätter) igra riječima upravo prevladava«, utvrđuje Behaghel.[31]

5. Uživanje u igri riječima drži se značajkom pojedinih naroda,

tako Indijaca, koji pune sentence »onim igrama riječima, koje su Indijci oduvijek osobito voljeli«;[32]

tako Židova: govoreći o razvitku Witzblatta u Njemačkoj u XIX. stoljeću izjavljuje Nadler, da su Witz i Witzblatt »svakako u svom književnom obliku židovsko narodno blago«[33]; bečki historik, nacista Bauer, kuša to i objasniti: »Oni (Židovi) umiju živo (abwechslungsreich), oni umiju prije svega duhovito pisati. Pri tom riječ Witz stoji na najvišem mjestu. Za koga jezik nije dio vlastitoga života, taj zapaža prije od drugih protuslovlja, koja ničU iz homonimije riječi različita značenja. Iz ovih se onda protuslovlja može lako svariti sastavak, koji će čitaoca natjerati na smijeh, a napadnutoga protivnika izvrći ruglu«;[34] za Behaghela[35] »dolazi orijentalno nasljedstvo (Einschlag) do izražaja kod Heinea, a pogotovo kod Saphira«;

tako Francuza: u svom djelu Le Marquis de Bièvre, Paris 1910, tvrdi Maréchal de Bièvre: »Unatoč svojim klevetnicima (contemptateurs) igra je riječima postala gotovo narodnom: radost, kojom kazališna publika dočekuje »primjedbe« svojih miljenika glumaca, pokazuje, da je calembour plod jedne osobine duha, koja je značajna za Francuze.«[36] Činjenica je, da pariski dnevnik Franc-Tireur (A paru clandestinement depuis 1941),[37] glasilo lijevih socijalista, dobro uređivan, napredan i bojovan, ozbiljan politički i kulturni list, neobično kultivira igru riječima, tako da među ostalim *svaki dan* donosi novu aktualnu igru riječima uz sam naslov. Kao primjer navodim brojeve od 19. do 22. kolovoza 1946., VI. god., br. 665—669: 19. Il ne faudrait tout de même pas couper les cheveux en vingt et un (mirovna konferencija se stala otezati), 20. Méfions-nous des combinaisons de derrière les faisceaux! (Konstitucionalna debata), 21. Nous ne nous laisserons pas coster florette (zastupnik Coste-Floret izvještitelj je projekta ustava), 22. Dans tous les cas, f . . . z la Paix au pauvre monde! (kao 19.). Ne znam, ima li još igdje na svijetu nešto slično. Olschki[38] se pita, ne nalaze li se u fabliauxima »najstarija svjedočanstva (Anzeichen) specifično francuske ljubavi za calembour,« a vidjeli smo (gore str. 78), da Francuz Paulhan drži, da je igra riječima »prirodna« pojava ljudskoga duha. Naprotiv, poznati teoretik 17. stoljeća abbé Bouhours tvrdi: »la langue Italienne aime extrêmement les jeux de paroles, les antithèses et les descriptions . . . Le Français est exempt de tous ces défauts . . . Notre langue est encore ennemie du jeu de paroles et des petites allusions que la langue Italienne aime tant«. Isto tako ni Charpentier 1683. ne priznaje kult igre riječima za Francuze: »Jamais langue a-t-elle esté plus ennemie du fard et des fleurettes que n'est présentement la langue Françoise? . . . Le moindre jeu de paroles la choque. Les équivoques affectées lui sont insupportables.«[39] Wölfflin[40] i Behaghel[41] povezuju taj kult igre riječima u Francuza s naravi njihova jezika, koji po njihovu mišljenju osobito pogoduje igri riječima — tek za svakoga od njh iz drugoga razloga. Po Wölfflinu u igri riječima Francuzi veoma nadmašuju Grke i Rimljane — Francuzi, ti moderni predstavnici »duhovitosti (des Geistreichen) . . . kojima njihovi brojni homonimi, kao saint (svet), sain (zdrav), sein (grud), cinq pred konsonantom (pet) pružaju tako čestu i zgodnu priliku za calembour«. Behaghel tvrdi, da poticaji za kult igre riječima do-

laze u XIX. stoljeću u njemačku književnost »iz Francuske, u kojoj uz osebujnost njena duha pogoduje igri riječima još i osobina jezika, koji veže krajnje konsonante riječi«. Neki posebni značaj francuskoga jezika ističe i Carnoy: »U svim jezicima ima homonima, no u francuskom ih nalazimo u izvanrednom obilju, pa u tom jeziku i zbog slabosti njegova akcenta lako dolazi do brižno izračunanih sljedova riječi (arrangements de mots), koji će izazvati smutnju«; i odmah navodi dva primjera: »Si un directeur de théâtre dit: »Tous mes acteurs sont licenciés«!, il n'y a pas d'amphibologie possible. Au contraire, si un professeur d'université disait: »Tous mes élèves sont licenciés!« il y aurait deux sens possibles. Si on demande à quelqu'un »Quel est le plus vieux grenadier de France?« perosonne ne songe à un arbre, parce que grenadier comme espèce botanique, n'est pas usuel. L'esprit se porte immédiatement sur le sens le plus fréquent.«[42]

6. A. W. Schlegel[43] generalizira onda ova opažanja na francuskom jeziku za jezik uopće: »U jezicima, u kojima ima veliko obilje homonima, t. j. riječi, koje potpuno ili gotovo jednako glase, a razlikuju se po porijeklu i značenju, gotovo je teže izbjeći igri riječima nego se njom služiti.« Kult igre riječima dovodi se dalje i u vezu s razvojnim stupnjem jezika: Mautner[44] svodi kult srednjolatinske igre riječima u samostanima dijelom na Spieltrieb, »a dovršeni jezici jače mu pogoduju nego jezici u cvatu«, dok je Wurth u svojoj poznatoj knjizi Das Wortspiel bei Shakespere (vidi dalje str. 185) utvrdio, »da su razdoblja jezične revolucije u narodu, u kojima se ili glasovi bitno mijenjaju ili se zbog prodiranja brojnih tudica osjeća svestrano pomicanje značenja riječi, obično i razdoblja, u kojima se igra riječima bujno razvija«.[45] Ovu tvrdnju gotovo doslovce ponavlja Boerner.[46]

7. Kult igre riječima ili odbijanje igre riječima veže se uz povijesne epohe: tako srednjolatinska samostanska književnost, kako smo već gore spomenuli (str. 79) neobično kultivira igru riječima, tako njemačka barokna književnost,[47] tako njemačka romantika, koju Mautner[48] naziva »doba igre riječima ... ovdje je postala stilom misli i bolešću govora«; romantika ne kultivira samo igru riječima, ističe Beyer,[49] »nego bi joj rado pridala pače i dublji smisao.« Naprotiv igra riječima nema značenja ni za pijetizam ni za racionalizam. »Tä ti su se duhovni pokreti bunili, iako iz sasvim različitih pobuda, protiv retorskih vještina i protiv »afektiranog španjolskog stila« u pjesništvu, propovjedništvu i znanosti. Valjalo se kloniti svega dvosmislenoga i efektnoga (Effekthascherische). Jasnoća i jednostavnost bile su cilj.« I Meyer[50] ističe, da racionalizam želi »igri riječima potpuno spriječiti slobodu kretanja«. Jednako i klasika:[51] »Tipičnom, statuarnom značaju klasike ostaje potpuno strano rastvaranje i prelijevanje (Auflösung und Umspielen) riječi.« Kod Schillera i Goethea rijetko se pojavljuje igra riječima«, utvrđuje Beyer,[52] a i kod ostalih njemačkih klasika. Beyer citira nekoliko primjera igre riječima iz Lessinga i Klopstocka, koji, kako ćemo kasnije vidjeti (str.166), i nisu igre riječima. I naturalizam je protivnik igre riječima, jer ono, što je Arnold[53] utvrdio za naturalističku dramu

(Wortwitz »pao je žrtvom nemilosrdne crvene olovke naturalizma«), može se mirne duše protegnuti na svu naturalističku književnost. — Kult igre riječima veže se i uz pojedine epohe političke povijesti: Ludovic Halévy[54] neprestano ističe u svom dnevniku, koliko se svijesno i obilato kultivirala igra riječima u Second Empire; »ti Parižani Drugoga carstva,« veli njegov izdavač Daniel Halévy, »neumorno bi ih pronalazili, neumorno ih ponavljali.«

8. Kult igre riječima dovodi se u vezu s moralnom dekadencijom pojedine društvene sredine. U velikoj francuskoj Enciklopediji tvrdi de Jaucourt[55] u članku jeu de mots: »il est certain que ce mauvais goût a paru et s'est éclypsé à plusieurs reprises dans les divers pays. Il n'y a même nul doute qu'il ne revienne dans une nation toutes les fois que l'amour de la frivolité, de la plaisanterie, et du ridicule succède à l'amour du bon, du solide et du vrai«.

9. Mautner[56] ističe, da pojedini literarni stil ne pogoduje igri riječima: »Svakom pjesničkom stilu i svakoj pjesničkoj vrsti može poslužiti igra riječima, ako se u njima subiektivnost nema potpuno potisnuti. Zato ne pristaje jedino realizmu i objektivnom pripovijedanju«, ali na idućoj strani odmah dodaje, da ni »u čistoj, pravoj lirici« igra riječima nije na svome mjestu.

10. Napokon je kult igre riječima često vrlo karakterističan za pojedine autore. »Kako se može protumačiti«, pita Mautner[57], »da se takve »plitke (geistlose)« igre riječima pojavljuju tako često kod Shakespeara, u romantičkim komadima do Büchnerova Leonce und Lena, kod Nestrova, kod Nietzschea, te u literarnoj svagdašnjici i najvećih pisaca?« Ostavljajući za kasnije (v. str. 104) pregled najpoznatiiih »majstora« igre riječima, spomenut ćemo samo, da Mautner drži najvećim umjetnicima igre riječima izvan njemačke književnosti Shakespeara, Calderona i Molièra, a od njemačkih pjesnika našega stoljeća da tim povodom spominje Christiana Morgensterna, Alfreda Polgara i Karla Krausa. »Lutheru igra riječima nije strana«, napominje Behaghel, ali ujedno ističe: »igra riječima nikako nije nužna sastavina humora; kod tako velikih humorista kao što su Fritz Reuter, Wilhelm Raabe, Gottfried Keller ne igra nikakve uloge«.[58] Time je dakako likvidirana Wiegandova[59] tvrdnja, da u značajke humorističkoga stila spomenutih autora valja brojiti i igru riječima.[60]

11. Dva inače dosta srodna autora mogu se napadno razlikovati baš odnosom prema igri riječima. Već je Volkelt[61] primijetio: »Nadalje se Grillparzer za svoj Witz služi gdjekad i igrom riječi, sličnim zvukom riječi, dok je taj način Schilleru u njegovim epigramima potpuno stran«.

12. Napokon može autor igru riječi upotrebiti kao sredstvo za karakteristiku svojih lica. Već je Jean Paul[62] primijetio: »Der grosse Shakespeare, welchen mehrere neue Shakespearechen darin auf den Modellstuhl neben ihrem Schreibpulte steigen heissen, wird hier mit dem Bühnenvolke verwechselt, das er reden lässt; meistens den Narren und Bedienten (z. B. Launcelot) legt er die Wortspiele, bedeutenden Menschen aber (z. B. Lo-

renzo) den Tadel darüber in den Mund.« Jean Paul ovdje aludira na prizor, koji Gerber[63] spominje, naime The Merchant of Venice, III, 5, gdje Lorenzo na Launcelotove puns prezrivo uzvikuje: »How every fool can play upon the word!« i poslije produljuje:

> The fool hath planted in his memory
> An army of good words; and I do know
> A many fools, that stand in better place,
> Garnish'd like him, that for a tricksy word
> Defy the matter.[64]

Beyer[65] primjećuje »da Goethe ne meće nikad Faustu u usta igre riječima, ali Mefistu počešće«, a Schiller karakterizira igrom riječi svoga propovjednika kapucina u Wallensteins Lager, 8. U francuskim sredovječnim dramskim prikazanjima služe igre riječima za karakteristiku luda, budala i krvnika.[66]

Problem igre riječima razlikuje se i u tom od ostalih sredstava za pojačanje izražaja, kojima raspolažu i jezik i književni jezik, što se inače povoljno ili nepovoljno ocjenjuje tek pretjerana ili neadekvatna upotreba pojedinoga stilskoga sredstva, dok kod igre riječima povoljna ili nepovoljna ocjena pogađaju igru riječima o sebi. Samo valja prije istaći, da mnogi teoretici dijele igre riječima u dvije osnovne grupe, koje često razlikuju po vrijednosti. Prvi je, koliko vidim, Vischer[67] postavio razliku između oblika, koji zove Klang-Witz ili das akustische Wortspiel; taj iskorištava »ćutilnu srodnost zvuka riječi za uho, da po njemu zabliješti jedinstvo dalekih predodžbi« — i drugoga, koji zove Sinn-Wortspiel. »Ali se iz ovoga oblika«, kaže za prvi, »Witz podiže u svoje čisto misaono područje (Reflexionsgebiet), u kom se on više ne osniva na samoj sličnosti zvuka, nego na mnogoznačnosti riječi, a na taj se način stvara *Sinn-Wortspiel*«. Tu je distinkciju prihvatio Fischer, pa dijeli Klangwitz, koji obuhvaća i asonance, aliteracije, rime, dječje šale i zagonetke, a zovu ga francuski i calembour, njemački Kalauer, od prave igre riječima, Wortspiel, francuski bonmot, i pridaje im razliku u vrijednosti. Za prvu vrstu kaže: »kao bezazlena igra mogu se podnijeti, ali ne smiju zahtijevati, da ih držimo nečim osobitim, oni su na području Witza ono, što su na području rime pučki stihovi (Knittelverse)... Ne smijemo ih zamijeniti igrom riječi, koja ima mnogo veću vrijednost; calembour je loša igra riječima, jer riječ u igri ne služi kao riječ, nego kao zvuk; i Francuzi je zovu »mauvais jeu de mots«. Što manje se rasuđivanja (Urteil) i rasudne moći (Urteilskraft) očituje u takovu Witzu, to srodniji je s glupošću. Ima mnogi glupi Witz, koji je jednako proširen i popularan kao i njegovi srodnici. Tako očito treba vrlo malo rasuđivanja i invencioznosti (Erfindungsgabe) za igru vlastitim imenima«. U ovoj posljednjoj rečenici Fischer usvaja, ne spominjući ga, naziranje Jean Paulovo, koji je, ne dijeleći inače igru riječi u podrazrede, izjavio, da su »die Spiele mit Eigennamen die schlechtere Art«[69]; ovu je misao Jean Paulovu prihvatio i veliki njegov poklonik Börne[70], dok 1820. u Eine Kleinigkeit izjavljuje: »Ich weiss recht gut, dass Witz

auf Namen der *schlechteste* ist ...« »Slijedeći i viši oblik Witza«, nastavlja Fischer[71], »polazi od zvuka riječi u samu riječ, i ovdje omeđuje svoje područje ... Raznolike se predodžbe stječu neposredno u istoj riječi... Rasuđivanje u igri (das spielende Urteil) zbiva se na *jednoj* riječi ili *jednom* izrazu«: polisemija riječi je izvor Witza. »Kako ovdje riječ ne stvara pointu svojim zvukom, nego svojim smislom, dakle se igramo duhovnom riječi, a ta je tek zapravo riječ, nazvat ćemo ovaj viši oblik Wortwitza igrom riječi.« Preuzimajući naziranje njemačkih romantika, koje je formulirao Bernhardi u svojoj Sprachlehre[72]: »Das Wortspiel ist der Witz der Sprache«, dakle da je igra riječima tako reći već preformirana u jeziku samom[73], postavlja Fischer, ugledajući se na Vischera (v. dalje str. 89/90), iznad grupa Klangwitz i Wortspiel još jednu vrstu Witza, koja se ne služi ni zvukovnom sličnošću ni polisemijom riječi, a po vrijednosti ih veoma nadmašuje: »Gedankenwitz, čisto intelektualni Witz, najslobodniji, najmisaoniji i zato najviši oblik Witza.«[74] Na ovoj se distinkciji osniva uglavnom Wurthova razdioba, koju gotovo potpuno preuzimaju Eckhardt i E. Kredel. E. Kredel se uopće ne bavi onim, što Wurth zove »das reine Laut- oder Klangspiel ohne Sinnspiel,« i ne spominje razlike u vrijednosti, dok Eckhardt, kao i Fischer, u Klangspiele broji i rime, asonance i aliteracije, koje su katkada »samo zato izmišljene, da djeluju određenim zvukom« — »smisao postaje posve sporednim«. Tako onda može tvrditi[75]: »Unutar područja Klangspiele nalazimo sve stupnjeve Witza, od duhovite šale do puste besmislene zvonjave riječi.« Prema tome zaključuje[76]: »Igra riječima ili zvukom toliko je dakle vrednija, koliko u njoj prevladava poimovna strana, dakle Witz, toliko slabija, koliko se u njoj više ističe čisto glasovna strana... Općenito ... je Klangspiel slabiji od prave igre riječi« — prvo zove Witzeln, a tek drugo je pravi Witz. I Freud izričito u osnovi prihvaća Fischerovu distinkciju na Kalauer i Wortspiel[77], samo dodaje: i u igri riječima riječ je za nas samo zvukovna predodžba (Klangbild), s kojom se povezuje neki smisao. Jednako dijeli i M. Plagge[78] (eigentliches Wortspiel — Klangspiel: Klang*gleichheit* — Klang*ähnlichkeit*), pa kaže za Klangspiel[79]: »ovdje se i ne radi o jednakom zvuku, nego o često posve besmislenoj sličnosti zvuka, a baš iz te besmislice ovdje većinom izlazi komika«; Beyer[80] govori o »razvoju njemačkoga Klangspiela i njegovu produhovljenju do igre riječi«. Dok Bally[81] govoreći o »djelovanju (effet démonstratif) igre riječi, kad se osnivaju na etimološkim vezama, koje se na umjetan način obnavljaju« dodaje: »Općenito igra riječi, koliko nije vulgarni calembour, i nije drugo«, priznaje i on sličnu razliku u vrijednosti. Više u skladu s Freudom spominje de Saussure[82] »nižu kategoriju igre riječima, koja se osniva na apsurdnim smutnjama, koje mogu biti učinak čiste i proste homonimije, kao kad se kaže: »Les musiciens produisent les *sons* et les grainetiers les vendent.«« Na sličan način i Spitzer[83] razlikuje »najniži oblik igre riječima«: »ubacivanje (Einmischung) bilo kakve po zvuku srodne (anklingend) riječi, koja uopće ne pristaje u smisao rečenice... »Seid ihr alle ver*semmelt*« umjesto »versammelt« (po Semmel)...« Beznačajno je, ako Meyer[84] govori o granici »među dopuštenom i nedo-

puštenom igrom riječi«, čim samo trivijalizira Jean Paulovu misao o dva uvjeta, uz koja je »dopuštena igra riječima« (v. dalje str. 89), ali je već vrednije njegovo razlikovanje »igranja riječima« (Spielen mit dem Wort) od oblika prave igre riječima, kod koje nas varaju različiti sadržaji riječi, a ne samo ... nijanse fleksije (flexivische Nuancen)[85]. To nalazimo i kod Behaghela[86] — koji se poziva na Fischera — i kod Mautnera[87].

Već dakle unutar same igre riječi nalazimo ono prije spomenuto karakteristično ocjenjivanje stilskoga sredstva o sebi — no dok se tu nazori teoretika uglavnom podudaraju, ti se vrednosni sudovi oštro luče na dvije protivne grupe, na negativne i pozitivne, kad se općenito postavi pitanje vrijednosti igre riječima u cjelini. Mautner[88], koji, kako ćemo vidjeti (str. 87), neobično cijeni igru riječi, pokušava objasniti, odakle ti negativni sudovi: »Kao simboli, riječi pripadaju dvjema svjetovima: svijetu čutila i svijetu duha; ako se na osnovu njihova čutilnoga oblika potisne ili iskrivi njihova duhovna sadržina, onda iskače njihova čutilna sadržina, i one gube svoju visoku čast. Odatle će nas ta pojava zablenuti i tim tumačimo komični učinak, koji može igra riječi izvesti, i ogorčeno odbijanje kojim ih često primaju«. To se ogorčeno odbijanje započelo odmah uz prvoga antiknoga teoretika stila, Gorgiju: Norden[89] spominje »najsporniju (die bedenklichste) od svih Gorgijinih retoričkih figura, koja mu je u prvom redu u čitavoj starini pribavila prijekor »puerilnosti« ... i »hladnoće« (des Frostigen) ... onaj s *ὁμοιοτέλευτον*-om usko povezani t. zv. *ἴσον*, kako ga zove Platon ... ili *παρονομασία*, kako je zovu kasniji pisci ...« U prvom stoljeću p. Kr. Longin u djelu *Περὶ ὕψους*[90] napada igru riječi — to djelo prevodi Boileau[91]. Jean Paul, koji je uvjeren, da čitava klasična antika poznaje kult igre riječima, ne pridaje mu ipak velike vrijednosti: »Man kann ... sagen: Hätten die Alten so viel Witz besessen als wir Neueren sämtlich, sie hätten sich mit den Spielmarken des Wortspieles schwerlich bezahlt.« Kao suvremenik romantike i sam majstor igre riječima[92] dodaje: »Dieses ist zu leicht, als dass man es machen sollte, und wie dem Reim in Prosa, hat man ihm oft mehr zu entlaufen als nachzulaufen.«[93] Posljednju je misao Jean Paul vjerojatno preuzeo od A. W. Schlegla, generalizirajući jedno njegovo zapažanje (v. prije str. 81). Fechner[94] pak, koji tvrdi: »Talenat za duhovite poredbe i talenat za igre riječima ne poklapaju se«, sudi: »Prvi je dar neosporno od većega značenja nego drugi.« Najogorčeniji protivnici igre riječima jesu prosvjetitelji Voltaire i Lessing. Prvi ih zove »la pire espèce du faux bel esprit«[95], a drugi pita: »Was ist pöbelhafter als Wortspiele?«[96] I Gerber[97] odrešito primjećuje: »Logički razum može samo osuditi takvu pojavu, u kojoj nalazi naopaki odnošaj između sredstva i cilja.« Kao najnižu vrstu nekoga šireg pojma shvaćaju je Lanson[98] i Olschki[99]; prvi zove calembour najnižim oblikom osjećaja za zvučnosti govora (sonorités verbales): baš zato »udružuje velike umjetnike i glupane«, a drugi »nižom (inferiore) vrstom Witza«. Rommel[100] utvrđuje: »»Igru riječi« često drže slabim oblikom Witza.« Pa i Schneider[101], koji inače s priznanjem i razumijevanjem govori o igri riječi, te veli: »Witz i igra riječi ne moraju nužno sniziti niveau stila (Isp.

Nietzscheove igre riječima!)«, nastavlja »Ali ih visoki stil odbija. A ako... se združe s ostalim izražajnim sredstvima niskoga stila, pojačat će dojam baš niskoga.«

Drugi pak teoretici drže, da je igra riječi umjetnost ili bar srodna umjetnosti: Eckhardt[102] se hvata izraza Wortspiel, pa, pozivajući se na Schillerov Spieltrieb izjednačuje igru riječi s umjetnošću, koja je također igra. »Po sadržaju pripada ... igra riječi kao umjetničko djelo, poput sve umjetnosti, širokom području estetike.« I Klanfer, koji sa svoje sasvim specijalne polazne točke (v. dalje str. 104) uvodi pojam Symbolgrenze, t. j. granicu izražajne mogućnosti jezika kao sistema znakova, tvrdi: »U području *jezika* možemo promatrati stalnu borbu onih, koji govore, protiv Symbolgrenze, i to na brojnim pojavama ... Umjetnici i jezični stvaraoci uvijek napadaju Symbolgrenze. Ovako možemo shvatiti metaforu i uopće sve trope i figure« — pridružuje im igru riječi, »diese liebenswürdige Ausdrucksform.«[103] Kako Vischer[104] shvaća Wortspiel kao podvrstu Witza i komike, vrlo ga visoko cijeni, pače ga i energično uzima u obranu: »U takvim igrama, kojima se bit većinom sastoji u tome, da bliža oznaka subjekta ukida subjekt, kreće se komični duh slobodno područjem razumne suvislosti (Zusammenhang), koje isprevrće, a ipak njegovo ukidanje postavlja kao novu razumnu suvislost. I igra riječi voli slobodne, besciljne izrasline (die freien, zwecklosen Verkröpfungen)... Ovaj Witz obično zovu lošim; bilo bi ispravnije nazivati ga slobodnim ili lutajućim (schweifend).« Usvajajući učenje Jean Paulovo[105], da je uzrok djelovanja igre riječi »die daraus vorleuchtende Geistesfreiheit«, ne slaže se sa zadovoljstvom, kojim prate izumiranje igre riječi (v. prije str. 85) — zaboravlja se, kaže, »da je njezina bit, koja vlada i u ovom obliku, subjektivna sloboda, a ne vrijednost pojedinoga Witza«. Zato mu se Wortwitz u svem svom opsegu čini vrijednim: »Kod Wortwitza možemo, iako nije oštro zašiljen, ipak uživati u čistoj igri, jer u njemu ima čutilnosti, zvučnosti (Anklang), unutarnjega slušanja; predočujemo sebi, kako je jamačno čudaku, koji je to izmislio, srodna riječ zujala u uhu.« I Fischer[106], iako, kako smo vidjeli (v. prije str. 83/4), unutar igre riječi postavlja čitavu ljestvicu vrednota, ipak sve vrste igre riječima in ultima linea drži vrijednima, jer mu je Witz uopće sasvim pozitivna pojava ljudske psihe: »Witz izvire iz slobodne i uzvišene samosvijesti i za uzvrat je pojačava.« Da je čovjek znao u igri riječi iz primitivne psihičke podloge izbiti maksimum vrijednosti, to je naziranje Paulhanovo.[107] Po njemu igra riječi ide u područje analogije, na kojem su iz »nevjerojatnih intuicija« i »nejasnih (vagues) umovanja« proklijali »vrlo točni pojmovi« i »besprijekorne teorije.« »Konfuzija je majka pojmova,« tvrdi Paulhan, pa igra riječi ide u »plodne zabune, varave i moćne generalizacije, koje su nas učinile onim, što jesmo.« »Asocijacija riječi s pomoću asonancije« sama o sebi čini mu se prije znakom psihičke slabosti nego snage; ali valja umjeti i njom se poslužiti. »Uz to, što pruža neku ugodu, kad je zadovoljimo, ona se može osim toga sasvim zakonito pojaviti čak u najvišim oblicima duševnoga života. I prilično je zanimljivo promatrati, kako se čovjek gdjekad nesvijesno umio njome

okoristiti, bilo da se zabavi, bilo da se intelektualno razvije, bilo da zadovolji svoj estetski smisao, bilo da razvije svoj nazor o svijetu«. Rado se ističe povoljan učinak igre riječi. »Koji su dakle uzroci, da uživamo u dobroj igri riječi?« pita se Eckhardt[108] i nalazi prije svega »uživanje u sličnosti ili jednakosti zvukova riječi, kojima se igramo«, užitak srodan onome, koji nam pružaju rime, asonancije i aliteracije, kao i zvučne melodiozne riječi, a onda, kao kod svakoga Witza, »uživamo u bogatstvu duha, koje kod toga dolazi do izražaja, kod mnogih dijaloških igara u isti mah i u okretnosti (Schlagfertigkeit), koja se pritom očituje«; ili bar »neka naivna komika«. Gotovo istim riječima označuje M. Plagge[109] »uzroke tvorbe igre riječima i zvukovima«; kraće tvrdi Schneider[110]: »Njena estetska vrijednost (igre riječima) jest vedrina, koja se može prema grubosti ili profinjenosti i visini umijeća igranja riječima (wortgauklerisch) pojavljivati u raznolikim stupnjevima.« Nešto je slično tvrdio mnogo prije jedan od majstora igre riječima, bečki dramatik Bauernfeld u veseloj igri »Der literarische Salon« (1836)[111]: na Lampeovo pitanje: »Was helfen Ihre Wortspiele?« odgovara literat Morgenrot: »Wortspiele helfen Alles. Sie gewinnen das Publikum.« Tobler[112] drži, da nas mora obradovati »ona okretnost duha, bez koje se aluzija (Anspielung) i igra riječima ne mogu povoljno razvijati« — po njemu je ta pojava znak nekoga razvitka i napretka, jer »od iskona se svakako ta okretnost svagdje ne pojavljuje; treba da je steknemo i da je uvježbamo, ako želimo doći do nekih umjetničkih djelovanja«. Ali najoduševljeniji panegirik igri riječima nalazimo na kraju Mautnerove rasprave: »Jer kako god bili raznoliki izvori, iz kojih potječe igra riječima, to je njezino glavno djelovanje, koje se svagdje očituje, ako ga besmisleno ne zloupotrebljavamo: Riječi, koja ima svoje porijeklo u svijetu čutila i svijetu duha, kojoj je oblik zvuk, a bit joj je bit simbola, daje život i snagu«[113].

Mautner[114] je upozorio i na jednu metodičku pretpostavku sve te razmjerno bogate i raznolike literature o igri riječima: općenito se šutke uzima, da je igra riječima uvijek i svagdje izražavala jedno isto, da su joj različita vremena i različiti autori pridavali isto značenje i isti smisao — igra riječima se općenito promatra »bez veze sa svojom vremenskom i duhovnom okolinom«. Pritom navodi riječi H. Gumbela iz njegove Deutsche Sonderrenaissance in deutscher Prosa, Frankfurt 1930: »Jednaki jezični oblik može potpuno oprečno djelovati« — ali ne navodi Spitzera, koji je već prije primijetio[115]: »Držim, da ćemo imati više uspjeha, ako objasnimo stilističku vrijednost neke jezične osobine kod *jednoga* pisca, nego ako jedamput za svagda utvrdimo stilističku sadržinu neke jezične osobine: u drugim će dušama i smisao jezičnoga izražavanja biti drukčiji.« Poslije je i Kainz[116] naglasio, »da isto stilsko sredstvo može iz smisla oblika, u kojem počiva, svaki put djelovati u potpuno različitom smjeru.« Ali, kako smo upravo vidjeli, i sam Mautner konačno svodi značenje igre riječima na jednu »Hauptleistung«, a drugi teoretici to pitanje nisu uopće ni postavljali.

Što da se o tom sudi? A prije svega, pošto smo vidjeli, da neki teoretici drže, da igra riječima upravo i nema određenih i jasnih granica prema nekim drugim stilskim sredstvima kao na pr. rimi (str. 83), a s druge se strane toliko razilaze u sudu o vrijednosti igre riječima, nameće se pitanje, je li uopće pojam igre riječima točno određen: razumijeva li klasična antika, ili Voltaire, ili žurnalizam modernoga velegrada pod imenom igre riječima jednu istu pojavu? Ako je u biti svagdje ista, jesu li joj granice prema srodnim stilskim sredstvima točno određene? I konačno, pojavljuje li se igra riječi doista tek na mahove u povijesti književnosti i kulture, tako da nam se nameće dužnost, da tu pojavu historički protumačimo, ili je, kao i druga poznata stilska sredstva, osnovana u naravi samoga jezika, pa se nadaje tako reći više manje svakom geniju riječi, svakom umjetniku jezika?

U ovoj ću radnji nastojati, da nađem odgovor na ta pitanja. Pokazat će se u toku razmatranja, da je pojam igre riječima u osnovi stabilan, pogotovu u novije vrijeme, ali da teoretici vrlo često šire granice toga pojma vrlo daleko, tako daleko, da se osnovna značajka igre riječi gubi — a nastojat ću pokazati, da takva osnovna značajka igre riječi postoji. Tako je opseg pojma u svrhu veće jasnoće i određenosti sadržaja suzio i Lessing u oblasti književnih vrsta za basnu (1759) i epigram (1771), s mnogo oštroumnosti, ali s malo uspjeha. Držim, da će tok razmatranja pokazati, da je kod proučavanja jezičnih stilskih sredstava taj postupak svakako korisniji nego kod literarnih vrsta, kod kojih narav jezika samoga gotovo uopće ne igra ulogu, nego ih pretežno određuje historijski razvitak pojedinih književnosti.

Prolazeći specijalnu literaturu o igri riječima čovjek se susreće s neobičnom pojavom: ni kod jednoga teoretika (osim jedine E. Kredel) nije moguće utvrditi, da li se i koliko se koristio radovima svojih predšasnika, da li ih uopće poznaje. Kao da kod svih šutke postoji neki gentleman's agreement, da se starija literatura tek izuzetno navodi; o tom nema ni govora, da bi pojedini teoretik navode i tvrdnje te literature proradio i prema njima zauzeo kritičan stav. Svak tako reći počinje iznova. Pa i u Merker-Stammlerovu Reallexikonu, koji je inače poznat s obilatih i pouzdanih navoda literature, upućuje Beyer na koncu svoga prikaza tek na pojedina važnija djela. Kako dakle gotovo nigdje nema kritičkog pregleda čitave te literature, držim, da je potrebno, da II. dio ove radnje posvetim sažetom prikazu specijalne literature o igri riječima, i to kronološkim redom, kako se kod kasnijega razmatranja ne bi pojedine tvrdnje morale po više puta in extenso ponavljati. Mislim, da je potrebno, da, kao i do sada, tu literaturu prikažem bez kritike, kako ne bih unaprijed iznosio zapažanja i gledišta, koja ću tek kasnije moći objasniti i obrazložiti. Ne ću ponavljati ono, što sam iz te literature iznio već tokom dosadašnjega razmatranja.

II. LITERATURA

1. Prvi moderni teoretik igre riječima, teoretik širih koncepcija, bio je Jean Paul u svojoj Vorschule der Ästhetik (1804).[1] Preko 130 godina kasnije tvrdi još Klanfer, da se način djelovanja (die Leistungen), koji je Jean Paul pripisivao igri riječima, »i danas još drži bitnim načinom djelovanja igre riječima«.[2] Ali Jean Paul, kao i gotovo svi njemački teoretici iza njega, ne promatra igru riječima samu o sebi, nego kao podvrstu šireg pojma: Witz. Treba istaći, da Jean Paul dijeli od igre riječima pojavu, koju on zove »der witzige Zirkel«, neku vrstu ponavljanja, za koju daje primjere: die kritische Feile feilen, sich vom Erholen erholen, der Dieb an Dieben, i iz Lessinga: das Gewürz würzen — igru riječima pak, »der Sprach- oder Klingwitz«, dovodi u vezu s rimom: ona je »der ältere Bruder des Reims oder dessen Auftakt«. Zar se sve pjesništvo ne igra što slikama, što zvucima rime i metra? A što je onda igra riječima? »Wenn der unbildliche Witz meistens auf ein gleichsetzendes Prädikat für zwei unähnliche Subjekte auslief, der nur von der Sprache den Schein der Gleichheit erhielt, so kommt ja der optische und akustische Betrag des Wortspiels gleichfalls auf ein solches Vexierbild hinaus, das zwar nicht sinn-, aber klangmässig zweien Wesen angehört.« I sad Jean Paul izbraja tri čara igre riječima, tri razloga, zašto nam se sviđa i zašto nas privlači. Sa stajališta romantičke φύσει- teorije jezika tvrdi Jean Paul: »Sogar von der Wahrheit, welche allen witzigen Ähnlichkeiten unterzulegen ist, kommt etwas, obwohl wenig, der wortspielenden zu; denn wenn in der Ursache stets der Klang des Zeichens der Nachhall der Sachen war, so steht einige Ähnlichkeit der Sachen bei der Gleichheit ihres Wiederhalles zu erwarten«. »Der zweite wahre Reiz des Wortspieles ist das Erstaunen über den Zufall, der durch die Welt zieht, spielend mit Klängen und Weltteilen. Jeder Zufall, als eine wilde Paarung ohne Priester, gefällt uns vielleicht, weil darin der Satz der Ursachlichkeit (Kausalität) selber, wie der Witz Unähnliches zu gatten scheinend, sich halb versteckt und halb bekennt«. »Ein dritter Grund des Gefallens am Wortspiel ist die daraus vorleuchtende Geistesfreiheit, welche imstande ist, den Blick von der Sache zu wenden gegen ihr Zeichen hin.« Uza sve to je upotreba igre riječima dopuštena tek pod dva uvjeta: mora biti spontana — »das Wort des Spiels muss ich finden, nicht machen« — i smije se pojaviti samo u stilski adekvatnoj okolini, uz ostale vrste Witza. Gubeći svoju stilsku vrijednost, prelazi igra riječi u razne oblike zagonetke. Konačno, s pomoću jedne igre riječima Jean Paul odvraća profesionalce igre riječima od njihova zanata: »Eine Gefahr werde den Wortspielern, die nicht bloss dieses sein wollen, nicht verschwiegen, nämlich die, dass man sich zu sehr an diese Versuchungen des engen *Ohrs* gewöhnt und darüber das weite *Auge* vergisst. Das Wortspiel dreht das Auge zu leicht von dem Grossen und Weiten zu sehr auf die Teilchen der Teilchen hin, z. B. von jenen feurigen Engelrädern der Propheten auf die Rädertierchen der Silben.«

2. Vischerova estetika (I. 1846.) donosi u pitaniu igre riječima malo novoga, osim već spomenute povoljne ocjene te stilske pojave (str. 86) i

diobe igre riječima na dvije podvrste (str. 83). Vischer izričito prihvaća drugi i treći razlog, koji Jean Paul navodi kao objašnjenje privlačivosti igre riječima. I on broji igru riječima kao »der abstrakte Witz« u pojavu »das subjektiv Komische oder der Witz«. Neobično cijeni jednostavnu »naivnu«, »pučku (volkstümlich)« igru riječima bez satiričke žaoke: treba obratiti pažnju na »Witze, koji ne udaraju ni u što i ni u koga, i zapitati se, da li im se mi ne smijemo glasnije i srdačnije nego Witzu sa satiričnom žaokom, na pr. *Fischartovu* pjanom divljanju igrom riječi (Wortspieltaumel), ludim bečkim šalama Abrahama a S. Clara, provincijskim novinama (Krähwinkler-Blatt), koje prikazuju djevojku, gdje sjedi za klavirom sasvim sama, a pod slikom stoji: wie der Schulmeister aus Krähwinkel aus Entzücken über das schöne Spiel seiner Tochter ganz weg ist... I igra riječima voli slobodne besciljne izrasline (zwecklosen Verkröpfungen); na pr. Kühne: wir Gelehrte sind sämtliche Unterleibnizianer«. Točno valja lučiti obje podvrste igre riječima: »Prva se služi samo zvukom, kao berlinski Witz o izvedbi Antigone: Antik? o nee!« Kao klasike te vrste navodi Vischer Aristofana, Fischarta, Abrahama a S. Clara, Shakespeara, J. Paula. Druga podvrsta se rado bavi vlastitim imenima, u kojima traži prvotno konkretno značenje. U nju ide i erotička igra riječima (Zote). Jedan korak dalje, i Witz ostaje uopće bez igre riječima: »Ali čim sad značenje postaje bitnim, napušta Witz posljednju vezu, koja mu se iz jezika neposredno nameće, te se prostire kao igra čiste refleksije čitavim carstvom stvari podignutih u područje misli s neograničenom mogućnosti njihovih odnošaja.«

3. S isključivo stilističke strane, s malo poetičkih i estetičkih zapažanja prilaze igri riječima Gerber i Wackernagel. Gerber dijeli svoje »Sprachbilder« (samostalna djela »Sprachkunst«) na »Laut- und Wortspiele«, »Sinnsprüche«, »symbolische Sprachbilder«, pa ovako definira prve: »»Laut- und Wortspiele« nastaju isticanjem glasovnoga skeleta jezika, koji potiskuje značenje smisla. Smisao je za njih, koliko ga uopće ima, manje važan, ili ispada tek slučajnim, jer se nadaje kao rezultat hira kombinacije glasova, ili mu se igra zvukova i ritma suprotstavlja s nekim donekle ironičkim odnošajem prema jeziku te ga hotice smeta ili uništava.« I on pozna dvije podvrste: prva »kad se iz same sličnosti zvukova izvodi međusobna veza značenja riječi, kao kad se kaže: das ist eine »Lügende««, a druga se služi homonimijom ili polisemijom (»različita značenja vezana uz isti zvuk«); prvu zove »Wortwitze«, a drugu »Witzworte«. Na istom mjestu pak upućuje Gerber na one dijelove svoga djela, gdje je spomenuo igru riječima kao pojedinačni stilski ukras; tamo je broji u »phonetische oder Laut-Figuren«, i to u »Figuren des Gleichklangs«. Na tim se stranicama Gerber potpuno povodi za antiknom retorikom, od koje preuzima i terminologiju, pa ne luči oštro figure ponavljanja od igre riječima, iako navodi toliko spominjani osmi prizor iz Schillerova Wallensteins Lager, t. zv. kapucinovu propovijed (st. 483 sl.), te šaljiva izvrtanja riječi uz primjere iz Plauta i Shakespeara. Što kao Sprachbild zove Wortwitz, to kao stilski ukras zove parehezom, paronomazijom ili paragramatizmom,

a Witzwort je amfibolija. Ali Gerber zamjećuje, u čem se ipak svi ti spomenuti oblici stilskoga ukrašivanja razlikuju od ostalih: »očito je, da ... *dvosmislenost* nije toliko *pomoćna figura* u govoru, jer ga ne pojačava, nego odvraća od smisla, koliko *samostalno djelo iz područja Sprachkunst*. Isto vrijedi za igru riječima, za parodiju i slične figure.« Pa tako u I. knjizi, gdje Gerber proučava izražajnu snagu jezika samoga, igre riječima uopće nema.

4. Wackernagel broji začudo igru riječima u trope i uspoređuje je s metonimijom. Kod metonimije se mijenjaju predodžba i riječ, ali tako, da predodžba ostaje sasvim srodna staroj, dok riječi nemaju ništa zajedničko. »Kod igre riječima je drukčije: ovdje se dotična riječ tek neprimjetno mijenja kao riječ, ali se uz tu neprimjetnu promjenu riječi veže vrlo očita i vrlo bitna promjena predodžbe: uvodi se nova predodžba, koja možda nema više ništa ili tek malo zajedničko s predodžbom promijenjene riječi, a može čak i riječ sama u svom obliku ostati potpuno nepromijenjenom, a da se ipak po smislu odjednom uz nju veže posve drukčija i nova predodžba. Kod metonimije se dakle tek predodžba malo pomiče, i time se mijenja izražaj, kod igre riječima pomičemo izražaj, i time se mijenja predodžba.[3] To je bitna značajka igre riječima ...« Igra riječima izražaj je intelekta, a ne fantazije, u njoj se ispoljuju »Witz« i »Scharfsinn«. Zato je nalazimo gotovo isključivo u komičnom pjesništvu, komičnom epu, romanu, šaljivoj lirici, u komediji, satiri i epigramu. Nalazimo je kod Aristofana, Plauta, Shakespeara, Rabelaisa i Fischarta, Abrahama a S. Clara i J. Paula — to je nešto dopunjen Vischerov kanon (v. str. 90). Ozbiljan ep i tragička poezija mogu se igrom riječi samo izuzetno poslužiti »tek kao izražaj tragičke ironije«. Već Wackernagel navodi mnogo spominjana tri primjera igre riječima iz srednjovisokonjemačkoga t. zv. junačkoga epa: Nibelungen str. 2256 po Lachmannu (sada 2319): «und sint erstorben alle mîne man, sô hât mîn got vergezzen, ich armer Dietrîch;« — Dietrichs Flucht st. 4762: »Von Berne mac wol heizen ich, wan ich dâ niht ze schaffen hân;« — Kudrun str. 623: »daz muote Hartmuoten harte sêre«. Isto tako zapaža, da su duhovni lirici 17. stoljeća P. Gerhardt (1607—1676) i B. Schmolck (1672—1737) uveli igru riječima u svoju liriku i — čudi se. S razlogom ćemo, veli, posumnjati, jesu li pravo učinili.

5. Fechner je obradio igru riječima više usput u XVII. poglavlju prve knjige svoje Vorschule der Ästhetik (1876), koje nosi naslov »Von sinnreichen und witzigen Vergleichen, Wortspielen u. ä. Fällen, welche den Charakter der Ergötzlichkeit, Lustigkeit, Lächerlichkeit tragen« (O duhovitim i šaljivim poredbama, igrama riječi i sl. slučajevima, koji imaju značaj zabavnosti, veselosti, smiješnosti). Wackernagel je igru riječima stavio uz metonimiju (v. gore t. 4), pa, kontrastirajući je s metonimijom, nastoji utvrditi njene osnovne značajke: Fechner je stavlja uz duhovitu poredbu, »witziger Vergleich«. Te nam poredbe otkrivaju jedinstveno *pojmovno* gledište između vrlo raznolikoga, »dok kod drugih (igara riječima) ista ili slična riječ (Wortbezeichnung) služi kao jedinstveno gledište«. I jedne i druge učinit će nam se to veselijima i smješnijima: 1. što lakše dolazi do

spoja, 2. što je veća razlika spojenih pojmova i njihova prividna oprečnost i 3. što neobičnijim, neočekivanijim, iznenadnijim načinom izvodimo spoj. A i sadržaj sam može utjecati na učinak. Nije nam smiješno, što u rječniku pojedina riječ ima više značenja, »jer znamo, da ta njena različita značenja imaju doći do izražaja tek svako u drugoj vezi, pa ih i nehotice zamišljamo u takovoj vezi. Naprotiv nas zabavlja, ako u stvarnoj upotrebi iste ili slične riječi ili rečenice iskoči zajednički srednji pojam (Mittelbegriff) za razna značenja, koji će na neočekivan način opravdati upotrebu riječi u svim tim značenjima.« Na str. 222/3 navodi tri primjera takve igre riječima, među ostalim mnogo spominjani primjer Saphirove duhovitosti, kad je došao bogatom bankaru po zajam: »Sie kommen um die 300 Gulden,« dočeka ga ovaj. »Nein, Sie kommen um die 300 Gulden,« odgovori Saphir. Tu je po Fechneru taj posao s 300 forinti ono jedinstveno stajalište, na kom se osniva »jedinstveno posredovanje između različitih značenja«. Kako nam duhovite poredbe i igre riječima daju kratak, ali vrlo intenzivan užitak, iako taj ponavljanjem može lako zapasti u nevoljku jednoličnost, pokušava to Fechner tako tumačiti, da veselo i smiješno definira kao stanje ugode, koje omogućava laku izmjenu predodžbi, a na njoj i počiva. Smiješnost je jak stupanj veselosti. »Time pak mogu poredbe i igre riječima postati vesele, a čak i smiješne, ako daju povod, da dođe do *jake* izmjene predodžbi, koja će jedinstvenom povezanošću pružati ugodu«. Kao dokaz tome navodi, da nam se iz istoga razloga čine smiješnima pojave, »koje na prvi pogled nemaju ništa ili malo zajedničkog i među sobom i s onim igrama«. Ovamo ide »veselost ili čak smiješnost tolikih zabuna, pogrešaka u govoru, zamjena, glupih odgovora, rastresenosti, prevarenih iščekivanja i t. d.« Osobito tiskarske pogreške i zabuna u govoru, Versprechen, »s tom ipak dosta značajnom razlikom, da ovdje riječ sama, bez posredovanja srednjega pojma, dovodi do prijelaza u heterogena značenja«. Ipak se traži još jedan uvjet, da to bude i smiješno, i to, »da pravi smisao prijeđe u manje ili više oprečni ili bar potpuno strani smisao upotrebom slične riječi.«

6. Wölfflin ističe, kako igra riječima za Grke nije mnogo značila; u tome zaostaju za Rimljanima, pa je Demosten u tome mnogo suzdrživiji od Cicerona. Za grčke teoretike moraju riječi, na kojima se osniva igra riječima, biti što sličnije, moraju se, ako je moguće, razlikovati samo jednim slogom ili slovom. Aristotel (Rhet. 3, 6) broji aliteraciju, rimu i igru riječima u kategoriju *ἴσα σχήματα* — ne luči ih strogo i ne stvara za njih posebne termine, »jer su se Grci malo služili rimom, a aliteraciju su, u poredbi s Rimljanima, jedva i poznavali, i jer retor Gorgija iz Leontina, koji je izgradio čitavo to poglavlje jednakosti zvuka (Gleichklänge), ipak nije postao mjerodavan u književnosti . . . Kod kasnijih Grka, još ne kod Aristotela, zove se igra, riječima *παρονομασία*, kod Rimljana i već kod Carnificiusa većinom *adnominatio*, . . . što je očito prijevod grčkoga izraza . . . Ciceron se služi . . . tuđicom *παρονομασία*. Iz izjava antiknih teoretika izvodi Wölfflin zaključak, »da po naučanju starih za igru riječima ili točnije za njihovu paronomasiju trebaju *dvije* riječi, koje se ne smiju potpuno po-

klapati, ali moraju biti što sličnije, tako da druga sjeća (anklingt) na prvu«; na taj način antika doista ne poznaje točne granice između rime, aliteracije i igre riječima. Cornificius doduše navodi i upotrebu homonima, ali Wölfflin zna za samo jedan takav primjer, Ovidov: Cur ego non dicam, Furia, te furiam? Sad Wölfflin navodi dugi slijed primjera: po dvije riječi u anominaciji dvosložne su, i razlikuju se početnim slovom, a za to ima vrlo mnogo primjera, ili su višesložne (Laberius: beneficia, veneficia); izmienjuje se slovo unutar riječi (Ennius: exitium illi, exilium mihi — Seneca: ad nova homines concurrunt, ad nota non veniunt), jedno se slovo dodaje na početku ili unutar riječi (Cicero: artium, partium — audendum, audiendum): dva se slova mijenjaju (Cicero: parvo, pravo); dodaje se slog na početku ili unutar riječi (Terentius: verba, verbera); kod složenih glagola mijenja se prefiks (emissus, immissus — Hieronymus: dum excusare credis, accusas). Prema tome primjer: amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari — ne bi bio *παρονομασία*, ali ga Kvintilijan već računa u nju. Jednu riječ s dva značenja zove Ciceron ambiguum, na pr. Plautus, Miles 1308: si apstinuissem a mare. Kod Rimljana, tvrdi Wölfflin, nema oštre granice između igre riječima u našem današnjem smislu i njihove ljubavi za rimu, aliteraciju i ponavljanje — »figura etymologica u bezbroj svojih podvrsta (Spielarten) i aliteracija ovdje su razvijene kao malo gdje ... paronomasija se držala tek sestrom rime, pa se zato ta dva pojma, paronomasija i igra riječi, ne poklapaju sasvim. U našoj se naime igri riječima združuju paronomasija, istaknuta pointom smisla, i ambiguum«. Već je Gerber[4] primijetio: »Noviji se služe izrazom paronomasija ili ... *adnominatio*, da označe ponavljanje (Wiederkehr) iste riječi u drugom obliku fleksije ili tvorbe riječi«: i doista tako definira Elster »Annomination« u svojoj Stilistici[5]; i Spitzer na pr. u svojoj raspravi Paronomasie im Spanischen[6] upotrebljava ovaj termin u tom smislu. Po Wölfflinu se u rimskoj književnosti igra riječima češće javlja u Katona i Cicerona, Seneka se malo njom služi, dok onda sve natkriljuje Apulej, a i biskup Augustin.

7. Toblerovu raspravu »Verblümter Ausdruck und Wortspiel in altfranzösischer Rede« čitao sam u drugom izdanju (1906), ali je stavljam na mjesto prvoga izdanja u Vermischte Beiträge, 1894. Tobler ostavlja neriješenim pitanje, jesu li se na tom polju, koje on želi obraditi, više istakli Nijemci ili Francuzi, je li upravo jezik jednih ili drugih više pogodovao posebnim vrstama igre riječi. Navodi brojne primjere iz starofrancuske književnosti najprije za vrlo omiljelu i raširenu vrstu »verblümtes Reden«, kad se nekome kaže, da potječe iz nekoga mjesta ili neke zemlje, ili da tamo živi, da tamo ide i t. d., a misli se, na osnovu glasovne aluzije, reći nešto sasvim drugo. Aristofan kaže za one, koji žderu *(τραγεῖν)* ili zaudaraju kao jarac *(τράγος)*, da su rodom iz *Τραγασαί*, talijanski andare a Legnano znači dobiti batina (legnata), venir di Levante znači, da je predmet ukraden (levato), govori se o Piacenza i Verona, kad se misli na piacere i dire il vero; u Roman bourgeois kaže Furetière aller à Versailles za verser. U istu svrhu služe vlastita imena lica ili se tvore nova tobožnja imena, često kao imena svetaca; međutim i riječi općega značenja, imenice,

pridjevi, glagoli, mogu poslužiti takvu načinu izražavanja, »kad treba ... misli slušaoca upraviti na onu stranu, kamo ga ne želimo izravno povesti«; tako talijanski dar l'erba cassica za cassare, licenziare, francuski prendre de la poudre d'escampette za décamper i manger des oublies za oublier I latinski izrazi služe istoj svrsi: »tudica se stavlja na mjesto potpuno jasne domaće riječi, kojoj se iz obzirnosti uklanjamo«. S druge se strane iz vlastitoga imena, mjesta i lica pučkom etimologijom izvode zaključci s obzirom na značaj ili njihovo zanimanje — pogdjekad je to i ozbiljno mišljeno —, a ne moraju biti čak ni vlastita imena. Tobler tvrdi, da se u starofrancuskih pjesnika često nalazi i ona vrst igre riječima, »koja privlači potpunom razlikom smisla uz izraziti sklad zvuka riječi«, i navodi za to dosta velik broj primjera.

8. Fischer shvaća igru riječi kao podvrstu Witza, poput Jean Paula, a od Vischera preuzima razdiobu igre riječima u dvije podvrste, uz koje stoji Gedankenwitz, koji nije vezan ni na glasovnu stranu, ni na polisemiju riječi; on tome dodaje razliku u vrijednosti, tako da ova razdioba postaje ljestvicom vrijednosti: »Jednostavni Klangwitz traži najmanju dozu iz miraza suda te zato tvori najniži stupanj Witza«. Treba istaći, da Fischer zna, da Witz može biti i agresivan: »Ali samosvijest, na kojoj se osniva Witz, ne mora uvijek biti dobroćudna (behaglicher Natur), ona se može i tako pojačati, da bude *podražena*, pa se brani od napadaja i uspravlja se ... To nam objašnjava, zašto osjećaj tjelesne iznakaženosti, na pr. kod grbavaca, ili društvene nejednakosti, na pr. kod Židova, dar Witza osobito izoštrava i stalno ga podržava«. Niža vrsta igre riječima jest Klangwitz. »Vanjska je strana predodžbe riječ, jer je ona njezin jezični znak; riječ, uzevši je tek s vanjske strane, t. j. bez obzira na njeno značenje, jest glas ili zvuk. Jednakost (Gleichartigkeit) zvukova riječi i nejednakost predodžbi pružaju Witzu prvo i najbliže područje, on se igra sličnošću zvukova i tim jedinim sredstvom tako zbija predodžbe, da stvaraju pointu. Tako postaje Klangwitz, koji se igra asonancijama, aliteracijama, rimama«. Zbog te, tako reći, opipljive svoje strane ima ta podvrsta po Fischeru »neki vrlo pučki značaj (volkstümlich)«. Njom se služe šaljivi pučki govornici; tako spominje Abrahama a S. Clara i prizor iz Wallensteins Lager. Usto ističe: »Kao što se Klangwitz uopće ne obazire na značenje riječi, tako se ne veže ni bojažljivo na dani glas, nego se njime igra, dok pointa ne pristane u nj«. Klangwitz je brojčano veoma premoćan u carstvu Witza, a pogotovu vlada u Witzblattu; jednako i u primitivnim zagonetkama, u šaljivim dječjim pitalicama: »Welche Tracht kleidet am besten? die Eintracht«. Drugi, viši oblik jest Wortspiel, koji se osniva na polisemiji riječi ili izražaja — spomenuli smo Freudovu korekciju Fischerove definicije njegova Wortspiela u užem smislu (str. 84). Tai se Wortspiel opet raspada na dvije grupe: na Doppelsinn i Zweideutigkeit (équivoque). U prvom »mora i jedno i drugo značenje vrijediti i pristajati; baš u tom se ovdje sastoji pointa, koja je odmah promašena, ako jedno od tih značenja ne pristaje ili hramlje ... u Zweideutigkeit je nešto tako sakriveno, da ga spoznajemo kroz omot; tamo su (u Doppelsinnu) oba značenja koordinirana, ovdje se odnose kao ljuska i jezgra, kao maska i lice«.

9. Neobično široko omedio je polje igre riječima Paulhan. On i sam kaže: »u ovoj sam raspravi skupio pod imenom calembourа ili igre riječima stvari, koje se znatno međusobno razlikuju«. Po Paulhanu, kreativna je invencioznost čovjeku omogućila njegov razvitak i napredak, ona je prelogička i počiva na analogiji: »Zbližavanje, svarivanje različitih stvari u duhu, koje se ujedinjuju sa sličnim stvarima, to je osnova invencije i uzrok psiholoških preobrazbi i svega, što iz toga izlazi, jezikâ, filozofijâ i literaturâ.« Tako je »težnja za asocijacijom riječi po asonanciji« podvrsta općenitijega i dubljega zakona, »la loi d' association systématique«. On doduše priznaje: »U toku svagdanjega života, kad smo budni, duševno zdravi i kad nas ništa ne nagoni, da tražimo calembour, riječi se u nama združuju po svom smislu, a ne po svom zvuku, i u nama bude tek one pojmove, što nam ih susjedne riječi dozivaju u pamet«; ali »kad pažnja popusti, u snu, ili kad bolest razveže pojmove te ih pušta, tako reći, da blude bez nadzora«, nastupa »l'envahissement du calembour«. Prema tome je igra riječima »normalni proizvod djelatnosti naših sposobnosti« — »asocijacija sličnih zvukova i značenja, koja im odgovaraju, jedan je od oblika, što ih prima hir pojmova prepuštenih samima sebi bez upravljanja vrhovnoga pojma, koji njima gospoduje«; često je nalazimo kod luđaka. Među ostalim zapaža Paulhan: »Dvije riječi, koje po smislu ne stoje ni u kakvoj vezi, ali zvuče jednako ili tek dijelomice slično, mogu se spojiti stapajući se s onim dijelom, koji im je zajednički, s elementom, koji pripada i jednoj i drugoj i još očituje svoje posebne sposobnosti i svoje snage ističući jednu za drugom obje riječi, u kojima se nalazi«. Asonancu i aliteraciju zove najprije »slabijim oblicima calembourа«, i smatra ih prirodnima kao i igru riječi, dok kasnije postavlja ljestvicu prijelaza od aliteracije preko asonancije i rime do igre riječima, »koja je u neku ruku bolećivi oblik, kojim se zaodijeva svako pretjerano isticanje normalnih oblika asocijacije po zvuku.« Kako u običnom životu tu tendenciju zanemarujemo, ona nam podaje užitak Funktionsgefühla i veselosti, koju uzrokuje »bilo kakav nesklad«. Odatle izvodi sve raznovrsne oblike zagonetaka i tumači veselje djeteta, kad ponavlja isti slog. »U odraslim godinama ostaje nešto te sklonosti i toga veselja.« Što se više smisla uvodi u tu igru, što se ona više približava aluziji, bit će i užitak veći i profinjeniji. Ljudsko je društvo stvorilo alfabet odijelivši smisao riječi od njena glasovnoga skeleta i nalazeći znakove samo za glasovni skelet — nije li i to igra riječi? »Ne možemo dosta nahvaliti calembouru, što nam je privrijedio alfabet«; pa zar i morfološka analogija ne ide ovamo? Uz onomatopoetske riječi ima i takvih, koje sekundarno nastoje svojim glasovnim skeletom izvesti dojam onomatopeje: »Ima riječi, za koje drže, da su se malo pomalo izmijenile, te su se više nego isprva približile onomatopeji.« I pučku etimologiju u toponomastici broji Paulhan ovamo.

10. Meyerova rasprava »Der Namenwitz« napisana je u obranu igre riječima, a pogotovu t. zv. Namenwitza[7]; i on, kao i svi dotadašnji njemački teoretici, drži igru riječima podvrstom Witza. Zato, da opravda Namenwitz, tvrdi, da glasovni elemenat u Witzu uopće igra veću ulogu,

nego što se općenito drži — tako će i najstroži teoretik, koji u Witzu traži sadržaj, a ne samo formu, priznati »ein rein begriffliches Wortspiel«, kao izjavu kralja Ludwiga Bavarskoga o slikaru Corneliusu: »Ein Maler muss malen können«, kao i oduvijek općenito omiljeli etimološki Wortwitz, a ipak u njima glasovni elemenat igra premoćnu ulogu; priznat će i upotrebu različnih retoričkih figura u Witzu, kao anominacije, anafore, etimološke figure — Goethe se na pr. tuži na Karla Augusta, »dass er immer den Speck noch spicken wolle«. To Meyer zove »lautlich — begriffliche Formen« igre riječima. Pozivajući se na učenje romantika Bernhardija, koji je isticao srodnost igre riječi s rimom, veli Meyer: »ako jezik velikim brojem jednakih nastavaka doista potiče na rimu ... onda nam je baš jezik u velikom broju sličnih riječi dao poticaj, da se njima poslužimo. Tâ i vlastita imena čine dio rječnika«. Začudo, pod »rein lautliche Formen« igre riječima broji Meyer antimetabolu »u hijastičkom Witzu, koji je tako neizmjerno omilio« i spominje kao primjer sud o generalu v. Radowitzu: »Die Soldaten erklären, er sei ein vortrefflicher Diplomat, die Diplomaten, er sei ein vortrefflicher Soldat.« — Obranivši tako glasovnu stranu Namenwitza, tvrdi Meyer, da naivni realizam (»der Unbefangene«) vjeruje u unutarnju, bitnu vezu između zvuka i predmeta, a tako i između imena i njegova nosioca. Odatle pučka etimologija, koju samo korak dijeli od svijesne igre riječima. Vlastita imena upravo nagone na to. »Svako je vlastito ime izazovni problem. Ono nas poziva, da ga izbavimo iz njegove osamljenosti.« I Meyer ističe agresivnost Witza, osobito Namenwitza: »Vrlo često možemo opaziti, da se i kod ozbiljnih polemičara Namenwitz baš tamo razigra, gdje im je moralno ogorčenje i patetičko raspoloženje najživlje podraženo«, tako kod Luthera.

11. Freudovu opširnu i temeljitu raspravu upoznao sam u II. izdanju, ali je ovdje kronološki stavljam na mjesto prvoga izdanja (1905). On promatra igru riječi isključivo kao podvrstu Witza. Kad Freud u prvom dijelu svoje knjige daje pregled t. zv. Witztechnik s razdiobom na vrste i podvrste, uopće ne razlikuje Witz s igrom riječima od Witza bez nje. Tako na pr. prva grupa »Die Verdichtung« ima dvije podvrste »mit Mischwortbildung« i »mit Modifikation«. U prvoj podvrsti nalaze se dakako samo igre riječima, na pr. Heineov famillionär i nadimak belgijskog kralja Leopolda, Cléopold[8]; u drugoj se uz igre riječima kao Krausov Orienterpresszug pojavljuju i primjeri, koji nemaju nikakve veze s igrom riječi — na pr. »Ja, die Eitelkeit ist eine seiner vier Achillesfersen« ili »Er hat eine grosse Zukunft hinter sich«. Druga grupa »Die Verwendung des nämlichen Materials«, gdje se dakako nalaze samo igre riječima, ima podvrste »Ganzes und Teile« (rodak je Rousseauov un jeune homme roux et sot, mais non pas un Rousseau; Napoleon kaže plesačici Talijanki: Tutti gli Italiani danzano si male, a ona odgovara: Non tutti, ma buona parte, t. zv. »Zerteilungswitz«), pa »Umordnung«, gdje je antimetabola kombinirana s igrom riječi (Nach den einen soll der Mann viel verdient, und sich dabei etwas zurückgelegt haben, nach den anderen soll die Frau sich etwas zurückgelegt, und dabei viel verdient haben; Put not your

trust in money, but put your money in trust), zatim »leichte Modifikation« (traduttore — traditore; amantes — amentes), onda »dieselben Worte voll und leer« (Slijepac: Wie geht's? Hromi: Wie sie sehen.). Treća grupa »Doppelsinn« ima također samo igre riječima: vlastito i opće ime (In Hamburg herrscht nicht Macbeth, sondern Banko), pravo i preneseno značenje (Schnitzlerov otac, laringolog, »hat schon den Zeitgenossen den Spiegel vorgehalten«), »der eigentliche Doppelsinn oder das Wortspiel« (konfiskacija dobara obitelji Orléans izvršena od Napoleona III: le premier vol de l'aigle), »Zweideutigkeit« (erotički Doppelsinn°: djevojka sjeća na Drevfusa; armija ne vjeruje u njezinu nevinost), »Doppelsinn mit Anspielung« (pravi smisao treba tek pogoditi). Kod daljih vrsta tehnike Witza igra riječi ima opet manje udjela, tako kod Technik der Verschiebung, gdje Freud izričito kaže, da je »Verschiebungswitz u velikoj mjeri neovisan o riječima (wörtlicher Ausdruck). On se ne veže uz riječ, nego uz tok misli«, ali među primjerima ipak navodi i igre riječima (na pr. Hast du genommen ein Bad? — Wieso? Fehlt eins?); pa kod Technik des Widersinnes, Sophistische Denkfehler, Automatische Denkfehler, Unifizierung, Darstellung durchs Gegenteil, Überbietungswitze, gdje igre riječima gotovo i nema, dok se Indirekte Darstellung oder Anspielung opet više služi igrom riječi (na pr. Mein Unglaubensgenosse; von Gottes Ungnaden). I druga razdioba Witza na dvije grupe, na »tendenziöser Witz« i »harmloser Witz«, ne poklapa se, kako Freud izričito ističe, s razdiobom na Wortwitz i Gedankenwitz — tendenciozni Witz Freud dalje dijeli na »der entblössende oder obszöne«, »der aggressive«, »der skeptische«. Tendenciozni Witz je »uzbuna protiv ... autoriteta, oslobađanje ispod njegova pritiska«, buni se protiv »velikoga, dostojanstvenoga i moćnoga ... koje unutarnja kočenja ili izvanjske prilike štite od izravnoga ponižavanja.« Kritika Witza može biti uperena protiv samoga sebe ili vlastitoga naroda, kao u tolikim židovskim vicevima. »Ne znam uostalom«, veli Freud, »da li se to i inače često nalazi, da neki narod u tolikoj mjeri izvrgava ruglu sebe sama«; razlog tome vidi u »mnogostrukoj beznadnoj bijedi Židova« — s druge strane pripovijetke o Židovima iz nežidovskih usta ostaju gotovo uvijek na »nivou komičke lakrdije ili brutalna izrugivanja.«

A ipak Freud dobro shvaća i definira, u čemu leži bit igre riječima: »Kod ... igre riječima ... tehnika je u tome, da naš psihički stav (Einstellung) usmjerimo na zvuk riječi umjesto na njen smisao, da stavimo (akustičku) predodžbu riječi na mjesto njena značenja, koje je određeno svojim odnošajima prema predodžbama stvari« — u tendencioznoj igri riječima vidi dapače problem Witza u njegovu najčistijem obliku. Kao Paulhan, drži i Freud, da je prepuštanje akustičkim asocijacijama za nas velika psihička olakšica, pa ga nalazimo kod duševno bolesnih i kod djece. S jedne strane djeca, za koju su riječi još stvari, traže u sličnim zvukovnim skeletima sličan smisao, s druge strane vole, dok uče materinji jezik, tim materijalom »spielend zu experimentieren«, kako je rekao Groos, da slagati riječi ritmički ili rimovano bez obzira na smisao. A ponavljanje sličnih zvu-

kovnih kompleksa ide pod opći zakon, koji u Groosovoj formulaciji glasi: »Sretanje poznatoga izaziva ugodu (Das Wiederfinden des Bekannten ist lustvoll).« Dijete se igra jezikom, i u toj igri uživa — to bi bilo »die erste Vorstufe des Witzes«. Još u kasnijim godinama ne prestaju nastojanja, da prijedemo preko naučenih ograničavanja u upotrebi riječi, te da ih iznakazujemo nekim dodacima, mijenjamo im oblik na izvjestan način (reduplikacija, Zittersprache), ili pače za općenje s drugovima stvaramo vlastiti jezik.« Kakva god bila prva pobuda zato u djeteta, kasnije se svijesno podaje toj besmislici; privlači ga »čar svega, što razum (Vernunft) zabranjuje«, buni se »gegen Denk- und Realitätszwang.« To se ponavlja u šali odraslih: »tä besmisleno slaganje riječi ili nerazumno nizanje misli mora ipak imati neki smisao.« Tako drži Freud, »da se ... nadomještanje stvarnih asocijacija asocijacijama riječi i upotreba besmislice može shvatiti kao uvođenje starih sloboština i otecćivanje od stege intelektualnoga odgoja.« To je, drži Freud, uglavnom značajka Wortwitza za razliku od Gedankenwitza. Valja istaći još jedno opažanja Freudovo, da su profesionalni »šaljivdžije (Witzbolde) i tvorci mnogoga poznatog Witza« obično svaki »eine zwiespältige und zu nervösen Erkrankungen disponierte Persönlichkeit«, i zaključnu definiciju, tvrdnju: »die Lust des Witzes« izlazi »aus erspartem *Hemmungsaufwand*«.

12. I Eckhardt shvaća igru riječi kao podvrst Witza, a najbliže joj stoji, kao u Fechnera, »der witzige Vergleich«. Prihvaća Wurthovu razdiobu u igru riječi s homonimičkim ili mnogoznačnim riječima s jedne strane[10] i riječima, koje su slične tek po zvuku, s druge strane, t. j. »Klangspiel«, koji ne mora biti povezan sa »Sinnspiel«. Osnova za igru riječima nisu samo pojedine riječi, nego i pojedini izražaji, pa i čitave rečenice. Eckhardt ističe: »Glasovna strana, koja je ... zajednička svim »Wort- und Klangspiele«, uza svu raznolikost njihova odnošaja prema pojmovnoj strani, razlikuje tu igru od svih ostalih vrsta Witza.« Glavni je sadržaj Eckhardtove rasprave dijeljenje područja igre riječima u pojedine podvrste: tako Shakespearove budale često krivo razumijevaju pojedine riječi, ili doslovno shvaćaju pojedini izraz, koji valja shvatiti u prenesenom smislu. Wurth spominje Ergänzungsspiele, »u kojima se rečenica ne završava, pa se umjesto očekivanim slijedom nastavlja nečim neočekivanim ... Za tu se igru upotrebljavaju često početne riječi pjesama i citati.« Igra riječi može biti samo u promjeni logičkoga naglaska u rečenici: prema naglasku mogu riječi »Heute so, morgen so« označavati sad prevrtljivca, sad čvrst značaj; ili osobita situacija daje riječima osobito značenje (v. prije str. 97 razgovor slijepca i hromoga), ili su posebne primisli, za koje tek upućeni zna. Ima i nehotičnih igara riječima: Šaljiva pričica pripovijeda o pruskom poručniku, da je kod pregleda prtljage izjavio, da ne može otvoriti kovčeg, jer je izgubio ključ, ali da daje časnu riječ, da ne nosi ništa, što bi potpalo carini. Nato je činovnik zahtijevao, da se kovčeg ipak razreže, a poručnik je ogorčeno uzviknuo: »Wenn ein preussischer Leutnant auf Ehre sagt, so ist das gerade so gut wie *aufgeschnitten!*« To su sve pravi »Wortspiele«, dok kod već spomenutih Klangspiele smijemo riječi i mo-

dificirati i iznakaziti, da zadobijemo željenu sličnost. Eckhardt tvrdi, da se ovi zovu engleski pun, a francuski calembour, dok prve Englezi po njemu zovu quibbles, ambiguities i double meanings. Klangspiele često sastoje u silovitom rastavljanju riječi u dijelove; kao posebnu grupu odjeljuje Eckhardt etimološke »Klangspiele«, kojima je osnovom pučka etimologija pojedine riječi u ustima neukih osoba, a tim se Shakespeare rado služi, da okarakterizira svoje budale. »Ali izobličavanja riječi stvaraju tek onda »Klangspiel«, ako na taj način nastaje nov neprikladan smisao.« Inače »Klangspiele« dolaze u Shakespeara u ozbiljnim prizorima. Među Klangspiele broji Eckhardt i »Reimspiele«, a u tu grupu skuplja tako raznolike pojave, kao uzrječicu »Heute rot, morgen tot« i nadimak Zarvenu za cara Ferdinanda Bugarskoga, pa i t. zv. Schüttelreime. »Assonanzspiele« su rijetki, »Alliterationsspiele« pak česti, kao na pr. Fischers Fritz fischt frische Fische, samo što tu smisao više ne igra nikakve uloge. »Takvih igara nalazimo u svakom jeziku ... One se izmišljaju u tu jedinu svrhu, da na određeni način glasovno djeluju.« Uz užitak, koji nam pruža svaki Witz, uživamo kod igre riječi u čisto muzikalnoj strani jezika: »To je uživanje u igri sa samim zvukom ili glasom, bez obzira na smisao, koji se veže uz glas.« U tom je igra riječima dakle srodna rimi, asonanciji i aliteraciji.

13. Elisabeth Kredel daje zapravo materijal za povijest igre riječima u Francuskoj. Čisti Klangspiel svijesno isključuje iz svojih razmatranja. Proučava ime igre riječima u Francuskoj, pa se iz popisa različnih naziva vidi, da jeu de mots potječe iz XVII. stoljeća, calembour iz druge polovice XVIII. stoljeća, équivoque iz XVI. stoljeća, a da se i pointe iz XVII. stoljeća zna naći u značenju igre riječima. U igru riječima broji slučajeve, »kad se riječ, najčešće ime mjesta ili osobe, stavlja u vezu s kakvom drugom riječi zbog svoje glasovne sličnosti (Anklang) s njom«, kao na pr. Tu as fait ton cours à Asnière kao psovka, ili manger des oublies mjesto oublier (v. prije str. 93/4). Drži, da većinom odgovaraju duhu narodnoga jezika, i tumači ih kao eufemizme. Jednako broji u igru riječima i težnju, »da se stvori unutarnja veza između imena lica (najčešće svetaca) i njihovih svojstava«. Zatim navodi vrlo dragocjene kritičke sudove francuskih autora i teoretika o igri riječima, a onda registrira prema upotrebljenoj literaturi, koju tek gdjegdje dopunja vlastitim istraživanjem, pojavu igre riječima u francuskoj književnosti najprije do 17. stoljeća, a onda od 17. do 19. stoljeća. Iako su njene procjene o tome, kako se često pojavljuju neke igre riječima, više puta samo relativne i približne, ipak se iz njene radnje dobivaju glavne konture rasta i opadanja kulta igre riječima u francuskoj književnosti.

14. Behaghelova opširna rasprava, uz koju idu kraće obradbe iste teme u »Die deutsche Sprache« i »Geschichte der deutschen Sprache«, polazi sa stajališta, da je dječji jezik jezik izražavanja čuvstava, a ne saopćavanja, a ujedno »izljev nekoga Spieltrieba, kod čega ne dolazi do izražaja neko određeno pojedinačno osjećanje, nego samo opće osjećanje života.« Po Behaghelu se taj Spieltrieb očituje i u jeziku odraslih; prije

svega »kad se zvukovi slažu u samovoljne besmislene nizove«. To se događa u veselu društvu pa se najviše takvih primjera sačuvalo u studentskoj pjesmi. »Klasički je predstavnik takvih igara glasovima pripjev studentske pjesme: »Juwvallera, Juwivallera, Juwivalerallera!««. Nešto slično se pojavljuje u dječjim brojanicama. Ili se pak riječi svijesno izvrćaju i iznakazuju kao u poznatoj pjesmi: »Er sang so schöaön, er sang so guaut«. Behaghel ide još dalje; on tvrdi: »sklonost za takvim iskrivljivanjem živi duboko u jeziku samu, sklonost za skretanjem od uobičajenoga, za svijesnim njegovim uništavanjem«; međutim odmah ograničuje tu tvrdnju: »Uglavnom ipak ova uništavanja uobičajenoga stvara pojedinac i sjutradan opet nestaju u valovima jezičnoga razvitka.« Osobito su česte te pojave u narječjima, pa su ponekoje prodrle i u književni jezik i tamo se održale: tako poneke t. zv. »Streckformen«, holsteinski kladatschen za klatschen, rajnski tralatschen za tratschen. Behaghel to uspoređuje s raznim dječjim jezicima s umecima. Ako je pijanac bediaduselt, onda se tim analogički prikazuje i njegovo stanje. Na sve moguće načine mogu se riječi ovako iznakaziti: rastaviti (ent- oder weder), izmijeniti u slogovima (Bauzerflöte za Zauberflöte, Kastett za Stackett, der blutwürstige Dieterich za der blutdürstige Wüterich), izmijeniti u glasovima (Harung, zaruck, Famulie), i to zbog rime (Heine rimuje Xantuppe sa Suppe, studenti pjevaju: »Und auf ihrem grünen *Busam* schläft der Heuschreck nächtlich ruhsam«); Behaghel navodi velik broj takvih šaljivih rima. Ili se riječi pogrešno flektiraju (spazoren, geforben), dobivaju krivi rod ili se krivo spajaju (reitende Artilleriekaserne). Na području sintakse Spieltrieb se mnogo slabije ispoljuje, jer je sloboda veća. Krivi se pasiv tvori u »er ist gegangen worden«, a najbrojniji su primjeri s područja tvorbe riječi, njihova duljenja i kraćenja. U ovim primjerima Behaghelovim ta šala postaje upravo igrom riječi: »Weil der Berliner *mir* und *mich* verwechselt, wird ihm nachgesagt, dass er nicht wisse, ob es *Kasimir* oder *Kasimich* heisse, und das Weibchen des Papageis ist der *Mamagei*. Im Namen *Jüterbock* scheint *Jüter* gleichwertig mit der Mehrzahl *Güter* zu sein, und *Bock* das bekannte Tier; daher wird gefragt: »was ist das Gegenteil von *Jüterbock?«* und die Antwort lautet: *»Personenzüge« (Züge* als *Ziege* gefasst)«. Posebna vrsta takve komike jest miješanje jezika, osobito u tvorbi riječi (Dichteritis, Sammelsurium, Stinkatores). Na osnovi takva miješanja niklo je t. zv. makaronsko pjesništvo. Ovoj šali »durch den Mangel an Übereinstimmung« pridružuje se »das Übermass von Übereinstimmung... Ovamo ide golemo područje igre riječima.« Behaghel tvrdi: »Već jednostavno ponavljanje iste riječi, istoga sloga djeluje komično« (na pr. Pächterstöchtertächtelmächtel). Ovdje spominje Behaghel primjere iz Saphira za antimetabolu s igrom riječi (v. kod Freuda str. 96), i primjere za Schüttelreim. Prava igra riječima javlja se tek onda, »ako se riječ, kad je ponovimo, pojavljuje sa sasvim drukčijim značenjem«, ili kad se stvarna veza potkrepljuje sličnošću glasovnoga skeleta riječi, kao kod Schillera u kapucinovoj propovijedi. S tih hotimičnih jezičnih prestupaka prelazi Behaghel na slučajeve zabune i pogreške, koje postaju

komične, ako se pojavljuju u nezgodan čas ili ako raskrinkavaju taštinu i umišljenost. Ovamo broji Behaghel pokušaj razumijevanja stranih jezika sa strane neukih, kao na pr. osobito obilato u Gryphiusovu Horribilicribrifaxu, ili, konačno, i Beckmesserovu verziju Waltherove pjesme u Meistersinger von Nürnberg. Osobito je vrelo komike uopće upotreba stranih riječi. I Behaghel završava pozivom na Schillerov Spieltrieb, pa u modernoj poeziji nalazi često »ein Spielen mit Worten« kao u Johanna Fischarta — tako kod Bierbauma i ekspresionističke mladeži. »Sve je to strašno ozbiljno mišljeno, ali pokoji to sluša s tihim smiješkom«.

15. I Schultz shvaća Wortspiel kao podvrstu Witza — Witz je »komika, koja se svijesno izvodi sredstvima govora«. S pohvalom spominje Freuda i tvrdi: »A jedno od najomiljelijih sredstava u tu svrhu bila je oduvijek igra zvukom riječi«. Nastala je, po Schultzu, ta igra dijelom iz eufemističkih nastojanja primitivnih plemena, da se približe tabuiranim izrazima, a dijelom iz naziranja, da sličnosti glasovnoga skeleta nužno upućuju na srodnost stvari: »i tako postaje rana igra riječi sredstvom zamišljena mudrovanja — u Semita i Grka«. Čim se izgubi vjera u ozbiljnost te metode, ostaje veselje od nalaženja neočekivanih glasovnih srodnosti. Prvi takav primjer prave igre riječima u evropskoj književnosti jest Penelopina priča o dvjema vratima carstva sanja (τ 562 sl.). Jedna su rožnata (rog je simbol svega, što je čvrsto i krepko), a druga od slonove kosti (ἔλεφας), pa se otvaraju varavim snovima (ἐλεφαίρεσθαι znači varati). Dvije razdiobe igre riječima u grupe predlaže Schultz: po prvoj dijeli igre riječima u gnomske, gdje »Gewandtheit der Fügung« diže misao, koja može biti i ozbiljna i duboka, u prave »Wortwitze« i neslane »Wortspässe« — po drugoj ih dijeli u pet grupa »prema različitim uporištima... koje riječ pruža šali.« To su prvo homonimske igre riječima na osnovi polisemije, drugo onomatoplastički vicevi, koji modificiraju, rastavljaju, sastavljaju i stvaraju riječi, treće »witzige Assonanzen«, koje ponavljaju jednake glasove ili sljedove glasova i združuju slične riječi, četvrto sinonimske šale, koje gomilaju što više različnih naziva za istu stvar: konačno, peto, »djeluju katkada jarke opreke riječi već po sebi komično; takav Witz na osnovu *kontrasta* nalazi se dakako već na granici prave igre riječima, pa ga možemo bolje shvatiti kao neki dodatak našoj klasifikaciji«. Vidimo dakle, da Schultz neobično široko prostire polje igre riječima i da opseg toga pojma izvanredno proširuje. Iz uživanja djece, kad gomilaju asonancije ili iskrivljuju pojedine izraze, što ih veseli baš kao slobodno bacakanje udovima — a to se opaža i kod duševno bolesnih — izvodi Schultz šaljive dječje pitalice, kao: »Welche Peter machen den meisten Lärm? — Die Trompeter.« Najstariju takvu zagonetku sačuvao nam je Heraklit (Diels II., str. 70): „*Ὅσα ἑλάβομεν, ταῦτα ἀπολείπομεν; ὅσα δὲ... οὐκ ἑλάβομεν ταῦτα φέρομεν*“[11] — t. j. uši. Homonimske igre riječima jesu nesporazumci: il, naivni, kao u antiknoj komediji, ili hotimični, kao u Shakespeara; »šaljivi prirodni nesporazumci očito su u elizabetanskom društvu sačinjavali glavnu zabavu (Hauptbelustigung).« Ako se hotimični nesporazumak ispolji u besmislenom djelovanju, dobivamo »Eulenspiegelei«. Ovamo broji Schultz

i »das lächerliche Sichversprechen« i »Druckfehlerteufel«, oboje i hotimično *i nehotično. Homonimske igre riječima tiču se pojedinih* riječi ili čitavih rečenica — prva je vrsta česta u Aristofana, a Shakespeare je u objema majstor: »To »Silbenstechen« (t. j. ova druga vrsta) očito je u engleskom renesansnom društvu vrijedilo kao najbiranije veselje; tako je u njemu *Shakespeare* majstor sviju igrača riječima (Spieler mit dem Worte).« Homonimska igra riječima česta je u vulgarnim šaljivim poredbama, tako berlinski: Ich bin gerührt — wie Apfelmus, a toga ima i u Plauta. — Iz magičkoga eufemizma izvodi Schultz onomatoplastičke igre riječima: »Onomatoplastičke šale riječima uvijek se rugaju nekoj općoj moći: i to napadaju svetost govornih običaja (Sprechgebrauch).« Schultz ih dijeli u tri razreda: »Ili se riječi hotice iskrivljuju ili se namjerno pogrešno tvore ili se konačno kuju nove riječi.« Prvo je vrlo često kod Fischarta; u taj razred ide igra vlastitim imenima — treća stvara ili ogromne složenice, ili »komische Analogiebildungen« ili »Verdichtung« — ovdje Schultz preuzima Freudov pojam (prije str. 96). — Asonancije se po Schultzu prirodno pojavljuju, čim nastupi »zielloses Assoziieren« — one se rado spajaju s antitezom, tako u Aristofana, Cicerona, Shakespeara, Isaije, no »nitko nije takve igre riječima oštrije brusio od Friedricha Nietzschea«. Učinak se pojačava, ako su glasovno srodne riječi međusobno što udaljenije po smislu, ili ako se riječ neočekivano rastavi, pa se rastavljeni dijelovi dovedu u vezu s prvobitnom cjelinom. »Ponavljanje zvuka« dodaje Schultz, »ima međutim uz komičnu stranu još i drugu; ako slične riječi označuju slične pojmove, to pojačava dojam i takav nam pretjerano naglašen pojam s popratnim afektima mnogo energičnije zabija u dušu, nego zvukovno osamljen izraz«. U tom vidi Schultz psihički izvor rime, koja je od komičkoga elementa postala stilski ukras, pa se kasnije opet vratila u komiku — ili kao 1. »englischer Scherzreim« u Shakespeara, Butlera (Hudibras), a osobito Byrona u Don Juanu, što je Heine onda uveo u Njemačku; 2. »Zwiereim«, kao na pr. Laub laut: Blau blaut i 3. »Schüttelreim«. — Sinonimske igre riječima Schultz ne cijeni mnogo; nalazi ih u Rabelaisa, Fischarta i Arna Holza. — Kod kontrasta navodi Schultz nekoliko primjera antimetabole s igrom riječi (v. str. 96), na pr. »Mein Hund war für die Katze, und meine Katze war auf den Hund gekommen!«, ali i antimetabole bez igre riječi, kao iz Shakespeara: »How much better is it to weep at joy then to joy at weeping[12]!« (Much ado I, 1).

16. Obrađujući pojavu ponavljanja riječi kod Rückerta, M. Plagge je na str. 36 sl. obradila i igru riječi kod Rückerta, prišla je dakle igri riječi sa sasvim drugoga stajališta nego njezini prethodnici u teoriji. »Nisu svi »Wort- und Klangspiele« ujedno ponavljanje riječi«, veli, »ali u njih u oblikovanju igraju ta ponavljanja riječi osobito veliku ulogu«. Srodnost ponavljanja i igre riječi dokazuje tvrdnjom, da mi kod ponavljanja najprije percipiramo jednak ili sličan glasovni skelet, a tek onda nam do svijesti dolazi bilo jednakost bilo razlika u značenju. Poput Vischera i Fischera dijeli igre riječi u »Eigentliche Wortspiele« i »Klangspiele«, pa za prve izrađuje vrlo detaljnu klasifikaciju za sve moguće slučajeve homonimije ili polisemije.

17. Na početak svoga članka za Reallexikon stavlja Beyer definiciju igre riječi Wurthovom terminologijom: »Igra riječi označuje igru formalnom *i* sadržajnom stranom jedne ili više riječi. U isti mah je dakle igra zvuka (Klangspiel) i igra smisla (Sinnspiel) na taj način, da se srodnost zvuka veže s oprekom u značenju; ali posljednji čar igre riječi leži tek u tome, da se opreka u značenju ne uklanja naoko samo srodnošću zvuka, nego aktom mišljenja, formalno rečenicom, i to neočekivano i samo za taj jedan slučaj.« Sinnspiel može sve jače prevladavati Klangspiel — »ali Klangspiel ostaje uvijek conditio sine qua non. Odatle izlaze *granice* igre riječima. Nije ni čist Klangspiel, kao većinom kod pjesnika srednjovisokonjemačkoga vremena, ni čist Sinnspiel, kao na primjer kad se Lessing igra s »klug« i »weise« u Nathanu.« Nesporazumci u svagdanjem razgovoru stvaraju neprestano preduvjete za igru riječi; ali je treba tek takvom shvatiti (»sich einer unerwarteten Neubeziehung bewusst werden«) — obično sa strane nekoga trećega — da doista i postane igrom riječi. Bever drži, da dosadašnje razdiobe igre riječima u grupe nisu uspjele; tvrdi kao i Behaghel, da starija njemačka književnost nije poznavala u većoj mjeri igru riječi: »Zato u starijoj njemačkoj književnosti srećemo Klangspiele, a rjeđe igre riječima, a i to u većoj mjeri tek u kasnom srednjem vijeku«. Po Beyeru bi Brentano bio prvi u njemačkoj književnosti, koji upotrebljava u igri riječi ono, što Freud zove »Verdichtung« (v. prije str. 96), tako »Epigrammetsvögel«, »Verschwindsucht«.

18. Mautner u svojih prethodnika ne nalazi gotovo uopće interesa za ono, »što je na njoj (igri riječima) doista bitno«, t. j. za njen unutarnji oblik. »To istražuje ova radnja, dakle njezin vrlo promjenljiv umjetnički značaj, njezin odnošaj prema govoru i pjesništvu, njezin smisao«. Kako se taj smisao tokom povijesti mijenjao, treba promatrati igru riječi u vezi s djelom, u kojem se pojavljuje, pa s njenom povijesnom i duhovnom sredinom. Mautner također stavlja igru riječi pod širi pojam Witza, u kome postaje posebnom podvrstom »po svom čisto jezičnom značaju, koji spoznajemo po tome, što igru riječima ne možemo doslovce prevesti u drugi jezik«, a »namjera, da šaljivo djeluje«, odvaja je od filozofskoga etimologiziranja. Dijeli igru riječima u Klangspiele, kao što su karakteristični za orijentalnu poeziju, za Rückerta, i za Abrahama a Sancta Clara,[13] u »rein akustische Wortspiele«, t. j. homonime, a to bi po njemu bili Kalauer, puns, calembours, i u »etymologisch-semantische Wortspiele« na osnovu polisemije. Što se tiče njezina oblika (»Formenlehre des Wortspiels«), to tvrdi Mautner: »Do njega može doći 1. nagomilavanjem riječi; 2. umjetnom tvorbom riječi; 3. umjetnim rastavljanjem riječi u slogove s nekim smislom ili u riječi, koje znače nešto drugo nego su značile kao dijelovi složenice; 4. iznakazivanjem riječi (osobito često kod vlastitih imena); 5. homonimima; 6. prenesenim značenjem mjesto prvotnoga; 7. prvotnim značenjem mjesto prenesenoga; 8. prenesenim i prvotnim značenjem u isti mah; 9. različitim nijansama značenja izmjenično (füreinander) ili 10. u isti mah; 11. jednakim padežima s različitim gramatičkim funkcijama; 12. premještenim naglaskom.« Usto nabraja

sredstva, kojima se igra riječi može istaći, pa stilističke i poetičke figure, kojima se često služi. Terminološki nejasno dodaje: »Njezin jezični materijal često su imena (lica, mjesta), a njezin sadržaj aluzije [Anspielungen] (povijesne, književne, opscene)«. Čovjek, koji se njom bavi, pripada »tipu ljudi, koji apercipiraju vezu između smisla i forme zajedno s njihovim raspadanjem [Auseinanderfallen], koji su vrlo nadareni i pojmovno i estetski (vizualno ili akustički) u isti mah, i koji naginju većinom Witzu ili patosu«. Igra riječima nastaje spontano za potrebu časa; ako je mučno iskombinirana, odbija. Tek iz određene sredine možemo vidjeti, označuje li ona obijesno raspoloženje ili zdvojnost, »pojačana do divlje [grimmig] ili tragičke igre riječima«. Igra riječima nema svoje povijesti, ali se može povijesno prikazati njen unutarnji oblik. Zato Mautner daje nakon toga pregled njemačkih majstora igre riječima, nastojeći kod svakoga objasniti, odakle u njega igra riječima i što ona kod njega znači. Tako najprije dolazi Gottried von Strassburg; zatim XVI. stoljeće: »u književnosti vjerskih letaka [Flugschriften] XVI. stoljeća oko Fischarta sve je odjednom puno igara riječima, većinom čisto akustičnih, igara s imenima i naslovima, koje misle, da će najljuće pogoditi protivnika, ako mu već u njegovu imenu ispravnom ili krivom etimologijom dokažu njegovu pokvarenost i zlobu«. Mautner to izvodi iz vrela srednjolatinske igre riječima, koju tumači dijelom s pomoću Spieltrieba, a dijelom s pomoću skolastičke mistike riječi i slova, uz koju je stupila i židovska eksegeza Biblije; »te mističko-kabalističke struje« očito su utjecale na humaniste. Na tom tlu raste Fischartova »Spiellust«, koju Rabelais tek pojačava. Ako dakle Mautner želi kult igre riječima u Fischarta objasniti sredinom i vremenom, u kojima je živio, to naprotiv ističe potpunu jedinstvenost Nestroya, koji je igru riječima »doveo do savršenstva ... kao sredstvo karakterizacije i izjave, koja otkriva misao.« »Nadovezao je«, tvrdi Mautner, »na ustaljenu bečku kazališnu tradiciju, u kojoj se nalazilo još mnogo tragova baroka, na južnonjemački način mišljenja s osjećajem za jezik, što se sažima u pučkom komadu [Volksstück], i u Raimundovim komadima, tu i tamo, u igre riječima, koje umjetnički ne znače mnogo ... « Igra se riječima javlja u Junges Deutschland i u Heinea, ali u njega ne tako često, kako bi čovjek očekivao — »ne jako često ni kod ... Heinea«, veli i Behaghel[14]. Klasik igre riječima XIX. stoljeća jest Nietzsche: »Njegove igre riječima sežu od najslabijega, najhladnijega Kalauera preko vesele šale do načelnoga filozofskoga, psihološkoga i satiričkoga pronalaženja etimološkoga smisla riječi«.

19. Klanfer odrešito prekida s dosadašnjom praksom njemačkih teoretika, što igru riječima podređuju širem pojmu Witza; veli: »Ali se taj izražajni oblik više ne promatra jednostrano kao podvrsta Witza, dakle kao isključivo komično sredstvo, čemu se priklanjaju Jean Paul i mlađi autori.«[15] On drži, da su estetski uvjeti djelovanja igre riječima temeljito proučeni, jednako kao i »osobito estetsko djelovanje [Leistung] igre riječi«. Zato on želi dati »eine sprachliche Strukturanalyse des Wortspiels«. On dakle ne polazi ni od Witza ni od komike, kao većina njegovih prethodnika, ni od stilskog sredstva za jačanje izražaja, ni od općih zakona ljudske

psihe — nego od riječi same ili točnije od jezika. Samo — Klanfer je učenik bečkoga psihologa K. Bühlera[16], pa uzima kao polaznu točku Bühlerovu teoriju jezika, vrlo osebujnu i samovoljnu teoriju, osobito s obzirom na terminologiju.

»Na pet pitanja valja dati odgovor«, veli Klanfer: »1. Koje strukturne osobine jezika radaju potrebu, da se prave igre riječi? 2. Na kojim se sredstvima jezičnoga prikazivanja osniva igra riječi? 3. Na kojima »komische Rede«, koja joj je srodna? 4. Kako se može estetsko djelovanje igre riječi i »komische Rede« izvesti iz jezične funkcije tih oblika? 5. Kakva je veza između jezične strukture istraživanih izražajnih oblika i uvjeta, o koje je vezano njihovo pravo estetsko djelovanje?«

1. Jezik je sistem znakova, pa kako ljudski duh teži za sve većom pojmovnom diferencijacijom označenih predmeta i za što življim i neposrednijim označivanjem tih predmeta, neprestano nastoji probiti »Symbolgrenze«, maksimalnu diferencijaciju stvarnosti s pomoću znakova ovoga sistema. Uz pjesnike nastoji i svagdanji govor s pomoću onomatopoetskih izražaja, složenica, tudica, arhaizama prodrijeti dublje u bit stvari. Ali »ima još i drugi put, kojim se možemo prebaciti preko »Symbolgrenze«, potajni kriomčarski put... Riječ uzima svoju dušu od druge susjedne riječi, koja joj je jezično srodna ili slična po zvuku«.

2. Igre riječima raspadaju se na »Mehrwort-Spiele« i »Einwort- oder Feldspiele«. Prve »počivaju na susjedstvu dviju ili više riječi, koje su jezično srodne ili slične po zvuku« i dijele se na »etymologisch-semantische Wortspiele« (termin je izričito preuzet od Mautnera) i na »Klangspiele«. Nietzsche je bio majstor prve vrste. Klanfer tim povodom spominje i neuspjele, nemetodičke pokušaje ozbiljnoga etimologiziranja od Biblije do romantika. U Klangspielu se vežu riječi s mrtvim, izblijedjelim etimonom. »Njima igra riječi ulijeva dušu. Srodnost po osnovi nadomještava se srodnošću po zvuku, vanjska sličnost dočarava unutarnju vezu«. Uz njih rado ide »Namenwitz«. U Feldspielu se razbija »Symbolfeld«, koji riječi tek daje punu preciznost, jer kontekst i »Sprechsituation« daju riječi ono, što ona sama ne može izraziti. »Dopunski smisao, sporedni smisao služi onda tome, da osvijetli riječ, koja stoji na sjecištu [Bruchstelle], da joj uzajmi dušu.« Osnova je tih Feldspiela dakako homonimija i polisemija riječi.

3. »Komische Rede« osniva svoju snagu na konkretnoj situaciji govornika i razbija »Zeigfeld«. Na pr. kad se općinsko vijeće pobuni na izjavu: »Der halbe Gemeinderat besteht aus Gaunern«, krivac se ispričava izjavom: »Der halbe Gemeinderat besteht aus Ehrenmännern.« Ovamo bi Klanfer želio smjestiti Schultzove onomatoplastičke igre riječima (v. str. 102), pa zagonetke, Schüttelreime i sl.

4. »Općenito ... je svladavanje »Symbolgrenze« vezano s estetskim učinkom«, tvrdi Klanfer, tek mnoge igre riječi u tome ne uspijevaju. »Komično djelovanje postaje konačno samo sebi svrhom i jedini smisao mnogih igara riječima. Osobito se kod Klangspiela uglavnom potpuno

izgubila snaga, da jeziku daju život.« Klanfer poriče treći čar igre riječima po Jean Paulu, izraz slobode duha — u najboljim je igrama riječi baš bitno, da se pojedinac podloži duhu jezika, da mu jezik bude vođom misli. Momenat slobode nalazi se tek u jednostavnom igranju jezikom, slično kao u djeteta, ali iz njega po Klanferu ne niču najvrednije igre riječima.

5. »Polje, koje igra riječi razbija, mora biti takve prirode, da nam se čini mučnim i opasnim«, pa posebno estetsko djelovanje igre riječi ovisi o odnošaju njena stvaraoca prema probijenom moralnom polju. Nestroy i Karl Kraus bune se protiv premoći društva, ironička igra riječi kod romantika »protiv pretenzija [Wertansprüche] vlastite osobe«, šaljiva igra riječi i »komische Reden« protiv priznatih moći: stvarnosti, prirodnih zakona, logike, gramatike. Ako moralno polje priznajemo ili ako nije opasno, ne će igra riječi na nas djelovati. Njeno djelovanje ovisi i o aktualnosti. »I najlošiji Witz, ako je samo aktualan, djeluje često jače od igre riječi s visokom estetskom vrijednosti, ako ona napada nešto zastarjelo, prošlo ili daleko.« I Klanfer zaključuje: »Na čas probijamo prepreke, koje su nam postavljene, i uništavamo opasne prividne vrednote. To je osnova komike u igri riječi.«

Zamislimo li se na kraju ovoga pregleda u promotrenu literaturu, s udivljenjem ćemo priznati: koliko vrijednih i ispravnih zapažanja, koliko korisnih distinkcija, koliko dragocjenog materijala, koliko originalnih pogleda, koliko slaganja i poklapanja u mnogo bitnih i osnovnih točaka — a opet, koliko razilaženje u polaznim točkama, u cilju istraživanja, u omeđivanju predmeta, u sređivanju predmeta unutar širih i općenitijih pojmova, koliko pak pogotovu zanemarivanje tudih misli i rezultata, gdje bi već temeljita kritika tih misli i rezultata bila plodna, jer bi jasnije odredila stav i jednoga i drugoga, a ovako to zanemarivanje vodi do potpuno nepotrebne, upravo pogubne raznolikosti u terminologiji i klasifikaciji. Mislim, da mi ne preostaje drugo, nego da, poučen iskustvima i spoznajama navedene literature, podem neovisno od nje svojim putem, kako bih došao do čvrste polazne točke, pa da onda s toga kritičkog stajališta analiziram osnovne postavke navedene literature. Jedino ispravnom držim pak Klanferovu misao, da se u bit igre riječi može tako prodrijeti, da se pođe od riječi: tä igra riječi znači, ako se i ne upuštamo ni u kakva etimološko-semantička nagađanja, posebnu upotrebu riječi, koja se nečim osobitim razlikuje od upotrebe riječi u svagdanjem životu, jer se inače ne bi nazivala igrom, ili *παρ-ονομα-σία*, ili ad-nomin-atio! Od spoznaje biti i normalne upotrebe riječi doći ćemo najsigurnije do razumijevanja one neke osobite značajke, koja čini igru riječi i inferiornom — za jedne, i umjetninom — za druge. Samo ne valja poći, kao Klanfer, od neke posebne teorije, nego od jednostavnih, utvrđenih i općenito priznatih lingvističkih činjenica. Možda će se taj put u prvi mah pričiniti odviše dugačak i zaobilazan, ali držim, da će cilj puta i mogućnost, da se s postignutoga cilja temeljito osvrnem na navedenu literaturu, opravdati smjer i trajanje.

III. RIJEČ I IGRA RIJEČI

1. Bit riječi

»Was ist das Wort?« naslov je priloga S. Bulgakova Masarykovoj spomenici 1930. On u riječi prije svega razlikuje zvukove i šumove, što ih proizvode glasovni organi. »To je zvučna masa [Klangmasse], po uspjelom izražaju stoika, tijelo riječi. Bez ovoga zvukovnoga tijela ne može biti riječi.« Ali treba još jedan uvjet, da možemo govoriti o *riječi:* »Taj je uvjet u tome, da riječ nema samo oblik, nego i sadržaj, da nešto *znači,* da u sebi krije *smisao.* A taj je smisao položen u glas i srastao s njegovim oblikom: u tome upravo i jest tajna riječi ... Značenje, smisao, nuždan je sadržaj riječi, i bez njega bi riječ prestala biti ono, što jest«, i zaključuje (na njegovo ispravno razlikovanje i formalne strane u riječi, t. j. uz phonema i symema još i morphema, ne ćemo se osvrtati): »što je u njoj [riječi] najdivnije i ujedno i najbitnije, to su nerazdjeljivost i nerazlučivost smisla i oblika, ideje i tijela«. Tim riječima nije Bulgakov g. 1930. rekao ništa novo ili neobično. Vjerojatno će se malo gdje naći u lingvističkim pitanjima toliki consensus doctorum kao u definiciji biti riječi. Tako veli Meillet[1]: »Riječ nastaje iz asocijacije određenoga smisla s određenom skupinom glasova, koji se na određeni način mogu gramatički upotrebiti«, tako njemački lingvisti Weisgerber[2]: Riječ valja shvatiti »kao jezičnu jedinicu, za koju su dvije sastavine bitne, i to glasovni oblik, *ime* i sadržaj, *pojam«;* — i Trier[3]: »riječ neka za nas uvijek znači nerazlučivo jedinstvo tijela riječi i duše riječi, zvuka i sadržine«, tako romanist Tappolet[4]: »Riječ je zagonetna veza glasovnoga oblika i misaonoga sadržaja.« Metaforička upotreba epiteta geheimnisvoll kod Bulgakova i Tappoleta očito upućuje na nerazlučivu vezu obiju spomenutih elemenata, bolje reći, obiju strana riječi, kako ističu navedeni autori: da je baš to bitno za riječ i za jezik, mnogo prije Bulgakova naglasio je de Saussure[4a] definiravši jezik kao »sistem znakova, kojima je jedina bitna crta spajanje smisla i akustičke slike.« Weisgerber[5], koji neumorno upućuje na činjenicu, »da o *riječi* možemo samo govoriti kao o jedinici s dvije strane, s glasovnom ... i sadržajnom stranom«, veli: »Velika je zasluga de Saussurova, što je neumorno upozoravao na tu činjenicu ... i lijepim je slikama objašnjavao.« Jespersen[6] ističe, da to isto uvjerenje živi i u svijesti svakoga, tko se služi jezikom: »i za dijete i za odrasloga oba su elementa tvorbe riječi, izvanjski, isključivo glasovni i unutarnji, značenje, nerazlučivo vezani.«

Sad se nužno nameće pitanje, jesu li u životu i u funkciji riječi obje te njene strane, koje su tako nerazdjeljivo međusobno spojene, jednake po vrijednosti, djeluju li one paralelno u svijesti, ili jedna od njih dominira, a druga joj je podređena. I na to nam pitanje lingvistika daje jasan, određen i neosporan odgovor, koji je najenergičnije izrazio Brunot[7]: »jezik je znak. Njim upravlja i vlada misao, što je valja izraziti. Znakovi nemaju značenja osim za nju i po njoj.« Jednako energično veli Seleskovič[8]: »Riječi ... su ili izgovoreni glasovi ili napisani znakovi. Glasovi i znakovi

pak nemaju po sebi ni smisla ni vrijednosti. Njihova je vrijednost u tome, da nešto predstavljaju, da nešto znače, ne u tome, da nešto jesu. Oni su dakle simboli, nosioci smisla, i ništa više. I to su sasvim konvencionalni simboli, jer ih jedna grupa ljudi razumije, dok ih druga ne razumije«, i dalje: »Simbol je komad materije, koji služi kao nosilac smisla. Materija ima dakle ovdje samo ulogu sredstva — doduše nužnoga, ali indiferentnoga«. Iako se Selesković ne izražava sasvim u duhu Weisgerberovih zahtjeva, nije nam teško razumjeti, da opširnije izlaže istu misao, koju izražava i Brunot. Ovu zasadu filozofije jezika potpuno potvrđuje i psihološka analiza: »Dok govorimo«, veli Delacroix[10], »naša je pažnja sva usredotočena na smisao, te se gotovo i ne osvrće na pokrete i zvukove jezika. Zbog toga na pr. gotovo i ne zamjećujemo auditivni značaj tih zvukova. Ako foneme samo čujemo, oni smjesta dobivaju čudno naličje, oni postaju tako reći riječima nepoznatoga jezika, a to se gotovo nikada ne događa u običnom govoru«. Gotovo istim riječima rezimira to pitanje i Dauzat[11]: »Jezik ima dvije strane: zvuk i smisao. Riječ je skup zvučnih znakova, a svrha joj je izražaj, prenošenje misli među ljudima. Od tih dvaju elemenata drugi prevladava u duhu onih, koji govore ili slušaju: misle na smisao, a gotovo uopće i ne paze na oblik riječi;« jednako i *63*, 101, gdje navodi ovaj lijepi primjer: »Na drugom sam mjestu spomenuo slučaj dviju susjeda u Auvergni, koje su u svom narječju nazivale ševu jedna imenom *luzeta*, a druga imenom *luizeta;* vidale su se i čavrljale svaki dan već 40 godina, a nikada nisu zamijetile tu razliku, dok ih ja nisam na nju upozorio.« Vrlo lijepo i uvjerljivo prikazao je Schilling[12] taj odnošaj zvuka i smisla slikom: »Kod razumijevanja jezika prvo, što čujem, jest glasovni skelet (Lautkörper) riječi ili rečenice. Ali taj glasovni skelet sam nije nikad ono intendirano (Gemeinte), na što se obraća pažnja. Tă ja ono, što se govori, ne čujem nikada kao nešto novo, strano, što još ne poznajem i što bih zbog toga morao tek spoznati. Kako jezik već unaprijed *razumijem* (inače ono, što čujem, nije jezik), čujem uvijek poznate riječi i rečenice. Kroz već poznat i prepoznat zvuk glasovnoga skeleta upravlja se pažnja i intencija (Meinen) u razumijevanju jezika na intendirano, rečeno. To pak u logičkom ograničenju značenja riječi i rečenica nije ništa drugo nego predmet ili u pjesništvu slika mašte. U ćutilno-duhovnom osmislenom (bedeutungsvoll) glasovnom skeletu pojavljuje se kod razumijevanja jezika intendirani predmet kao u okviru. Glasovni skelet — dijakritički znak, koji ograničuje i koji je sam ograničen, a u kojem ja upravo tjelesno živim — otvara mi pogled na predmet i zamračuje sve, što je pokraj njega. Tako riječ nije nikada predmet, što bismo ga promatrali, nego je možemo isporediti s okom, *kroz* koje vidim nešto određeno.«

Ova se velika premoć intelektualnoga elementa, intelektualne strane riječi t. j. smisla, značenja, pojma, očituje onda i praktički u naivnom uvjerenju i neukoga i obrazovanoga člana jezične zajednice, da između obiju strana ima prirodna veza, *φύσει*, očituje se u doživljavanju ekspresivnosti, izražajnosti riječi. »Misao o izražajnom skladu između riječi i stvari uvijek je vladala u ljudskoj mašti«, veli Nyrop[13]. To je već odavno bio

izrazio v. d. Gabelentz[14]: »Predmet i njegovo ime čine na nas isti dojam, i gdje je ikako moguće, stvara naše čuvstvo vezu između zvuka riječi i sadržaja predodžbe, što je riječ izaziva. Zvuk se drži simboličkim; das Wort »gelind« scheint einen gelinden Klang zu haben, »hart« einen harten, »süss« einen süssen, »sauer« und »herb« einen sauern und herben. Da li se hüpfen, springen, schleichen, hinken, humpeln, schreien, wehen, graupeln, tönen, läuten, schnappen, zerren i t. d. historički osnivaju na oponašanju šumova ili ne, to je čuvstvu posve svejedno — njemu se ti glasovi čine simboličkima. A slično će vjerojatno većina Nijemaca osjećati kod mnoštva supstantiva, na pr. Busch, Strauch, Nuss, Splitter, Faser, Tropfen, Schnecke, Eidechse, Rabe, Eule, Fuchs, Luchs, Säge, Feile, Lappen, Runzel, Sense, Sichel, Zange. Što god na to kazalo naše etimološko znanje, za naše su osjećanje riječi kao »Blitz« i »Donner«, »rund« i »spitz« tako čvrsto i nužno (innig und naturnotwendig) srasle sa svojim značenjima, da gotovo ne možemo ni zamisliti, da bi ti parovi riječi izmijenili svoja značenja« — čemu Meyer dodaje: »još uvijek ostaje pitanje, nema li doista negdje nešto u zvuku, što bi moglo dovesti do određenoga shvaćanja ili razvitka neutralnih riječi.« I Nyrop[15] priznaje: »Nema sumnje, da s akustičkoga gledišta riječi izvode raznolike dojmove; nekoje nam se čine slatke i nasmiješene, druge opet tvrde i opore.« Ali to doživljavanje ekspresivnosti riječi ne ostaje u jezičnoj zajednici samo više manje nejasno, pasivno osjećanje, ono postaje realan faktor u razvitku jezika i riječi, postaje »težnja za ekspresivnošću, potreba i želja, da riječi učinimo što neposrednijim izražajem predodžbe, s kojom su povezane[16].« Premoć intelektualne strane riječi djeluje tako, da što jače i više iskače smislenost glasovne strane: to »osmišljenje« glasovne strane ide često na štetu prvotnoga smisla, ide smjerom prije spomenute Meyerove primjedbe, ali se baš tim očituje tendencija jezika, da pod svaku cijenu svojim glasovnim materijalom izrazi što više smisla, što više intelektualnosti. To je »sekundäre Lautsymbolik«: »vrlo je zanimljivo promatrati«, veli Jespersen[17], »kako su neke riječi s vremenom postale izražajnije nego što su isprva bile, tako da povođenja za zvukom, što ga sada u njima čujemo, nije bilo u njima od prvoga početka« — i dalje: »U nekim slučajevima dovodi slučajna glasovna struktura do promjene u značenju, te riječ postaje simbolički izražajnija nego što je prije bila.«[18] Već je Güntert[19] postavio zakon »o teženju k paralelizmu sličnih glasova i sličnih predodžbenih sadržaja, što ih glasovi izražavaju«, koji se može na dva načina očitovati, i to, »da su se 1. isprva različite riječi sa sličnim značenjem približile jedna drugoj i po zvuku, ili pak obrnuto, da su 2. riječi sa sličnom glasovnom strukturom i po svom značenju postale srodne«[20], a to počiva na podsvijesnom osjećaju, »da glasovna srodnost mora počivati na srodnosti sadržaja.«[21] Taj je osjećaj dakle, da to odmah istaknemo, dijametralno oprečan hipotetičkoj tendenciji za igrom riječi, koja bi naprotiv tražila što sličnije ili pače jednake glasovne komplekse uz što veću razliku u značenju. I de Saussure[22] ističe: »kad se dvije riječi izjednače zbog glasovne promjene ... pojmovi će također težiti za tim, da se izjednače, ako je to ikako moguće.« Uzimajući u obzir premoć

intelektualnoga elementa riječi, Grammont[23] je krasno riješio pitanje onomatopoetske vrijednosti riječi, koje se obično obrađuje s toliko skepse i kautela[24]: »svi glasovi jezika, vokali ili konsonanti, mogu zadobiti izražajnu vrijednost, ako tome pogoduje smisao riječi, u kojoj se nalaze. Ako ih smisao ne može istaći, ostat će neizražajni. Pojam oživljuje zvučnu materiju.« Isto uči i Bally.[25] Dakle je i onomatopeja moguća samo kao posljedica osmislenja glasovnoga materijala riječi!

Koliko je meni poznato, najpotpuniji je prikaz težnje za ekspresivnošću riječi u nekom jeziku Ammannova rasprava: Wortklang und Wortbedeutung in der neuhochdeutschen Schriftsprache, iz koje želim navesti najkarakterističnije primjere. Ammann začudo ne spominje ni v. d. Gabelentza, ni Meyera, ni Günterta, ni de Saussura, iako mu se polazne točke rasprave u mnogočem poklapaju s navedenim nazorima spomenutih lingvista. On želi pokazati, »kako se ... postepenim *biranjem* uz istovremeno širenje i mijenjanje [Verschiebung] značenja može stvoriti simbolička veza između glasa i sadržaja, koje isprva nije bilo.« Kao Güntert, i Ammann kasnije računa s dvije mogućnosti: »razvitak značenja pod dojmom glasovne strukture (Klangbild t. j. sekundäre Lautnachahmung, za koju predlaže ime Lautvorahmung) i preobrazba glasovne slike u zvukovni izražaj značenja. Obje pojave ... su ... tek dvije strane ... bitne značajke našega jezika: njegove težnje, da dođe do izražajnih [»sprechend«] glasovnih slika, u kojima će se oblikovati unutarnji život pojava.« Riječi u rimovanim dvočlanim izrazima približit će se po smislu, što je već Güntert opširno obradio; tako je na pr. glagol pflegen preko izraza hegen und pflegen promijenio značenje. Najčešće će pod utjecajem glasovne strane tuđice modificirati značenje, jer im u tom ne smetaju etimološke asocijacije. Tako se u suvremenom pučkom govoru Skandal i Spektakel osjećaju kao ekspresivni izrazi za buku, »riječi, koje isprva ne sadržavaju vopće nikakva slikovita [lautmalend] elementa;« Pfütze < puteus, još ahd. phuzzi = bunar, znači danas malu mlaku, osobito na cesti, »eine Lache, in die man mit einem »pfitschenden« Laut hineintritt (man vergleiche das *pitsch patsch* der Kinderstube, das das Aufschlagen der Hände auf das Wasser malt)«; fix se iz značenja fixus razvilo do današnjega »tko umije da se hitro i spretno kreće« vjerojatno pod utjecajem pridjeva flink i risch. S druge strane drži Ammann, da mnoge tuđice ostaju u jeziku i prodiru do narječja baš radi svoje glasovne ekspresivnosti, koje domaće riječi nemaju. »Mislim sad na tako trivijalne riječi kao Kanapee, Matratze, Pantoffel, koje ipak djeluju tako osebujno »sprechend« ... Mislim, da ne treba mnogo fantazije, da *iz njih* čujemo, što je narod stvaralački *u njima* začuo [hineingehört].« Tako tumači Ammann popularnost stranih depreciativnih pridjeva, jer njemački pridjevi, sa svojim naglaskom na prvom slogu, ne umiju tako oštro izraziti ogorčenje ili uzbuđenje kao abnorm, absurd, brutal, eklatant, enorm, arrogant, frappant, fatal, perfid, skandalös. Pridjev falo, fal(a)wer je s obje moderne forme fahl i falb ušao u nhd. književni jezik, gdje ih nitko više ne osjeća srodnima; falb je ostao izraz za boju, dok je dugački vokal u fahl odredio ovom obliku njegovo današnje

osebujno značenje. Tu »Lautvorahmung« nalazi Ammann dosta rijetko u domaćim riječima — u njima po njegovu mišljenju češće dolazi do promjene čuvstvenoga prizvuka pod utjecajem glasovnoga elementa, što zove sekundäre Lautmetapher. Tako je pridjev blöde pojačao svoje deprecijativno značenje, öde je postao izrazom negodovanja, oba pod utjecajem dugoga ö, tako su reizend i entzückend potpuno izblijedjeli u značenju, vjerojatno pod utjecajem afrikate, i to osobito u čuvstvenom ženskom društvu. U obliku imenica List i Witz nalazi Ammann uzrok za deprecijaciju značenja; uspoređuje ih sa Schlich, Kniff, Pfiff, Trick. Ako jezik može birati kod tuđica, izabrat će ekspresivniji oblik: tako pridjev kurios, a ne kuriös, iako je preuzeto značenje francuskoga curieux; i Flaum mjesto Pflaum iz lat. pluma, »jedina riječ književnoga jezika, u kojoj lat. p odgovara f, a ne pf, a neka su narječja i sačuvala stariji izgovor *Pflaum*... Ne će biti samo slučaj, da je baš kod ove jedine riječi prevladao toliko mekši i blaži srednjonjemački izgovor.« Glasovna se strana vjerojatno prilagodila smislu u flistern > flüstern, keichen > keuchen. Mhd. văter, muoter sasvim su se neobično razvili u nhd. Vāter, Mŭtter, što Ammann tumači glasovnom simbolikom: hipokoristici vole geminate, dok je kod Vater dugi vokal postao glasovnim izrazom dostojanstva i poštovanja. Jednako tumači razvitak različite kvantitete a ili e pred grupom r + dental, kao na pr. hart i zart, pa uvođenje sjevernih oblika s geminiranom lenis kao krabbeln uz pravilne geminirane fortes kao zappeln, te razliku u razvitku b ili p na početku riječi.

Želio bih samo istaći, što je valjda jasno prema svemu izloženom, da izraz ekspresivnost ne shvaćam kao afektivnost riječi, o čemu će kasnije biti govora (vidi dalje str. 116 sl.), nego kao što potpuniji izražaj intelektualne, pojmovne strane riječi s pomoću slikovitosti glasovne strane, glasovnoga elementa. Jednako želim i opet naglasiti, da modifikacija pojmovnoga elementa riječi pod utjecajem glasovnoga niukoliko ne protuslovi postuliranoj premoći toga pojmovnoga elementa, nego je samo jače potvrđuje: težnja za potpunom intelektualizacijom, za potpunim osmišljenjem riječi tako je jaka u jeziku, da se svaka glasovna mogućnost stavlja u službu te ekspresivnosti, pa moralo kod toga doći i do modifikacije prvotnoga smisla. Premoć glasovnoga elementa značila bi realizaciju zvukovnih vrednota bez obzira na sadržaj, kao na pr. muzikalitet ili oporost, a to pozna samo pjesnički jezik[26].

Koji je dakle rezultat prvoga koraka istraživanja? Jasan je. Kod riječi moramo lučiti dvije strane, glasovnu i pojmovnu, ali je bit riječi baš u tom, da ona predstavlja nerazlučiv spoj, neslomljivo svarivanje tih dviju elemenata, koji su i jedan i drugi jednako bitni za pojam riječi. Tek — pojmovni elemenat ima u toj vezi nesumnjivu, neporecivu premoć, koja je tako velika, da on nastoji da svojim značajem prožme svu glasovnu stranu, da joj prodre do u srž, kako bi član jezične zajednice dobio osjećaj, da mu već glasovna strana riječi *kazuje* sav njen pojmovni sadržaj. To je riječ — a koja joj je zadaća?

2. Zadaća riječi i jezika

Na »sporno pitanje, je li jezik saopćenje [Mitteilung] ili izražaj [Ausdruck]«[27], odgovara Weisgerber prethodno ovako na početku svoga djela »Muttersprache und Geistesbildung«[28]: »Na pitanje, u čemu se sastoji *djelovanje jezika,* odgovara se najčešće, da jezik služi *saopćivanju* ili *izražavanju* ili, općenito uzevši, *izjavljivanju* [Äusserung]. Mogli bismo navesti velik broj takvih definicija; dugo su se borili, da li je za jezik važnije saopćivanje ili izražavanje, dok je konačno došlo do sloge kod općega pojma izjavljivanje.« Međutim ovo rješenje i nije nikakvo rješenje, nego samo terminološki kompromis; kao što ni Weisgerbera nije zadovoljilo, ne može poslužiti ni daljem razmatranju problema igre riječima, pa se tim pitanjem (»vielumstrittene Frage«) moram pobliže pozabaviti. U njemačkoj je lingvistici to pitanje došlo na dnevni red poslije prvoga svjetskog rata: »Opreke u shvaćanju jezika (Sprachbetrachtung als Mitteilung und Ausdruck) danas su opet aktualne«, veli Funke 1924.,[29] a Schürr pita 1923.[30]: »Jedni kažu, da je jezik saopćenje, drugi, da je jezik izražaj. Ako ih pobliže promotrimo, vidjet ćemo, da prva definicija ima pozitivističko (intelektualističko) značenje, a druga ekspresionističko (idealističko). Ili je jezik u isti mah jedno i drugo, saopćenje i izražaj?« Ti nejasno omeđeni termini, široki, udobni, udomaćili su se međutim,[31] a spor je oko toga, koji od njih označuje bitnu zadaću jezika. — Ali je bečki psiholog Karl Bühler povisio broj tih termina na tri (dvjema je od njih kasnije promijenio ime), kako to kratko i sažeto prikazuje Kainz[32]: »Djelovanje i misaona funkcija jezika po Bühleru su trostruki: Ausdruck (Kundgabe), Appell (Auslösung), Darstellung. Znakovi su jezika *»Symbol«* na osnovu svoje povezanosti s predmetima i stanjima, *»Symptom«* na osnovu svoje zavisnosti od odašiljača, čiju unutarnjost izražavaju, i *»Signal«* na osnovu svoga »apela« na slušaoca, čijim vladanjem upravljaju.« Međutim Bühler[33] ipak priznaje, »da »Darstellungsfunktion« pripada neki primat u jeziku« — naprotiv »koliko danas znamo, u tako zvanom jeziku životinja ne nalazi se ništa, što bi i izdaleka bilo nalik na »Darstellungsfunktion« glasova«, pa ističe: »ja potpuno pristajem uz one, koji drže potrebu saopćivanja najvažnijom polugom u razvitku ljudskoga govora.« Ali se po Bühlerovim vlastitim izvodima pojedine funkcije jezika ne mogu strogo odijeliti: tako izjavne rečenice iza verba dicendi, sentiendi et voluntatis služe ujedno za Ausdruck i za Darstellung, a upitne rečenice sadržavaju sve tri osnovne zadaće jezika tako, da nijedna od njih nema premoći nad ostalima. I Bühlerov učenik Sonneck[34] ističe »die Dominanz der Darstellungsfunktion im Aufbau der Sprache«; ostalim dvjema funkcijama služe potpuno jednoznačno samo interjekcije i »Appellwörter«. — Romanist Lerch[35] dodao je još i četvrti termin, Mitteilung; te četiri osnovne zadaće jezika razlikuje »eine immer wieder anders gefärbte Satzmelodie«. Ne slaže se s Bühlerovim učenjem o primatu njegove Darstellungsfunktion, ali ističe, da je Apell uvijek u isti mah Ausdruck, a isto tako, da se i Darstellung i Ausdruck znaju sjediniti. Vrlo dobro je na sve te distinkcije primijetio Por-

zig[36]: »Kako ... stanje stvari djeluje u drugim dušama, pošto im se pripoći, to se jezika po sebi više ništa ne tiče, ni onda, ako bi govornik već unaprijed namjeravao tako djelovati. Ako netko napravi nož, da njime izreže drven lik, pa taj lik onda doista i izreže, ne možemo ipak nikako reći, da od prvoga početka nije pravio nož, nego rezao lik.«

Vidimo dakle, da uvećavanje broja osnovnih zadaća jezika niti je prvotni problem učinilo jasnijim niti ga je riješilo, pa je pitanje intelektualnosti i afektivnosti jezika — jer tako ćemo najjasnije formulirati taj problem — ostalo otvoreno. Osvetilo se tim lingvistima, što se nisu osvrtali na Engelsovu spoznaju, da su zajednički rad, uzajamna potpora, pomoć u borbi s prirodom prvobitne ljude jače i tješnje zbili nego majmunske čopore[37]. »U toku tog i takvog rada, i to samo za vrijeme njegova trajanja, morali su ti primitivci jedan drugom saopćivati glasovima ne samo svoja osjećanja i težnje, već i najprostije misli, za usklađivanje svojih napora pri zajedničkom poslu.« »Ukratko govoreći — kaže Engels, — ljudi u procesu formiranja došli su dotle, da se kod njih pojavila *potreba, da jedan drugome nešto kaže.*« Na tom se osniva Lenjinova definicija jezika[38] kao »важнейшее средство человеческого общения«.

Do paradoksa je dotjerao problem osnovne zadaće jezika Bally: dok u Traité de stylistique française još priznaje intelektualnosti i afektivnosti paralelnu funkciju u jeziku[39], u Le langage et la vie uči[40]: »Logički oblici jezika ne stoje nikad na prvome mjestu; prevladavaju afektivnost i ekspresivnost: treba da nas drugi razumiju, i tome služi inteligencija, ali ona uvijek djeluje kao posrednik«; i dalje: »Postoji ... inteligencija u srži pojava jezika kao i pojava života. Samo ćemo i opet naglasiti, da je ta inteligencija sredstvo, a ne, kao što se držalo, sama sebi svrha«; jako tvrdi: »Nisam nikada tvrdio, da afektivni jezik opstoji neovisno od intelektualnoga jezika«, on za te dvije strane jezika postulira »antinomiju između *izražaja* i *saopćivanja*« te zaključuje: »težnje za saopćivanjem i težnje za izražajem ne mogu se, kako se čini, izmiriti«. U primat afektivnosti vjeruju i Schürr[41], Sperber[42], Sechehaye[43]. Dobro je tu opreku okarakterizirao Jaberg[44]: »Među osnovne pojmove (Grundpfeiler) Ballyjeva shvaćanja jezika ide razlikovanje intelektualne i afektivne strane jezika. Temperamenat i nazor o svijetu ponukali su Ballyja, da jače istakne afektivne elemente jezika od intelektualnih. Naprotiv, de Saussurov »Cours de linguistique générale« poznaje samo intelektualnu stranu jezika i potpuno se na njoj osniva.«

Uz de Saussura je većina lingvista — i to najodličniji među njima — kroz sve zadnje decenije zastupala primat intelektualnosti u jeziku pod terminima općenje ili saopćenje (Mitteilung, Darstellung, Verständigung), nazivanje (Namengebung), spoznaja. Već v. d. Gabelentz[45] tvrdi: »Općenita svrha govora jest saopćivanje«; Schuchardt[46] uči: »Uglavnom je jezik saopćivanje« (1919.), dodajući svoju poznatu maksimu: »Nužda je rodila jezik, a do savršenstva ga je dovela umjetnost«; slično i Funke[47]: »Narodni su jezici nastali iz zahtjeva socijalne nužde, društvene potrebe; prvotna je svrha bila namjera saopćivanja i sporazumijevanja.« Noreen[48] ističe:

»Jezik je ... uglavnom sredstvo za *saopćivanje* (ideja) i time se razlikuje — jednako u povijesti individua kao i u povijesti čovječanstva — od svoje polazne točke, neartikuliranih glasova ..., koji su kao sve ostale instinktivne kretnje samo sredstvo za *izražavanje* (čuvstava)«; jednako Dauzat[49]: »Svrha je jezika ... izmjena misli među ljudima.« Nadovezujući na Bühlerovo učenje drži Deeters[50] tek »Darstellungsfunktion« karakterističnom za ljudski jezik, a za v. Wartburga je jezik »sredstvo za saopćivanje« unutar određene ljudske zajednice. Riječ prikazuje stvarnost: *»Riječ«*, uče Travaux du cercle linguistique de Prague[52], »ako je promatramo s gledišta njene funkcije, *rezultat je lingvističke djelatnosti nazivanja* (l'activité linguistique dénominatrice) ... S pomoću te djelatnosti, jezik rastavlja stvarnost, bila ona izvanjska ili unutarnja, realna ili apstraktna, u lingvistički određene elemente.«[53] Jezik je dakle spoznaja, kako su to utvrdili Marx i Engels, učeći, da je »jezik tako star kao i spoznaja; jezik baš i jest praktična i stvarna spoznaja, koja postoji i za druge ljude i samo tim također i za mene, te poput spoznaje jezik izvire jedino iz potrebe, iz stvarne nužde u općenju s drugim ljudima.« Misao o spoznajnoj zadaći jezika s osobitom su upornošću zastupali Delacroix i Weisgerber. Delacroix[55] utvrđuje: »Jezik je prva žnanost; u isti mah tehnika i znanje«, a Weisgerber[56] naglašuje: »ipak je najvažnija zadaća jezika, da služi intelektualnom shvaćanju svijeta; tā on je jedino sredstvo, što ga naš intelekt ima u tu svrhu. Rekao bih, da je njegova funkcija kao sredstvo za izražavanje prema tome od sporedne važnosti, kako čovjek ima u tu svrhu još drugih, dijelom i boljih sredstava na raspoloženju.« Definitivno je svoje učenje formulirao Weisgerber u Muttersprache und Geistesbildung[57]: »Mislim, da ćemo najpravednije ocijeniti kulturno dobro jezik i njegovu ulogu u životu zajednice i pojedinca, ako ga shvatimo kao *društveni oblik spoznaje* (gesellschaftliche Erkenntnisform). Jer sve u jeziku služi spoznaji ... Koliko jezik ima ... čuvstvenih crta, moramo reći, da se ne ističu toliko, koliko intelektualne. Kad bi jezik služio u prvom redu izražaju čuvstava, nikada ne bi stekao takav oblik, kakav imaju svi jezici svijeta. Pa gdje čuvstvo prevladava u jezičnom izražavanju, tu do toga dolazi napola preko intelekta i često iskorištavanjem zvukovnih osobina izvanjskoga jezičnoga oblika, koje su za pravo jezično djelovanje tek od sporedne važnosti ... Možemo reći: jezik je oruđe intelekta, s pomoću kojega se intelekt izdiže iznad razine nagonskoga, čisto čuvstvenoga. Da na taj način uvijek snova probijaju čuvstvene crte, da se jezična sredstva mogu staviti u službu izražavanja čuvstava, samo je sobom razumljivo, ali u tom ne leži pravo djelovanje jezika.« Na osnovu ovakva ispravnog shvaćanja zadaće jezika neki su lingvisti s uspjehom pokazali, da je »sporno pitanje, je li jezik saopćenje ili izražaj« (v. str. 112) samo prividan problem: tā jezik se razvio u društvenoj zajednici; ako hoću drugome nešto saopćiti, moram izraziti *svoju* unutarnjost, a svako izražavanje mojega doživljavanja ujedno je *saopćenje* mojoj okolici, za koju moje držanje i reagiranje ne može biti indiferentno: »Svaki govor ima afektivnu vrijednost; kad bi mi ono, što kažem, bilo ravnodušno, ja to ne bih rekao. Ali svaki govor ide također

za tim, da nešto saopći. Kad ne bismo imali ništa da kažemo, ne bismo ništa rekli.«[58] A svako jezično izražavanje mora proći »napola preko intelekta«, kako to osobito ističe Porzig[59]; po njemu »nije nikada svrha jezičnoga izražaja, da u slušaoca neposredno izazove psihičku pojavu. On naprotiv treba da objektivno utvrdi činjenično stanje (I onda, ako je činjenično stanje što je god moguće subjektivnije, isporedimo izražaj »prokleta zubobolja!« s psihičkim doživljavanjem onoga, koga bole zubi), koje baš po tome postaje pristupačno i drugim dušama, i to u tom utvrđenom obliku.« Dakako, jezik poznaje i interjekcije, koje po Bühlerovu učenju jedine čisto izražavaju »Ausdruck« i »Appell« bez »Darstellungsfunktion«[60] — ali možemo li i njih nazvati u potpunom smislu riječi jezikom? »Koliko god važna bila interjekcija u svagdanjem govoru,« veli Vendryès[61], »ona ima nešto u sebi, što je luči od ostalih vrsta riječi... Tako se ne podvrgava uvijek glasovnim zakonima i često sadržava foneme, koji se samo u njoj pojavljuju«, čemu Nehring[62] dodaje, »da su prave interjekcije u indoevropskim jezicima jedine riječi sa samostalnim značenjem, koje nemaju oblika, koji bi tome značenju odgovarao (Bedeutungsform).« Tako je već Benfey[63] učio, da između riječi i interjekcije zijeva golem jaz, »jaz, koji je tako velik, da se gotovo može reći, da je interjekcija negacija jezika; jer u stvari se interjekcijom samo ondje služimo, gdje ili ne možemo ili ne ćemo da govorimo.« Шор-Чемоданов[64] oštro luče primarne interjekcije od t. zv. »слова-междометия« pojedinih jezika: između primarne interjekcije i riječi bitna je razlika: »Riječ uvijek pretpostavlja pojam, ona nešto saopćava, ona se obraća članu istoga jezičnoga kolektiva, makar je taj drugi i sam govornik... Ako hoćemo razumjeti riječ, moramo poznavati jezik, u kojemu se ona govori«, dok primarna interjekcija nije prikaz psihičkoga doživljaja, nego upravo njegov dio, i, kao plač, svagdje je razumljiva. »Слово-междометие« pak, »koje po svom značenju stoji u tako oštroj opreci prema svim drugim kategorijama u jeziku«, jest doduše »izražaj emocionalne strane jezika«, ali »odgovara cjelovitoj misli, t. j. rečenici, koja nije raščlanjena na riječi«, pa kao relikt »arhaičnije etape razvitka« ispada iz sistema vrsta riječi, i prema tome iz sistema jezika[65]. Jasno je, da je nauka o spoznajnoj zadaći jezika na osnovi učenja Marksa i Engelsa najljepše i najtočnije mogla biti razrađena u sovjetskoj lingvistici, kako se to odražava u udžbeniku Шор-Чемоданов[66]: Jedna od osnovnih značajka jezika jest, da on »stvara mogućnost razdiobe svakoga praktičnoga čina među nekoliko individua, te je *posredni* član u svoj praktičkoj aktivnosti ljudskoga društva«; on je »najuže vezan s mišljenjem čovjeka, te izražava i utvrđuje u svojim znacima sadržaj društvene spoznaje ljudi. Svaki znak jezika kao oruđa općenja u isti je mah diskretan znak mišljenja; hoćemo li predmetu ili pojavi dati ime, moramo ih spoznati, a hoćemo li ih spoznati, moramo im dati ime. — Svaki novi moment u ljudskoj spoznaji svijeta, koji čovjeka okružuje, kao i u spoznaji njega samoga, nalazi svoj izražaj u jeziku i izaziva pojavu novih riječi, novih elemenata u gramatičkoj strukturi. Kao zajednica diskretnih znakova, pojmova, u kojima ljudska spoznaja odražava svijet stvarnosti, jezik je materijalna forma po-

stojanja društvene spoznaje čovjeka« — i opet se naglašava: »U značenju svakoga njegova elementa (pa i riječi) moramo gledati istaknuti i u ljudskoj spoznaji odraženi *element stvarnosti.*« Marr[67] na pr. oštro definira: »svaka je riječ glasovnoga ljudskoga govora po porijeklu [в источнике] akt spoznajne, a ne afektivne ili nehotične djelatnosti.«

Doista — upoznavši zadaću riječi, pošto smo joj najprije upoznali bit, moramo u nju gledati sa strahopočitanjem: bez kolektivnoga rada ne bi bilo ljudskoga društva, a bez riječi ne bi bilo kolektivnoga rada — bez spoznaje ne bi bilo ni znanosti ni napretka, a bez riječi ne bi bilo spoznaje; ako čovjek zna, da će ljudsko društvo napredovati i da će moći graditi sve ljepši i ljepši život na zemlji, on jednako zna, da to može postići samo služeći se snagom riječi — štoviše, upravo je riječ najsigurnije oruđe u sve točnijem i vjernijem ulaženju u stvarnost, u sve pouzdanijem odražavanju stvarnosti. Golemi fizički i umni napori podigli su čovjeka, a rezultat je tih napora pohranjen u riječi tako, da ga, dok bude ljudskoga društva, nikakva ni prirodna ni društvena sila ne može satrti ili zbrisati. Kad bi riječ prestala djelovati u smjeru svoje određene zadaće, to bi bila najveća katastrofa ljudske povijesti: onim bi časom opstanak ljudskoga društva bio doveden u pitanje, baš tako, kao i kad bi riječ stala drukčije djelovati, kad bi se drugi elementi počeli isticati u njenu funkcioniranju s drugim asocijacijama i mogućnostima. Riječ je jedna od najdragocjenijih tekovina ljudskoga društva, a ljudsko društvo to dobro i zna: u nacionalnoj borbi zadnja se bitka uvijek bije o jezik.

Time nisam kazao ništa novo, to je svakome poznato; ali baš proučavajući značenje igre riječi ne smijemo te općenito poznate i priznate činjenice nikako gubiti s vida. — No ima još jedna strana jezika: nijedan lingvist nije porekao, da jezik *može* izraziti i afektivnost — i samo je Bally spoznajnu zadaću jezika i izražaj afektivnosti doveo u nepomirljivu opreku (v. str. 113). Retorička pitanja kao Delacroixovo[68]: »Postoji li uopće jezik, koji bi bio samo afektivan?« i Lerchovo[69] »Ima li uopće *čisto* prikazivanje [reine Darstellung]?«, bespredmetna su — iako je prvo historički potpuno razumljivo i opravdano. Zato, da potpuno upoznamo bit i zadaću riječi, moramo upoznati i riječ kao izražaj afektivnosti.

3. Afektivnost riječi i jezika

»Jezik nije samo misao i izražavanje misli«, veli Bröcker[70], »Jeziku pripada osim misli i raspoloženje [Stimmung]. Izjava može biti indiferentna ili smetena, molba plašljiva ili nametljiva, zapovijed energična ili neodlučna, pitanje bojažljivo ili s prijetnjom i t. d. Raspoloženje je isto tako bitni dio jezika kao i misao, jer je isto tako bitni dio čovjeka . . . « Tako Vendryès razlikuje u jeziku »logički element« od »afektivnoga elementa« i dodaje: »Oba se u jeziku neprestano isprepliću. Izuzevši tehničke jezike, a osobito znanstveni jezik, koji je po svojoj biti izvan života, nosi izražaj pojma uvijek uza se nijansu čuvstva.«[71] Erdmann[72] razlikuje tri momenta

ili tri strane kod riječi: »1. pojmovni sadržaj veće ili manje određenosti . . ., 2. sporedni smisao (Nebensinn), 3. čuvstvenu vrijednost (ili Stimmungsgehalt) . . . za mene označuje . . . riječ čuvstvena vrijednost ili Stimmungsgehalt sva reaktivna čuvstva i raspoloženja, što ih riječ izaziva«, a to potpuno prihvaća Sperber[73]. Sve te strane riječi »čine naravno također dio značenja riječi, kao i pojmovni sadržaj, što ga ona označuje. One su prijeko potrebno sredstvo jezičnoga izražaja, na kome počivaju svi finiji učinci stila.« Da, ta čuvstvena vrijednost može postati tako snažna i premoćna, da posve zasjeni pojmovni sadržaj, kao u psovkama i t. zv. sekundarnim interjekcijama[74]. »Tako uz sistem *izražavanja značenja* svaki jezik stvara sistem *izražavanja emocija*«[75], jer »ja ne želim samo to reći, nego ja to želim i *tako* reći, i biti kadar, da to prema raspoloženju i prilikama još i saasvim drukčije kažem.«[76]

Na koji dakle način mogu članovi jezične zajednice zadovoljiti svoje afektivne pobude, koje teže za izražajem? Zapravo na jedan jedini način: neobičnošću izražavanja. Svagdje se može opaziti, veli Sperber[77], »kako postojanje afektivnih napetosti nužno dovodi do toga, da govornik nekako napusti svoje jezične navike, bilo u tvorbi glasova, bilo u tonu bilo u izboru riječi«.

I Delacroix ističe najprije »ekspresivno igranje glasa«: »Te emocionalne varijacije iskaču iz tradicionalnoga ritma rečenice, iz muzikalnoga akcenta i igre intonacija, koje daju svakom jeziku njegovu osobitu muziku«[78] — ali dodaje odmah: »Afektivnost djeluje i na gramatički jezik«, pa spominje utjecaj afektivnosti »u izboru riječi i u strukturi rečenice«. Vrlo lijepo formuliraju Шор-Чемоданов[79], da se sistem izražavanja emocija ispoljava »putem preokreta, putem izmjene, putem, ako treba, izobličavanja baš onih sredstava, kojima se služi sistem izražavanja smislova u tom jeziku.« Izražavanje afektivnosti može dakle 1. aficirati riječ s njezine glasovne strane, može 2. utjecati na tvorbu riječi i može 3. dovoditi do stvaranja i upotrebe novih riječi.

1. Već je v. d. Gabelentz[80] utvrdio: »prava, da mijenja glasove svoga jezika simbolizirajući časovito raspoloženje, nije se čovjek svagdje odrekao, možda nigdje potpuno.« Za njemački je jezik taj utjecaj afektivnosti na glasovnu stranu riječi točno i iscrpljivo prikazao F. Sommer u svojoj poznatoj raspravi: Stimmung und Laut, u kojoj na području fonetike istražuje slučajeve, »kada se osobito pojačana duševna djelatnost očituje u svijetu pojava osobitim jezičnim oblikom«. Utjecaj jakoga afekta, koji Sommer zove »Emphase«, očitovat će se u duljenju glasova, ako se pojedinac iživljava u samom afektu — na pr. r̄aus! n̄ein!, u kraćenju, ako se iživljava u ispoljavanju afekta (»Affektauslösung«) — na pr. raus !!!, nein !!!, a oba se načina mogu i kombinirati. Vrlo ispravno dodaje Sommer: »iživljavanje u afektu [Verweilen im Affekt] osnovna je psihička pojava, jednaka onoj, kojoj jezik duguje mnoštvo emfatičkih ponavljanja riječi [*Wortwiederholung* (viele viele)].« U iživljavanju samoga afekta ta će se emfaza očitovati i u dodavanju ili oduzimanju glasova: ako se afekt probije prije nego što se artikulacija uopće započela, dolazi, već prema tomu, je li nosna

šupljina zatvorena ili nije, do artikulacije nazalnoga ili oralnoga dentala; tako veseli ŋja, ili u Badenu čak inja ili hinjá. S druge strane opet čitave rečenice, po čitave riječi ili završni dijelovi i glasovi riječi ostaju neartikulirani, neizgovoreni, ili se pojedini glasovi ponavljaju kao kod mucanja — tome su ponajviše uzrokom silan strah, zapanjenost i slično. I opet dodaje Sommer: »Jasno je, da i na tom području afektivno ponavljanje *riječi* predstavlja u osnovi jednaku pojavu.« Ova se posljednja izražajna mogućnost može i namjerno upotrebiti, ako govornik želi, da zatezanjem izazove u slušaoca osjećaj napetosti. Želimo li pojedinu riječ osobito naglasiti, umetnut ćemo među slogove t. zv. »emphatische Pause«, na pr. Schau — der — haft! Kod nedoumica ili krzmanja dolazi opet do ŋja, tja, ʧa, tjä, do poznatoga vokala mucanja (»der konventionell semantisch ausgenützte »Stöhnlaut« (ə̈)«), koji potpuno odgovara riječima, koje upotrebljavamo kao umetke bez značenja (nun, nicht wahr, wie gesagt, tatsächlich), do m, hm, koji mogu biti i znak uživanja. Za sve dosad navedene slučajeve, u kojima Sommer vidi »das *Verweilen bei einem seelischen Zustand*«, predlažę on termin Artikulationsverzug. Ako se pak govornik ižívljava u ispoljavanju afekta, »Entladung eines Affekts«, »starke Spannung bei starkem Affekt und deren entsprechende *gewaltsame* Lösung«, pojačat će se lenes u fortes, ekstremni će se vokali osobito isticati kao u uvriježenom bitte !, u *nain*, *raus*, *ła*, a ne *ea*, a naglašeni će se vokali pokratiti, na pr. da! jawoll! Ovamo idu i slučajevi, koje je Spitzer[81] zabilježio iz građanskoga govora u velegradu — je li ih ispravno protumačio, vidjet ćemo kasnije (str. 135) —: »Gdjekad osjećamo potrebu, da dobro poznate riječi namjerice besmisleno iznakazimo. Kao da nam katkada odjeća jezika postaje odveć trivijalna, preuska, pa bismo htjeli da prsne — najbesmisleniju promjenu pozdravljamo onda kao nešto originalno. Tako na primjer izgovaranje riječi prema ortografiji, kojom je pišemo: Čuo sam »Beúschel« (s dijerezom) mjesto poznatoga bečkog jela »Beuschel«, »Sauze« (s au i z) umjesto »Sauce« (ovdje se možda radi o namjernom pogrešnom izgovaranju tuđice!), »nezkisch« umjesto »neckisch«. Ili izgovor riječi kao da je tuđica: »colossl« (engleski izgovor) umjesto »kolossal«. Ovamo ide i potpuno besmislena metateza, kojom se ne dolazi do novoga smisla (kao na primjer u »Rosendrittel« umjesto »Riesentrottel«), nego potječe samo iz veselja nad novim glasovnim rezultatom: tako sam čuo, da se kaže *»ein leises Wamperl«* umjesto »ein weisses Lamperl« ... Jednako i namjerno arhaiziranje glasovnoga oblika riječi: »Knöchul«, »Zwiebul«.«

2. Tvorbi riječi kao izražaju afektivnosti posvetio je osobitu pozornost opet Spitzer[82], koji uporno postavlja kao pravilo: »Afektivni sadržaj riječi navodi uvijek na tvorbu izvedenih riječi [Wortableitung]«, i ističe: »U običnom se životu ... neprekidno pojavljuju novostvorene riječi; hoće li ih književnost prihvatiti, ovisi o njenu više ili manje konzervativno-aristokratičnom značaju.«[83] I opet Spitzer afektivnu tvorbu riječi tumači na svoj način: »Časovita je tvorba nikla iz zaigranoga veselja da se nešto uobičajeno okiti stilistički, da se osvježi, učini originalnijim. Ta sklo-

nost . . . ne ističe se toliko u svagdanjem životu, koliko u društvu, u kazalištu (kao extempore) i t. d., dakle kod prilika, gdje odbacujemo stegu, gdje hoćemo samo govoriti, a ne i *reći*. Komična časovita tvorba je »luksus«. Ona nam se nameće prije svega minimalnim naporom duha, koji je dovoljan, da postignemo razmjerno originalan efekt . . .«Vrlo dobro ističe Spitzer razlike te afektivne tvorbe riječi od igre riječima, »jer ne umeće u stare riječi nov smisao, nego kuje nove suvišne riječi bez modifikacije smisla« — i kasnije: »I Heineove tvorbe Witza »millionnärrisch«, »Famillionär« . . . jesu *izobličenja* riječi, a ne *tvorbe* riječi: dok ove druge uvode riječ u postojeći sistem, one prve uklapaju *jednu* riječ u *drugu*« pa, služeći se Freudovom terminologijom (v. str. 96), još jasnije formulira, da afektivna tvorba riječi nije »»Verdichtung« dviju riječi, nego analogijska tvorba prema postojećoj riječi«. Zato zaključuje: »Igra riječi ispada izvan okvira radnje o komičnoj tvorbi riječi.« Spitzer toj pojavi nalazi još jedno neobično tumačenje: »To je možda ostatak djeteta u muškarcu; tà djeca uživaju satima u besmislenom tepanju krivo stvorenih riječi.«

3. Lingvistički intelektualist Gilliéron[84] bio je uvjeren, da se adekvatni rječnik za izražajne potrebe pojedinoga jezika nalazi i formira tek s velikom mukom i naporom: »sve nas upućuje na to, . . . da se jezik neizrecivo muči, da zadovolji svoje neposredne potrebe, a da mu to i ne uspijeva savršeno[85].« V. Wartburg[86] objašnjava, kako je Gilliéron došao do toga uvjerenja: u njegovu atlasu »pojavljuje se . . . tek posve rijetko . . . afektivni ili slikoviti izričaj. Da probudimo ovakve riječi, koje su u jezičnoj svijesti zadrijemale, potreban je neki podražaj, na pr. uzbuđenje. Da nam uz tête ili mjesto tête u svijest uđu još binette ili caboche, za to je potrebno određeno raspoloženje, koje ispitivanje eksploratora nikako ne će stvoriti. Tako Edmontova pitanja nisu digla zastor pred afektivnim dijelom rječnika. Atlas nam prikazuje život jezika samo s jedne strane, racionalne, ali ne i s emotivne. Atlas daje gotovo potpuno intelektualiziranu sliku jezika, jer metoda sabiranja uklanja sve što je neustaljeno a ne uklanja, što je racionalno.« Iz dijalektoloških rječnika pošlo je v. Wartburgu za rukom skupiti neisporedivo obilatiji i bogatiji materijal, tako da gdjekad Gilliéronov materijal prema njegovu stoji u omjeru 1:80. Odatle onda crpe jezik, kad mu je potrebno[87]. No uz takve slučajeve nalazimo opet pojmove, gdje između obiju zbirki materijala nema gotovo nikakve razlike. »Tako ima karta 20 otpr. 25 različitih tipova za »gumno«; ostali izvori dodaju tome tek 3 nova tipa. Ovdje je dakle omjer gotovo 1:1. Kako da protumačimo ovu opreku? Vrlo jednostavno: gumno je suhoparni, stvarni pojam, koji ne daje povoda, da dođe do metaforičkih, afektivnih naziva, dok riječi »bogat«, »konj« (i sve domaće životinje), »škrt« često prate nijansirana čuvstvena uzbuđenja te tjeraju govornike neprestano na nove ekspresivne tvorbe. Iz brojčanog odnošaja između građe u atlasu i građe u rječniku mogli bismo upravo postaviti skalu, i na njoj bismo mogli čitati, u kojoj mjeri pojedini pojam dira u čuvstveni život čovjeka.« Godine 1926. sabrano je u dijalektu nekoga nassauskog sela 200 pogrdnih izraza za žensko čeljade[88]! Stvaranje je dakle novih riječi neobično karakteristič-

no za izražaj afektivnosti. »Naši afekti gone jezik da pupa i tjera kao uzavreli sok u proljetnom drveću«, veli Spitzer[89]. To se osobito opaža dakako kod djece[90], ali tko god pozna u bližoj svojoj okolini osobu, koja je jače podložna afektima, zna najbolje, kakvu težnju takva osoba ima za novim, neuobičajenim izrazima, da potpuno uzmogne izraziti svoj premoćni emotivni život — a zna onda i to, da bogatstvo novoizvedenih i novoštvorenih riječi nije nikad izražaj duhovitosti ili Witza, nego samo afektivnosti. »Jer gdje se afekt umiješa, tamo govornik ni pred čim ne preza. Svega se laća«, veli Tappolet[91]. Golemom bogatstvu afektivnoga rječnika uzrok je brzo trošenje afektivnoga značaja pojedinih riječi: »ništa se ne troši toliko koliko ono, što je ekspresivno; odatle nastaje potreba, da se uvijek stvara nešto novo«, veli Bally[92]. Zato je u kazalištu »potrebno, da se neprestano obnavlja komični jezik«, kako je utvrdio poznati francuski komediograf Tristan Bernard. Afektivne se riječi najlakše šire u uskom krugu, kako je primijetio već v. d. Gabelentz[93]. Jespersen tu pojavu zove »uživanje u igranju jezikom«,[94] — izraz, o kojemu ćemo još morati govoriti (v. str. 133. sl.); — nalazi je većinom kod mladeži, i tumači: »Neki suvišak ne će se zadovoljiti uobičajenim izrazima, nego uživa u stvaranju i širenju novih riječi i u vezanju novih značenja za stare riječi ... Mi ćemo to osjetiti u obilju imena od milja, što ih zaljubljenici imaju jedno za drugo, a majke za svoje mališane, u nadimcima učenika i drugova u kasnijem životu, pa i u izvrtanju uobičajenih riječi, što od vremena do vremena postaju moda u uskom krugu ljudi, koji se neprestano sastaju, koji su upućeni jedni na druge i uživaju obilatu dokolicu; isp. i »jezik od milja« između Swifta i Stelle. Većina tih jezičnih oblika vrijedi tek na uskom području i ima tek prolazno pravo na život, ali pokretne snage u svijetu *slanga* posvuda su i u svako vrijeme iste.«

Ova nas Jespersenova rečenica vodi u posljednje područje afektivnosti jezika, koje moram spomenuti, a to su t. zv. specijalni katkad i tajni jezici. Za te langues spéciales, Sondersprachen, условные языки, postoje i izrazi jargon, argot, slang. Bally[95] i Carnoy[96] pokušali su točno definirati razliku između termina argot i jargon. Međutim, Vendryès[97] ispravno ističe: »Iz početka su te dvije riječi bile jedno«, pa ne vidim, da su te nešto usiljene distinkcije igdje u lingvistici bile prihvaćene. Specijalni jezici nisu od jučer: »Dok narod živi uglavnom u jednoličnim prilikama,« veli Hirt[98], »dotle ćemo smjeti pretpostavljati uglavnom jednolik rječnik. Ali jednolikosti, kako je vole pretpostavljati, vjerojatno uopće nije nikada bilo, budući da već u najjednostavnijim oblicima društva ima nekih razlika. Dijele se muškarci od žena, a s druge se strane luče pojedini dobni razredi, prije svega se dijele mladi od starih, oni se udružuju u posebne zatvorene saveze. A takva se lučenja moraju nužno odraziti i na rječniku. Zatim nemamo samo vanjsku diobu na muške i ženske, nego imamo i muški rad i ženski rad.«[98a] Čim se međutim u povijesti ljudskoga društva javljaju klase i grupe s raznolikim ciljevima produkcije, množe se specijalni jezici, pa se to jače razlikuju, što je produkcija kompleksnija.[99] Bally ih tumači »potrebama ... nuždama, koje su vezane uz te oblike života i misli ...,

a što mi nazivamo, jer ne znamo boljega izraza, milieu«,[100] Delacroix[101] ih tumači sa »structure sociale«, Dauzat[102] »postojanjem dovoljno homogenih milieua... specijalni jezik je funkcija zvanja,« v. Wartburg[103] ih pripisuje »određenom sloju društva, manje ili više zatvorenoj grupi individua«. — Je li to dovoljno? Zapitajmo se prije svega, u čemu se očituje specijalnost specijalnoga jezika. Odgovor je lingvista jednodušan: »specijalni se jezici razlikuju od općega jezika samo rječnikom i izražajima, izuzetno i vrlo malo morfologijom i sintaksom, nikada fonetikom.«[104] U tome se argot razlikuje od dijalekta; zatim i u tome, što dijalekt može biti jedini jezik, kojim pojedinac govori, dok argot uvijek živi u svijesti pojedinca kao drugi jezik uz materinji.[105] Tako u stvaranju i razvijanju specijalnih jezika djeluju isti faktori, koji odlučuju i razvitkom dijalekata ili književnih jezika[106]: »stvaranje tih govora potpuno je normalna činjenica, koja ima svoje logično mjesto u razvitku jezika« — jer, kako v. Wartburg[107] ispravno ističe, što vrijedi za zvanja, vrijedi i za druge socijalne grupacije; tako svaka viša škola naginje stvaranju svoga argota — »i najmanja jedinica socijalnoga života, kućanstvo, pokazuje već zametke razvitka specijalnoga jezika. I bez obzira na imena od milja i sl., poznaje gotovo svaka obitelj neku količinu izraza, koji se samo u njoj upotrebljavaju[108]«, i v. Wartburg navodi lijep primjer iz vlastite obitelji. Ova će se pojava vjerojatno u prvom redu odnositi na građanske obitelji — i Meyer[109] i Behaghel[110] ispravno upozoruju na lijepu novelu poznate njemačke pripovjedačice Helene Böhlau (1859—?) »Verspielte Leute«,[111] u kojoj se izvrsno opisuje ta pojava specijalnoga jezika u imućnoj malograđanskoj obitelji, s duhovitim pokušajem tumačenja (str. 12 sl.). »Postepeno«, nastavlja v. Wartburg[112], »vodi nas ljestvica od argota u užem smislu do pojedinih grupnih jezika, koji se u neobično brojnim vrstama gube u općem jeziku. Nigdje ne možemo zasjeći, nigdje ne možemo utvrditi načelnu razliku... i stoga možemo zaključiti, da se i ovdje i ondje isto zbiva, da dakle argot poznaje iste zakone razvitka, koje i opći jezik, da u njemu možda snage djeluju u malo drukčijoj raspodjeli nego u općem jeziku, ali da njim ne pokreću snage, koje bi bile načelno drukčije«[113]. Behaghel[114] vodi ljestvicu dalje, čak do pojedinca: »Ni oni, koji se kreću u istom društvenom krugu, u svijetu istih predodžbi, ne sačinjavaju zbog toga ni izdaleka jezično bezličnu masu. Svaki krug prijatelja, svaka obitelj, pa i pojedinac čovjek, bio on pisac ili bezazlen običan čovjek, tvore najmanje jezične jedinice, koje se razlikuju jedna od druge, osobito u upotrebi kratica, u rječniku, u vrsti područja, iz kojih crpu slike i poredbe, u upotrebi stalnih izraza«. — Argot se može toliko udaljiti od dijalekta, da postane tajni jezik (langue secrète, Geheimsprache). Međutim, to nije bitna oznaka specijalnoga jezika[115]; ona samo dobro dolazi onome, koji se njim služi, da u danom času, kad ustreba, progovori jezikom, koji većina ne razumije; ali to vrijedi isto tako za lopova kao i za liječnike uz krevet bolesnika, koji ne žele, da ih on razumije[116]. Argot se služi i metatezom i anagramom;[117] —»Najstarija je pojava sistematska upotreba metateze već potkraj XVI. stoljeću u argotu španjolskih lopova: *chepo* (mjesto *pecho*, prsa)... čini se, da su te interverzije

potekle iz sličnih nehotičnih lapsusa, do kojih katkad dolazi u običnu razgovoru, pa su se onda za njima poveli i generalizirali ih ovaj put vjerojatno u kriptološku svrhu«, veli Dauzat[118], navodeći i druge slične primjere — ali v. Wartburg[119] vrlo ispravno ističe: »Svaka strogo znanstvena publikacija za neupućenoga je knjiga sa sedam pečata.« Prema tome nema oštre i izrazite granice između tajnoga jezika (Geheimsprache) i specijalnoga jezika (Berufssprache): »Razlika ... nije ... načelna, nego gradualna«. To je isto već bio utvrdio Dauzat[120]: »Jezici upućenih, nekadašnji sveti jezici i moderni stručni argoti samo su različita očitovanja iste društvene potrebe; između jednih i drugih nema nikakve načelne razlike«. No u tom baš i jest pitanje: koja je to društvena potreba? Da je specijalni jezik »koheziono sredstvo« za odnosnu socijalnu grupu, kako glasi formulacija Van Gennepova[121], činjenica, »koliko zajednički posjed ovakvih izraza pojačava osjećaj povezanosti«[122], posljedice su stvaranja specijalnih jezika, a ne njegov uzrok, a ni »težnja za odjeljenjem (Streben nach Absonderung)« — pojam, što ga Jaberg[123] preuzima od Wundta[124] — koja onda in ultima linea mora dovesti do formacije tajnih jezika, ne može kao ni tajnost biti ona »društvena potreba«, koja je te jezike dozvala u život. »Absonderung« dolazi sam po sebi baš s pomoću toga specijalnoga jezika, jer lijepo kaže Spitzer[125]: »Sondersprache ist Sprache der Absonderung.« »Raznolikost društvenih navikâ i potrebâ u različnim milieuima,« tako definira Dauzat[126] tu društvenu potrebu, »potreba, da se posebnim predmetima ili činjenicama dade ime, da se točnije odrede čini ili nijanse, na koje je pažnja svakodnevno uperena — dok prolaze gotovo nezapaženo pred očima drugih individua — trag, napokon, što ga zvanje ostavlja na duševnom životu: svi ti faktori zajedno pridonose stvaranju specijalnih riječi i izraza, koji se ucjepljuju na drvo općega jezika.« Tu je Bally[127] mnogo šire i točnije vidio: »Ne radi se više nužno o realnim i konkretnim grupama pojedinaca; oni stoje jedan uz drugoga svojom misli, oblikom života i jezika; pojedinci, koji pripadaju specijalnom milieuu (na pr. pravnici, liječnici, športaši) mogu upravo geografski biti i rastavljeni ... što više, pojedina osoba najčešće pripada nekolikim milieuima po svojemu društvenom položaju, svojemu zvanju, svojim razonodama (klub, šport, i t. d.). A svaki milieu stvara sebi poseban jezik, koji je sastavljen od konvencionalne terminologije i frazeologije, često i od drukčijih gramatičkih oblika ... Jezici ovih milieua ne izražavaju samo ono, što je osobina ove ili one djelatnosti, nego i stvari i čini općega života u njima često dobivaju nov izražaj; to osobito vrijedi za milieue, koji imaju i društveni značaj i značaj po zvanju (na pr. posluga, vojnici, mornari, lopovi); dolazi dakle od toga, da se u tim milieuima stvari, koje su bez veze s njima, označuju na osobit način (na pr. obiteljski život, seksualni odnošaji, brak, smrt i t. d.).« Pa već malo dijete će u igri sa svojim drugovima naučiti izraze, koje u mnogo slučajeva ne će ponoviti pred roditeljima, s kojima će se opet drukčije razgovarati, nego s drugovima na ulici.[128] Osobito značajan primjer spominje v. Wartburg[129]; nekoć su muškarci iz najviših pijemontskih alpskih dolina u grupama odlazili na rad

kao sezonski radnici. Kod kuće u selu obično bi govorili svojim dijalektom, ali čim bi se dali na put, stali bi govoriti argotom. »Tako su se na pr. grebenari lana iz St. Claude stali služiti zanatskim govorom tek s onu stranu avignonskoga mosta.«

Specijalni su jezici samo jedna podvrsta izražavanja afektivnosti: v. Wartburg[130] je vrlo dobro vidio, da su izražaji specijalnih jezika »Affektivformen« ili »Affektivbedeutungen«, a i Erdmann[131] vidi u tvorevinama specijalnih jezika »einen bestimmten Stimmungsgehalt«. Kroz čitavo jezično zbivanje možemo tako pratiti ljudsku težnju za izražavanjem afektivnosti: Čovjek se time ni najmanje ne udaljuje od stvarnosti; tâ njegove emocije, njegove čuvstvene reakcije, njegovi afekti isto su tako dio stvarnosti, kao čitav svijet, koji ga okružuje — jer je i čovjek dio stvarnosti. Zato svaka njegova riječ nužno nosi svoj afektivni indeks, i zato čovjek nužno dodaje općoj, zajedničkoj stvarnosti svoj lični afektivni indeks. Jezici, koji ne poznaju afektivnosti, kao znanstveni jezik (v. prije str. 116), ne protuslove toj tvrdnji — za njih se može reći jednim zgodnim izrazom francuske lingvistike, da je njihov afektivni indeks jednak ništici. Ta će potreba dakako najjače doći do lingvističkoga izražaja u posebnom društvu: svako posebno društvo gleda na stvarnost sa svoga posebnoga gledišta, dodaje stvarnosti svoj posebni afektivni indeks, koji se očituje u razvijanju specijalnoga jezika. Шор-Чемоданов[132] vrlo ispravno utvrđuju: »No u emocionalno-ekspresivnoj boji značenja riječi mi ipak ne smijemo gledati samo izražaj individualnih doživljaja govornika. Ona je u vezi također s izražajem socijalne ocjene i shvaćanja stvarnosti, socijalnoga stava čovjeka kao predstavnika određene društvene grupe, klase, prema činjenici, koja se saopćava u govoru, prema ovoj ili onoj pojavi, prema jednom ili drugom pojmu.« Drukčija će biti stvarnost za djecu, drukčija za zaljubljenike, drukčija za članove složne obitelji u međusobnu saobraćaju, drukčija za zanatlije, drukčija za glumce, drukčija za učenjake; drukčija za liječnika, a drukčija za majku uz krevet djeteta na samrti: razlikovat će se po afektivnom indeksu, a ta razlika afektivnog indeksa težit će svakako da u jeziku dođe do izražaja. Pa i dobro raspoloženje vesela društva oduvijek je težilo da svoj osobito ugodni afektivni indeks što očitije i lingvistički izrazi (v. dalje str. 135). Zato će se, kako je Bally ispravno istakao (v. prije str. 122), ista stvar drukčije nazivati unutar stvarnosti s drugim afektivnim indeksom, bilo da isti čovjek prelazi iz jedne stvarnosti u drugu, bilo da dolaze do riječi predstavnici dviju posebnih »milieu«-a. Selesković[133] je ispravno zapažanje okrenuo naglavce: samo u praktičnom životu, tvrdi on, u praktičnim potrebama ljudi se mogu sporazumjeti, inače je svaki zatvoren u svoje posebno iskustvo. Ne, nego zajednički praktički život stvara zajednički afektivni indeks — stvarnost, koja se u jeziku odražava, ostaje za sve članove jezične zajednice jednaka, i zato se uvijek mogu sporazumjeti — ali pojedinci mogu ili kao pojedinci, ili, što je mnogo češća pojava, kao članovi posebnih »milieu«-a u specijalnom jeziku izražavati

stvarnost s posebnim afektivnim indeksom. — Taj posebni afektivni indeks doći će do izražaja osobito snažno, ako se spomenuta grupa nalazi u opreci s društvom, t. j. s vladajućom klasom. Već je Meyer[134] utvrdio, da se specijalni jezici nalaze poglavito tamo, »gdje se udruženje (kao kod afričkih tajnih društava ili kod naših studenata) osjeća u svijesnoj opreci prema većini«. Zanatski su jezici u starini imali sakralni značaj; upotrebljavali su mnoge tabuirane izraze kao sredstvo proti neprijatelju u najširem smislu riječi[135]. Lijepo formulira Vossler[136], da je argot nastao »iz zajedničkoga života individua... koji su se prema ostalom društvu nalazili u otvorenom ili potajnom ratnom stanju«. I v. Wartburg[137] združuje jezik srednjoškolaca, studenata i lopova zajedničkom oznakom, »dass sie stark *en marge* der Gesellschaft leben.« »U kapitalističkom društvu«, vele Шор-Чемоданов,[138] »specijalne jezike stvara ... većinom deklasirani dio društva«. Kod jezika studenata i srednjoškolaca možemo lijepo vidjeti, u čemu je bit specijalnoga jezika: studenti u Francuskoj i Njemačkoj upoznavaju se s istim znanstvenim metodama i uvode se u iste znanstvene probleme, a ipak im se »argot« razlikuje po stupnju specijalizacije. Treba uzeti u obzir, veli v. Wartburg[139], »da u Francuskoj studenti već stoljećima ne žive ni izdaleka tako osebujnim životom, kao u Njemačkoj. Zato im i jezik nije ni izdaleka tako samovoljan kao na pr. u njemačkih studenata ... Još se najviše ističu studenti *Ecole Polytechnique* i oficirski pitomci iz St. Cyra, jer žive u zatvorenijoj korporaciji nego ostali«. Taj nam primjer jasno kazuje, da o razvitku specijalnoga jezika ne odlučuje zvanje ili posao, nego posebni afektivni indeks, koji određeni »milieu« podaje stvarnosti — što će u članova toga »milieu«-a osjećaj posebnoga afektivnoga indeksa biti jači, to će se jače i lingvistički izraziti specijalizacijom jezika. Među srednjoškolcima pak naći će se pokoji, koji se kao »dobro dijete« nikako ne će osjećati u opreci sa stvarnosti starijih i ne će stvarnost osjećati s posebnim afektivnim indeksom srednjoškolca — taj gotovo uopće ne će poprimiti jezik svojih drugova, koliko god ih volio i rado se s njima družio. Tako je bilo i kod mene. — Da je afektivnost osnova svakoga argota, može poslužiti dokazom i to, što je za lingvističkoga intelektualista Gilliérona[140] (v. prije str. 119) argot upravo kriminalna pojava. »Argot je parazit, koji je negacija svakoga lingvističkoga organizma, koji živi tek dotle, dok živi organ, uz koji se priljubio, a koji mu oduzima brigu, da sam zadovolji svoje potrebe. To je biće, koje nije odgovorno za svoja djela, koja nemaju ni povijesti ni budućnosti, kao što je nemaju ni proizvodi mozga luđakâ.« Dobri građanin v. Wartburg[141] preuzima taj izraz, ali ga drukčije tumači: »Argot u svom najekstremnijem obliku ... samo je ... parazitarna jezična tvorevina, koja točno odgovara *socijalnoj parazitarnoj* tvorevini, kakvom nam se prikazuje milieu, u kome vlada.«

4. Igra riječi

U čemu se sad pojava, koju obično nazivamo igrom riječi, razlikuje od normalne upotrebe i zadaće riječi i od njena izražavanja afektivnosti? Kojim putem ona proizlazi iz biti riječi: poštuje li je, ističe li je — ili joj se suprotivi? — Uglavnom se slažu svi moderni teoretici igre riječima u osnovi definicije, tek je s više ili manje okretnosti i potpunosti izražavaju: glasovni skelet riječi dolazi do izražaja, do bujanja, kako veli Gerber (v. prije str. 90), a značenje se smisla gubi; ili ga nema, ili nije važan, ili nam se čini slučajnim rezultatom asocijacija glasovnoga skeleta — ili je pak taj glasovni skelet upravo ironički uperen protiv smisla.. Riječ po svojoj vanjskoj strani, bez značenja, samo kao zvuk, spaja se s drugima po sličnosti, vodeći sa sobom razliku u značenju, veli Fischer (v. prije str. 94). »To je pravo gluparenje [Dalbern], djetinjasto obijesno igranje zvukovima i slikama«, veli Schneider[142], ne uzimajući u obzir završetak gornje Gerberove tvrdnje. Kod igre riječi psihički smo determinirani zvukom, a ne smislom riječi, veli Freud (v. prije str. 97); akustička predodžba zamjenjuje značenje riječi, koje stoji u relaciji sa stvarnim predodžbama. — Ali spomenuti teoretici i ostali, koji uglavnom daju iste ili slične definicije igre riječima, zaboravljaju jedno: lingvisti su jasno i jednodušno utvrdili, da u svijesti prosječnoga člana jezične zajednice ima podsvijesni osjećaj, prelogičko uvjerenje o *prirodnoj* vezi smisla riječi s njenim glasovnim skeletom, ima doživljaj ekspresivnosti riječi (v. prije str. 108 sl.), što više, utvrdili su, da djeluje jaka i neprekidna tendencija za osmišljenjem toga glasovnog skeleta, kako bi on postao *riječitim*, kako bismo već u njemu putem »Lautmetapher« ili »Lautgebärde«[143] ne samo spoznali, nego upravo *osjetili* pojmovni sadržaj riječi. Prema tome sve gore spomenute značajke igre riječi — osim zadnje Gerberove — ne mogu nam objasniti postanak igre riječi: može glasovni skelet riječi doći do izražaja, može vanjska strana riječi, zvuk, doći do značenja, možemo biti prinuđeni na »psychische Einstellung auf den Wortklang«, pa da to ipak ni u čemu ne izmijeni normalnu upotrebu riječi: jer taj glasovni skelet, taj zvuk, tako je za nas prožet pojmovnom stranom riječi, smislom, da nam on ne može ništa drugo reći, nego što kazuje potpuna riječ sa svojim pojmovnim sadržajem. Može doći i do asocijacija po zvuku, ali tako, da se riječi, koje su zvukom srodne a smislom ne odviše udaljene jedna od druge, pojmovno zbliže, da se jednoj od njih modificira sadržaj (v. prije str. 109). Isticanje zvuka riječi može nas jedino dovesti do ritmike, melodioznosti, muzikalnosti, ukratko do pjesničkog govora (v. prije str. 111), ali on nema nikakve veze s igrom riječi. Istina, tvrdi se, da nema oštre granice između rime, asonancije, aliteracije s jedne, a igre riječi s druge strane, ali ću nastojati pokazati, da to nije točno (v. str. 139 sl.). — Igra je riječima gluparenje, obijest, igra, kaže Schneider, iako su već i Wackernagel (v. str. 91), Schultz (v. str. 101) i Mautner[144] istakli, da igra riječima može poslužiti i izražaju osjećanja i raspoloženja, koja nisu ni obijesna ni komična, iako je pače i Kainz, koji beskompromisno zastupa »die ko-

mische Relevanz« igre riječima (v. prije str. 104), morao priznati, da »ima i tragički ozbiljnih i gorkih igara riječima.«[145] Ima gluparenja u jeziku, ima obijesti i igre, ako hoćemo taj neadekvatni izražaj zadržati, ali se te pojave, o kojima ćemo još govoriti, javljaju kao izražaj afektivnosti i služe se svim izražajnim sredstvima, koja afektivnosti stoje na raspoloženju (v. gore str. 117 sl.) — a ne kao igra riječima. Treba to drukčije, jače formulirati, a to je na jednom drugom mjestu Gerber[146] i učinio: »Kod figura, koje ovamo idu, ne čini nam se više glasovni materijal riječi kao da se dubljom analogijom prema predodžbi i smislu riječi s njima stopio u prirodno jedinstvo, nego tek kao da je faktički s njima povezan, tek kao sredstvo, da ga označi. Zbog takva shvaćanja dijeli se u glasu muzikalni element jezika od pojmovnoga, a figuracija sada treba da ... s pomoću dovođenja jednakih, sličnih, srodnih glasova ... energično upozori na nj kao na glas.« U ovoj je definiciji odlučna riječ »trennt« — nije točno, da igra riječi samo ističe i osvjetljuje glasovnu stranu jezika; igra riječi *kida* onaj nerazlučivi spoj, ono tajanstveno svarivanje zvuka i smisla, glasa i pojma, u čemu baš i jest bit riječi (v. str. 107 sl.); igra riječi ranjava bit riječi u srce, ona je uništava. Dalje: već Freud ističe, da to značenje, taj smisao riječi stoji u odnošaju sa stvarnim predodžbama; i to treba jače formulirati. Znamo, da svaka riječ označuje element stvarnosti, koji je diferenciran društvenom spoznajom, da je korak naprijed u ljudskoj spoznaji svijeta oko čovjeka i čovjeka samoga, da je upravo akt spoznaje (v. str. 114 sl.). Igra riječi dakle, in ultima linea, kida vezu riječi sa stvarnosti, oduzima glasovnom skeletu njegovu ulogu — ili dostojanstvo — znaka ili simbola, izažima iz njega svu pojmovnu ekspresivnost, kojom je bio prožet, i ostavlja amorfni glasovni kompleks, koji dakako onda može asociirati samo slične — ili jednake — glasovne komplekse: u tome i jest bit igre riječi. Na jednak se način ima valjda shvatiti i duhovita, u igri riječima formulirana Spitzerova[147] definicija igre riječi: »Das Wortspiel ist nichts als ein Beim-Wort(laut)-Nehmen des Wortes.« Vidimo dakle, da je potpuno neispravna tvrdnja Jeana Paula (v. prije str. 89), da je prvi čar igre riječi u uskrisivanju starih stvarnih etimoloških veza među riječima. — Nešto je slično naslutio Mautner, tumačeći uzroke, zašto se osuđuje igra riječima (v. prije str. 85), ali je to svoje mišljenje izrazio simboličko-idealističkim, a ne lingvističkim načinom. — Zamislimo se malo dublje u tu konstataciju. Istakao sam, da neke poznate osnovne istine o zadaći riječi i jezika treba čvrsto držati na umu baš kod proučavanja pojave igre riječima (v. prije str. 116): već je Gerber bio istakao, da igra riječi ne služi isticanju i pojačavanju izražajne snage govora i misli (v. prije str. 91); i to treba jače formulirati. Riječ je nezamjenljivo sredstvo kolektivnoga rada, »важнейшее средство человеческого общения« (v. prije str. 113), a samo kolektivnim radom može čovjek napredovati i izgrađivati ljepšu i bolju budućnost; jezik je jedino sredstvo spoznaje (v. str. 115: »hoćemo li predmetu dati ime, moramo ga spoznati, a hoćemo li ga spoznati, moramo mu dati ime«), a spoznaja je jedini uvjet napretka i podizanja ljudskoga života. U igri riječima čovjek se svega

toga odriče: kao da očajava i o spoznaji stvarnosti i o napretku, kao da nema više veze s kolektivnim radom društvene zajednice, pa u riječima svoga materinjeg jezika ne vidi riznicu spoznaje, koja je stoljećima i tisućljećima skupljana i izgrađivana, nego — slučajne glasovne komplekse. To je dobro istakao Spitzer u svojoj raspravi »Die groteske Gestaltungs- und Sprachkunst Christian Morgensterns«, obrađujući stil jednoga od majstora igre riječima XX. stoljeća u Njemačkoj[148]: »Morgenstern ima istančano osjećanje za slučajnost svih imena ljudskoga jezika«, veli Spitzer, i »Riječ nam prijeti, da prodremo do stvari o sebi«. Spitzer je pokazao, kaže, »kako Morgenstern u naslijeđene riječi njemačkoga jezika umeće zvukovne vrednote, koje su im odvajkada bile strane ili su tek postale stranima, te između njih uspostavlja *misaone* veze, koje nisu bile predviđene u prvotnoj građevnoj osnovi jezika«.[149] U svijetlu svega, što sam izložio, mora se dakle ukazati iz osnova pogrešnom tvrdnja Mautnerova (v. prije str. 87), da igra riječima daje riječi život i snagu!

Sad možemo odgovoriti i na onu metodičku opasku Spitzerovu, Mautnerovu (Gumbelovu) i Kainzovu, smijemo li jednoj izražajnoj, stilističkoj formi svagda pridavati isto značenje. Vidjeli smo, da je igra riječima vrlo neobična, vrlo čudna pojava u povijesti ljudskoga jezika i stila, koja se protivi i biti riječi, i zadaći riječi i jezika, a da usto nema nikakve veze s izražavanjem afektivnosti, da se upravo moramo pitati, kako uopće do nje dolazi.[150] Moramo dakle nastojati, da je protumačimo historički, da se upitamo, što ona zapravo znači za ono doba i za one autore, kod kojih se u većem obilju javlja, ali možemo unaprijed uzeti kao vrlo vjerojatno, da će tako neobična, tako malo u biti riječi i jezika osnovana pojava isto značiti, gdje se god pojavi. Međutim na to bih pitanje htio odgovoriti tek na kraju radnje: sad bih na osnovu stečene spoznaje, one polazne točke, o kojoj sam govorio (v. prije str. 88), htio kritički razmotriti najvažnija pitanja u vezi s igrom riječi na osnovi navedene literature, a zatim spomenuti i obraditi neke jezične pojave, koje su srodne igri riječi, a redovito se ne luče dosta oštro od nje.

Ali najprije da pokušam odgovoriti na pitanje, može li se iz stečene spoznaje izvesti prirodna dioba igre riječi na podvrste, u što Beyer sumnja (v. prije str. 103). Mislim, da može: valja samo pitati, na koji način amorfni glasovni kompleksi asociiraju sebi srodne. No odmah bih želio istaći, da mi se prema navedenom stanju stvari dioba igre riječima u dvije osnovne grupe kao kod Vischera, Gerbera, Fischera, Wurtha, Freuda, M. Plagge čini neopravdanom, jer unosi kao kriterij diobe pojam Witza. Baš takve diobe onda obično ističu, da nema granica između prve, niže vrste i rime ili sličnih pojava. Govorit ću u idućem poglavlju o odnošaju između igre riječi i Witza (dalje str. 140), ali mi se a priori ne čini opravdanim, da se ta dioba izvede po bilo kakvim drugim kriterijima izvan same biti igre riječi. Ako se dakle držimo gornjega kriterija diobe, možemo utvrditi ove podvrste:

I. asociira se potpuno jednak glasovni kompleks:

a) polisemija: anegdota iz Witzblatta: Nekom novinaru slaba vida i sluha rugali se drugovi riječima: »Max hat den lieben Gott um ein scharfes Gesicht gebeten, der hat ihm aber kein Gehör geschenkt« — primjer iz antike: Isocr. IV; 119[150]: *ἅμα γὰρ ἡμεῖς τὰ τῆς ἀρχῆς ἀπεστερούμεθα καὶ τοῖς Ἕλλησιν ἀρχὴ τῶν κακῶν ἐγίγνετο.* Tako Matošev epigram iz zbirke Confetti u Hrvatskoj Slobodi 1910:

Razgovor ugodni (Djela X; 192)

Stražnicki: Prijatelju, savjetuj mi — Nosim teške brige...
Kritičar: Eh, amice, izdaj mene, Al' ne izdaj knjige!

b) homonimija: To je poznati »premier vol de l'aigle«; ili primjer W. Jamesa[152]: Is life worth living? — It depends on the *liver*. Za razdiobu je igre riječima naravno sasvim irelevantno, da li riječi, koje danas osjećamo kao homonime, zapravo etimološki sačinjavaju polisemiju, pa zato u ovu grupu idu i stihovi iz Wallensteins Lager, 8, 513.

Und das römische **Reich** — dass Gott erbarm!
Sollte jetzt heissen römisch Arm ...

Tako se Starčević u Pismima Magjarolacah (Sušak, 1879) šali riječju popina, za koju fratar (str. 105) razlaže: »sam je duh nečastivi, ako ne koj stekliš, reč popina skovao tako, da se ona može lahko zameniti u jugoslavenskom jeziku trojedne kraljevine sa nedostojnim imenom onih svetih ljudih, koji navestjuju reč božju i rade o spasenju dušicah.«

c) s razlikom u akcentu: spomenuti »Heute so, morgen so«, i poznata anegdota iz doba jozefinizma: Laudon (ili po drugima Kaunitz) ist *ein* Esel. Joseph der *Zweite*[153], te Klanferov primjer[154]: Les petits bouchers de Gand — A Napoléon le Grand. Kao student sam se u društvu, gdje se njemački govorilo, našalio sa znancima, bračnim parom, da vrlo dobro pristaju jedno uz drugo: »Die Frau nennen sie Jenny, und den Mann — Genie.«

II. asociira se sličan glasovni kompleks: i opet je za igru riječi potpuno sporedno, da li ta sličnost počiva na nasilnom ili na etimološkom rastavljanju glasovnoga materijala. Freud[155] spominje, kako su poznatoga šaljivdžiju upitali, odakle mu samo pritječu te bezbrojne igre riječima, a on je odgovorio: »Ich liege eben auf der Ka-Lauer.« Nasilno rastavlja Starčević (ib. 155) u parodiji

Naška stranka nije sla — Ti siromašna, a ne bo
Ba, kao kakova stara ba — Gata, dok praktična bu
Ba, ni luda kao be — De...
Daci, da će bi

Etimološko rastavljanje nalazimo u Ballyjevu[156] primjeru: »Urteil, nicht Vorurteil ist Denken« i u Freudovu[157]: »Wie können wir füreinander einstehen, wenn wir einander nicht ausstehen können?«. Nikola Polić

(Marginalia, Zagreb, 1921) govori (str. 9) o rujanskoj aureoli »onih strofa, nakon kojih je, jao, nastupila katastrofa«. Za Rimljane je očito ovaj primjer značio etimološko rastavljanje, dok je lingvistika pokazala, da to nije točno: Cicero, Cat. I; 10, 27[158]: »ut exsul potius temptare quam consul vexare rempublicam posses«. Ta sličnost dakako ne mora počivati na rastavljanju; ovamo idu i gore spomenuti (str. 92/3) primjeri iz antike: exitium illi, exilium mihi; ad nova homines concurrunt, ad nota non veniunt. Kako mi je pripovijedao prof. dr. Zoran Bujas, na Korčuli je načelnik Arneri za vrijeme posjeta Franje Josipa u općem klicanju »Živio!« vikao »Živino!«

III. asociira se jednak — ili približno jednak — glasovni kompleks, ali kao cjelina i dijelovi; i opet je sporedno, da li se radi o nasilnom ili etimološkom rastavljanju, dakle jednako Witz o berlinskoj izvedbi Antigone: Antik? O nee!, kao i u specijalnoj literaturi nepoznati primjer iz Klopstocka[159], Klage eines Gedichts, 1796:

> St. 11. Gallier haben noch jüngst mich übersetzt: doch sie wähnens
> Nur; sie haben mich dort über den Lethe gesetzt.

Nasilnim se rastavljanjem služe Starčevićeve satiričke etimološke šale, tako Nemrod ili Nimrod (ib. str. 15): »On dobi to ime za to, jer kada se rodio, nije znao ni mogao govoriti, on bijaše nem — ili nim-rod« — na str. 15/16: »Ljudi pitaju: *Babi l'on* gradi spomenik? Od tuda onaj spomenik dobi ime Babilona« (isp. i str. 151/2).

IV. dolazi do kontaminacije glasovnih kompleksa: to su »die freien, zwecklosen Verkröpfungen«, koje već Vischer spominje (Wir Gelehrte sind sämtliche Unterleibnizianer, v. str. 90); i Paulhan ih poznaje i točno opisuje (v. str. 95), a klasičan prikaz dao im je Freud u svojoj »Verdichtung mit Ersatzbildung« (v. str. 96: Cléopold, Orienterpresszug). Ovamo idu Eckhardtove Wortentstellungen (v. str. 98/9) kao Zarvenu, a i izvrsne Rabelaisove satiričke šale sorbonagre i torcheculatif[160]. Neobična je Starčevićeva tvorevina (ib. str. 105): »Međutim, iz vaših imenah Samostalac i Liberalac mi fudiramo jedno ime, buduć ste jedna stranka, ter proti stranki Steklišah molimo iz dubljine serdca našu običnu molitvu:

> »Terra tibi fruges, amnis tibi deneget undas,
> Gaudeat adversis **samos-ralacque** tuis!««

V. Dvadeseto je stoljeće populariziralo još jednu vrstu igre riječima: svojevoljno tumačenje kratica — ili svojevoljno čitanje normalne riječi kao da je kratica. Sama pojava nije nova: već su sredovječni propovjednici na taj način alegorički tumačili značenje pojedinih riječi; ali oni su to shvaćali ozbiljno, za njih je to bila stvarnost. Još u reformaciji i baroku u Njemačkoj oscilira upotreba te tehnike od zbilje do igre riječima (lijep primjer za doba reformacije daje Clemenov člančić Vom Namen Luther — za barok isp. Cysarz 62, 27). Za nas dakako u takvoj vrsti igre riječima ne može više biti govora o tumačenju stvarnosti; u Zagrebu se poznati automatski buffet IVO čitao kao Izraelitska Vjeroispovijedna općina ili

Internationale Verbrecher-Organisation, a za vrijeme okupacije su plakati po gradu tumačili ime TITO kao Tajna Internacionalna Teroristička Organizacija; za SSSR je pak na plakatima uz svako slovo bila rečenica s istim početnim slovom, koja je iznosila po jednu nevolju, koja tobože bije Sovjetski savez.

Sad, da li se oba termina asocijacije — ili više njih — izričito spominju, ili se na jedan samo aludira tako, da drugi dolazi u kontekst, gdje bi se prvi očekivao, ili je i ovakav izraz razumljiv samo na osnovu daljih aluzija, kao u oba primjera iz Franc-Tireura (couper les cheveux en vingt et un, combinaisons de derrière les faisceaux, v. str. 80), to su pitanja, koja idu u tehniku igre riječima, u koju ne ću ulaziti, jer je tema moje radnje značenje igre riječima. Mautner napose nabraja (v. str. 103/4) sredstva, kojima se igra riječi može istaći, ali dok pod 1. 2. 5. ispravno spominje takva sintaktična sredstva (neposredno susjedstvo riječi, neobičan red riječi, prekid i nastavak rečenice), 3. i 4. — rastavljanje složenica, igra jednostavne i složene riječi — upravo su igre riječi moje grupe III. Ispravno je, iako možda ne u svakoj pojedinosti, Mautnerovo nabrajanje stilističkih i poetičkih figura, u koje se igra riječi rado zaodijeva. Tom zgodom mogu riješiti pitanje antimetabole. Meyer potpuno pogrešno sudi, kad je str. 96 ubraja među igre riječi uz primjer, u kome nema nikakve igre riječima — antimetabola je podvrsta antiteze, pa kao svaka antiteza može poslužiti i igri riječima (v. str. 96 Freudove primjere), ali po svojoj biti nije igra riječi.

Na moju se razdiobu mogu bez poteškoća svesti sve brojne i komplicirane klasifikacije različnih teoretika: time nije rečeno, da njihovo dalje dijeljenje nije ispravno — naprotiv, ono je većinom dalji dragocjeni prilog poznavanju tehnike u igri riječi, ali ako iskače nad osnovnu razdiobu i zasjeniuje je, ono priječi jasnu spoznaju značenja igre riječima. — Tako Freudova »Verdichtung mit Ersatzbildung« ide u moju grupu IV., dok u grupi »Die Verwendung des nämlichen Materials« podvrsta »Ganzes und Teile« ide u moju grupu III., »Umordnung« u moju grupu I., »leichte Modifikation« u moju grupu II., a »dieselben Worte voll und leer« u moju grupu I. Grupa »Doppelsinn« ide gotovo sva u moju grupu I., nešto u moju grupu II., a pokoja igra riječima iz ostalih grupa ide ili u moju grupu I. ili u II. (v. gore str. 97). — Schultzove homonimske igre riječi idu dakako u moju grupu I., ali »das lächerliche Sichversprechen« i »Druckfehlerteufel«, koje Schultz začudo ubraja ovamo, idu u moju grupu II.; njegove onomatoplastičke šale, koliko su uopće igre riječi, idu u moju grupu II., samo što Schultz u tu grupu broji i »Verdichtung«, pozivajući se na Freuda[161]; Verdichtung ide u moju grupu IV. Njegove asonancije idu već prema primjeru u moje grupe I., II. i III. Zadnje njegove dvije grupe igre riječima, sinonimska i kontrastna, nemaju ništa zajedničko s igrom riječi — s njima bi se igra riječi mogla tek združiti, kao što se i događa u nekim Schultzovim primjerima posljednje grupe (v. str. 102). — U svojoj detaljnoj razdiobi one podvrste, koju M. Plagge zove »eigentliches Wortspiel« (v. str. 102), ona se ne osvrće na to, da li se igra

riječi osniva na potpuno jednakim riječima ili na riječima, koje su po zvuku slične (složenicama, izvedenim riječima), pa joj neke podvrste idu u moju grupu I., a neke u moju grupu II. — Mautnerovi »etymologisch-semantische Wortspiele« odgovaraju mojoj grupi I. a., »rein akustische Wortspiele« mojoj grupi I. b., a za sve ostale upotrebljava termin »Klangspiele«, tako da je i njegova razdioba in ultima linea odvjetak Vischer-Fischerove (v. str. 83 sl.). Iz njegove »Formenlehre des Wortspiels« (v. str. 103) idu točke 5.—12. u moju grupu I., točka 3. u moju grupu III., točka 4. u moju grupu IV., dok točka 2., kako ćemo vidjeti (v. dalje str. 133 sl.), nije uopće igra riječi, a što Mautner razumijeva u toč. 1. pod Worthäufung, nije mi jasno. — Klanfer se u svojoj razdiobi na žalost vrlo malo osvrće na bit igre riječima, pa je njegovu razdiobu najteže izmiriti s mojom. Njegov se »Mehrwort-Spiel« dijeli na Mautnerov »etymologisch-semantisches Wortspiel«, koji ide u moju grupu I., ali u tu grupu broji Klanfer i »die scherzhaften aber witzigen... Scheinübersetzungen« kao Morgensternov »Eindrucktum« za impresionizam, što nije nikakva igra riječi (v. str. 118/9) — i na »Klangspiel«, koji dakako obuhvaća sve ostale grupe, dok »Einwort- oder Feldspiel« ide sav u moju grupu I. U »Zeigfeldspiele« ili »komische Reden« broji opet primjere s igrom riječi uz veliki broj takvih, koji nisu igre riječi (na pr. Bald lag er oben, bald lag ich unten). — Wurthova klasifikacija po broju osoba, koje sudjeluju u igri riječi, po načinu njihova sudjelovanja i po broju relevantnih riječi[162], ide potpuno u tehniku igre riječima, a Meyerove »rein begriffliches Wortspiel« i »lautlich-begriffliche Formen« nisu uopće, kako ćemo još napose vidjeti (v. str. 137), nikakve igre riječi.

Držim, da taj kratki pregled najvažnijih novijih klasifikacija potvrđuje prirodnost, preglednost, i jednostavnost moje razdiobe, koju će dakako proučavanje tehnike igre riječima moći ispuniti mnogim podvrstama.

IV. KRITIČKI OSVRT NA LITERATURU

1. Spomenuli smo (v. str. 78), da Paulhan i Mautner drže igru riječi prirodnom pojavom u životu jezika. Moja je definicija te pojave već unaprijed osudila taj nazor: to sad treba obrazložiti. Pod naslovom »Sprachpsychologische Grundlagen« ističe Mautner[1], da poticaj na igru riječi daje sposobnost riječi, da označi nekoliko pojmova, dakle t. zv. polisemija, pa slikovit način izražavanja, koji se ne poklapa u svom značenju s prvotnim značenjem riječi. I Meyer[2], polazeći s gledišta romantika Bernhardija, drži, da je, kao i kod rime, kod igre riječima jezik sam onaj uzročnik, »koji nam je u velikom broju sličnih riječi dao poticaj, da se njima poslužimo;« u »Deutsche Stilistik«[3] spominje »široku osnovu igre riječima u biti jezika«, s neispravnim pozivom na Gerbera. I Erdmann[4] drži jezik sam uzročnikom igre riječima: »Bezbrojne šale (Witzworte) počivaju samo na dvosmislenosti nekih riječi« — pa i Fischer drži, da je igra riječi već preformirana u jeziku samom (v. str. 84). Kad Morgenstern nalazi

»veze između zvukovnih sličnosti, kako god daleko bile po značenju«, onda on po Spitzeru[6] otkriva »imponderable Latenzen, koje mnogi Nijemac osjeća u svom jezičnom sistemu« — »srodnosti među riječima, koje prividno ne stoje ni u kakvoj vezi; te se srodnosti tiho javljaju u jezičnoj svijesti«. Što više, to se stanje stvari u jeziku aktivno očituje tako, da zbog polisemije i homonimije riječi stalno dolazi do nesporazumka u razgovoru, koji su upravo preduvjet za igru riječi[9] — no ne samo u razgovoru, i pojedincu je teško asociirati uvijek po logičkom smislu: »pa ne izbjegavamo mi uvijek bez napora«, tvrdi Paulhan[7], »ponavljanje i asonancije, kad pišemo ili kad se razgovaramo. Ako se razgovaramo bez stege i bez određene svrhe, onda dvosmislenost riječi, disparatni pojmovi, što ih bude analogije zvukova, skreću razgovor i vrte ga poput osovine ... Što više, i u suvislu razgovoru, u ozbiljnoj raspravi, potrebna je velika snaga duha i izvanredna točnost, da se izbjegnu nesporazumci i nehotične zabune, do kojih uvijek može doći ... U snu, u ludilu, asonancija dobiva čudnu ulogu ... Te su asocijacije prava rudimentarna igra riječi«. I Freud[8] uči, da je za podsvijest prirodno spajanje riječi po zvuku, »Spiel mit Worten«. Tako dolazi do nehotičnih igara riječima (v. str. 98), alj Eckhardt, koji navodi taj primjer, i sam ističe, da mu se čini ad hoc fabriciranim, umjetno namještenim. Güntert[9] nalazi u ljudskom govoru »veselje kod igara riječi i sličnosti zvukova«. S pravom međutim ističe Jespersen[10], da nije odlučna sličnost zvukova sama o sebi, ni dugi popisi riječi s jednakim glasom, koje možemo složiti iz rječnika, nego prilike za nesporazumak u suvislu govoru, pa pitanje valja tako postaviti: dovode li polisemija i homonimija riječi, kojih postojanje u pojedinom jeziku nitko ne poriče, doista do tih čestih nesporazumaka u govoru, o kojima govore Paulhan i Beyer, koji bi onda tako reći nukali članove jezične zajednice na stvaranje igara riječima, kako to misle Meyer, Fischer, Erdmann i Spitzer? Odgovor je jasan: Ne! Spomenuti autori nisu uzeli u obzir važan faktor: ulogu konteksta u određivanju značenja riječi. I Bally[11] priznaje: »U svakidašnjem govoru nema riječi, koja ne bi imala više značenja i ne bi dala prilike za konfuziju,« ali odmah dodaje, da do tih nesporazumaka ne dolazi »zahvaljujući kontekstu i situaciji« (a to već Fechner zna, vidi str. 92). »Vrijednost riječi određuje ...«, naglašava Vendryès[12], »kontekst ... kontekst ... joj stvara aktualnu vrijednost.« Osobito je lijepo i jasno tu činjenicu prikazao v. Wartburg[13]: »Uska povezanost riječi s rečenicom ne pokazuje se samo u glasovnoj strani, nego u neobično jakoj mjeri u ostvarenju pravoga značenja riječi, koje izvire iz određene situacije. Zasluga je Witzblatta, što se koriste mnogoznanošću riječi, kako bi razveselili naše bližnje, tako da iskopčaju svijest o situaciji ... Razumijevanje rečenice određuje način, kako će se shvatiti pojedine riječi ... značenja riječi ... se modificiraju, izabiru prema smislu rečeniče, kako se on razvija. Od mnogih značenja, što ih neke riječi mogu imati, dolazi samo ono u obzir, koje skladno pristaje općem smislu, koji svime vlada. Ovaj opći smisao postaje slušaocu jasnim iz suvislosti i svijesti o situaciji. Taj odnošaj između riječi i rečenice, ta ovisnost značenja riječi od situacije, koja je dana u rečenici,

može ići tako daleko, da slušalac smisao shvati onako, kako je govornik mislio, iako se on drukčije izrazio. Ta često nam se događa, da nam primijete: Htjeli ste valjda nešto drugo reći, naime... Događa se pače, da ni slušalac, odnosno čitalac ne primjećuju pogrešku, kao što je ni tvorac rečenice nije primijetio, a ipak ispravno recipiraju.« Tä jasnoća i razumljivost jezika životno je pitanje ljudskoga društva[14]: jezik je sredstvo spoznaje, on je najvažnija spona u kolektivnom radu kao mogućnost priopćivanja i nazivanja! Kako bi jezična zajednica mogla u njemu trpjeti nejasnoća, nesporazumaka, dvosmislenost, i čak uživati u igri riječima[15]!? Pa poznata je stvar — a to je spoznaja, koja se veže uz Gilliéronovo ime — da u slučaju homonimije, gdje ni kontekst ne pomaže, jezična zajednica na bilo koji način uklanja homonimiju. »Naša istraživanja o imenima pčele pokazuju nam stalno, kako se pučki govori bune protiv nepodnošljivih dvosmislenosti, do kojih dolazi zbog glasovnih slučajnosti.« veli Gilliéron[16]; jezična se zajednica neprestano trudi, »da nađe lijeka nepodnošljivim sukobima homonima, do kojih dovodi pravilna primjena glasovnih zakona.«[17] Dakako, samo onda, ako ne pomaže kontekst: »rušilačka uloga homonimije izbija tek onda, kada govor postaje potpuno svijesnim, da se sukobi ne mogu podnositi.« — »Francuski nam jezik pokazuje, da dva homonima mogu živjeti jedan uz drugi, ako su različita roda. *La livre* živi uz *le livre*. *La moule* živi uz *le moule*.«[18] Završit ćemo dakle s odrešitom izjavom Vendryèsovom[19]: »Jezik zahtijeva točnost i jasnoću. Najviše u govoru izbjegavamo dvosmislenosti. Po svojoj biti igra riječi (calembour) nije prirodna; to je umjetnički oblik, na koji treba obratiti osobitu pažnju, kao na svaki umjetnički proizvod.« Prema tome, ako igra riječi ne izlazi iz prirode jezika uopće, onda ona ne izlazi ni iz prirode pojedinoga jezika, koliko god se obilje homonima u njemu i nalazilo, i kako god na pojedinom njegovu razvojnom stupnju značenja riječi bila nesigurna i neuravnotežena. Time su likvidirani pokušaji tumačenja igre riječima, koje su dali Wölfflin, Behaghel, a dijelom i Carnoy (v. str. 80 sl. konac točke 5. i čitavu točku 6.). Uživanje u asocijaciji s pomoću samoga glasovnoga skeleta, dakle stalna upotreba igre riječima, općenito se shvaća upravo kao oznaka duševno bolesnih, kao simptom ludila (v. Paulhan str. 95 i Freud str. 97)! Kako bi dakle igra riječi mogla biti »prirodnom« pojavom jezika?

2. Ako dakle igra riječi, kako smo jasno vidjeli, nije nipošto prirodna pojava u životu i razvitku jezika, možda se ona može svesti na hipotetički nagon za igrom (Spieltrieb); ta ona je *igra* riječima, igra, kao što se po Jean Paulu sve pjesništvo igra što slikama, što zvucima metra i rime (v. str. 89). Zar se u djece ne opaža to igranje jezikom — pa zar u odraslom ne živi još uvijek to dijete, kojemu ljubav za igrom zna s vremena na vrijeme probiti kroza sav oklop razumnosti i samodisciplíne i očitovati se u jeziku? Da se dijete u doba tepanja doista »igra« jezikom, tu pojavu potvrđuju i opširno razlažu Jespersen[20] i Пор-Чемоданов[21]: Nakon prvih »jednostavnih mišićnih vježba«, koje se opažaju i u gluhonijemih, dijete počinje s vremenom izvoditi veliki broj glasova; no »ti

glasovi ne pripadaju uopće nikakvu jeziku. Dok ih izvodi, dijete »se igra« svojim govornim organima, jačajući te organe i učeći se, da njima svijesno zavlada. No proizvodi te »igre« — glasovi — isprva ne podliježu kontroli njegove volje i spoznaje.« Zato se događa, kad dijete od svoje okoline doista stane učiti jezik, da ono te zvukove, koje izvodi za vrijeme tepanja kao u igri, ili ne umije svijesno izvoditi kao nosioce značenja na određenu mjestu u riječi, ili ih teško uči, a s druge se strane u tom dječjem tepanju javljaju i zvukovi, kojih njegov materinji jezik uopće ne poznaje. Ta »igra« dakle nema nikakve veze s jezikom, a kad dijete počne usvajati jezik, prestaje igra — ono »govorno umijeće djece, koja u neko doba riječima stvarno postupaju kao predmetima pa nalaze i nove jezike i umjetne izričaje [artifizielle Wortfügungen][22]«, izražaj su premoćne dječje afektivnosti; tă artificijelnu tvorbu riječi i specijalne jezike jasno smo upoznali kao isključivo sredstvo za izražavaanje afektivnosti (v. str. 118 sl.). Ti »tajni dječji jezici«, to »izvođenje besmislenih nizova glasova«, »najgluplje zabune i tvorbe riječi«, to »besmisleno tepanje krivo stvorenih riječi« (v. gore str. 118 i 97)[23], upravo je tako izražaj afektivnosti, kao refren studentske pjesme »Juwvallera, Juwivallera, Juwivallerallera« (isp. str. 100); i za dječje »Lautreihen«, i za te refrene značajno je, da su sastavljeni od elemenata, »koji su koliko je moguće zvučniji; vokali se ističu nad konsonantima, a među vokalima osobito a. Od konsonanata su osobito česti zvučni r, s i l. Tek u takvim zvučnim tvorbama može se iživjeti suvišak uzbuđenja;« pogotovu u društvu: »tu dolazi do uzbuđena raspoloženja, koje se iživljuje u raznolikoj nesvijesnoj djelatnosti: u snažnom tjelesnom kretanju, u divljanju i bučenju, u bavarskom ijukanju, a usto i u ritmičkoj glasovnoj igri [Lautspiel].«[24] To je sve apsolutno točno, ali za sve to ne treba postulirati ni humor ni Spieltrieb, jer je sve to isključivo izražaj afektivnosti u jeziku; ni kod djece *to* nije *igranje* jezikom i riječima, kako tvrdi Freud[25]. Ta zar se dječji svijet ne razlikuje gotovo toto coelo od svijeta odraslih? — pogotovu ulogom afektivnosti? I zar nije prirodno, da i djeca — kao i sve ostale posebne društvene zajednice — nastoje lingvističkim sredstvima izraziti taj afektivni indeks svoje stvarnosti? Tu ne treba ni pojma ni termina igre; pa ako kod djeteta i kod odrasloga opažamo slične pojave, nikako ih ne valja tumačiti kao »ostatak djeteta u muškarcu« (v. str. 119)[26], nego se i jedni i drugi služe sličnim lingvističkim sredstvima za izražavanje afektivnosti.

Prema tome je i za tumačenje jezika odraslih pojam Spieltrieb suvišan. Koliko vidim, u njemačku ga je lingvistiku uveo Behaghel[27]. Na njega se poziva Güntert[28]; on preuzima taj pojam s odobravanjem, ali ga definira kao »Vorliebe für Reimbildungen und Reimwendungen«. Hirt u svojoj »Etymologie der neuhochdeutschen Sprache«[29] samo registrira taj pojam s pozivom na Behaghela, dok onda začudo u »Indogermanische Grammatik«[30] tim Spieltriebom tumači reduplikaciju »bei den Lallsilben und Interjektionen«, za razliku od reduplikacije kod ostalih vrsta riječi; tim se pojmom služe i Eckhardt (v. str. 86) i Mautner (v. str. 104)[31]. Koliko mogu razabrati, pojam i termin Spieltrieba stvorio je Schiller, pa se doista i Behaghel (v.

str. 101) i Eckhardt (v. str. 86) pozivaju na Schillera, a Behaghel je taj termin Schillerove filozofske estetike uveo u lingvistiku. Bez ikakve potrebe. Sve pojave, koje Behaghel broji u humor i Spieltrieb, sve se gotovo bez izuzetka mogu shvatiti i protumačiti kao izraz afektivnosti, kao dodavanje jeziku određenoga afektivnog indeksa (isp. str. 123 sl.). Tako dječje brojanice, za koje Behaghel vrlo točno veli: »to nije dječji jezik, nego jezik one djece [das ist nicht Kindersprache, sondern Sprache *der* Kinder], koja su odavna napustila dječji jezik«[32] — tako svi izrazi iz studentskoga života: bit će mnogo takvih, kojima se porijeklo već i zaboravilo. Dobro kaže Behaghel: »sklonost takvom iskrivljavanju živi duboko u jeziku samu, sklonost skretanju od uobičajenoga, svijesnom njegovu uništavanju« (v. str. 100); ali ne dodaje, da je ta tendencija u jeziku posljedica težnje pojedinih članova ili pojedinih grupacija jezične zajednice, da na taj način izraze svoj afektivni indeks. I to ili izmjenom glasova (schöaön), kao što se i inače afekt izražava fonetskim promjenama u riječi (v. str. 117/8), ili duljenjem riječi (tralatschen), jer je, kao što smo vidjeli (str. 118/9), umjetna tvorba riječi jedno od osnovnih sredstava u izražavanju afektivnosti. Sama po sebi, ako u nju namjerice ne uđu elementi igre riječima, ona sama nema s njom nikakve veze i — ponavljam — služi jedino izražavanju afektivnosti. U Behaghelovim primjerima nalazimo onda uz fonetske promjene i metatezu i anagram, za koje znamo (v. str. 121), da su razmjerno česta pojava u specijalnim jezicima, tim tipičnim izražajnim sredstvima afektivnoga indeksa pojedine grupe. Hotimična pogrešna analogija u morfologiji ide dakako također ovamo, kao i slične pojave. Ovamo idu slučajevi, koje navodi Spitzer (v. str. 118), pa ih tumači ljudskom potrebom, da uobičajene riječi svijesno iznakazujemo: kao da nam je odjeća jezika preuska, veli, pa bismo je željeli raskinuti. To je potpuno točno, ako samo pravo razumijemo. Ta potreba, to je potreba izražavanja afektivnoga indeksa, a jezik nam je preuzak, jer nam onakav, kakva ga poznajemo, ne daje mogućnosti, da izrazimo u određeni mah upravo onakav afektivni indeks, koji osjećamo i koji u nama premoćno teži, da bude izražen. Nije to »spielerische Freude« (v. str. 119), nego upravo potreba afektivnosti, a potpuno je razumljivo, da se osobito često javlja u društvu, koje želi izraziti svoj afektivni indeks posebnoga raspoloženja, pa jezik mora u velikoj mjeri služiti baš toj svrsi: to su ti slučajevi »gdje odbacujemo stegu, gdje hoćemo samo govoriti, a ne nešto reći« gdje se dakle afektivnost jezika upravo ističe uz njegovu intelektualnost. To je ono gluparenje, ona obijest (v. str. 125) — ali radije to ne ćemo nazvati igrom, jer takva »igra«, kako smo vidjeli, nema ništa zajedničko s igrom riječi. Uvijek smo u opasnosti, da obje pojave, ako ih i ne smiješamo, a ono postavimo jednu uz drugu, i to baca krivo svijetlo i na jednu i na drugu. Zato bi bilo najbolje, da se termin igre riječima sačuva za pravu igru riječi, gdje je već taj naziv uobičajen, a ovaj »Spielen mit dem Wort« da dobije naziv izražavanja afektivnosti, što u stvari jest.

3. Jednim se posebnim načinom izražavanja afektivnosti moram napose pozabaviti, jer se neki njegovi oblici osobito često miješaju s igrom

riječi. To je ponavljanje. Govoreći o ulozi ponavljanja u jeziku, moram prijeći preko okvira stilistike i zaći u stvaranje jezika samoga. Već razmjerno vrlo rano, 1862., lingvist je A. F. Pott u posebnom djelu »Doppelung« izložio dotadašnje znanje o golemoj ulozi ponavljanja u jezičnoj tvorbi[33], tako da i u tom lingvističkom pitanju imamo potpuni consensus doctorum, da je ponavljanje »praosnovna osobina ljudskoga govora [eine uranfängliche Eigenschaft der menschlichen Rede]«[34], »ein Urphänomen der Sprache«[35]. Sažeto je to prikazao Carnoy[36]: »Na najjednostavniji način možemo naglasiti pojam, ako se na nj vratimo, ako ga ponovno izrazimo u istom obliku ili malo drukčije ... U sanskrtu je to normalan način ... vrlo mnogi jezici tvore intenzivne, kolektivne, distributivne, iterativne, pluralne oblike običnom reduplikacijom. To je osobito često u jezicima Oceanije ... uz te načine idu različite sintaktične konstrukcije, a napose ona, koju zovemo akuzativom *unutarnjega objekta*, to jest glagolu dajemo kao objekt imenicu, koja u imeničkom obliku daje baš onaj pojam, što ga i glagol izražava ... Ne mora imenica biti izvedena od istoga korijena, od kojega i glagol.«[37] U sintaksi ponavljanje riječi posvuda služi izražavanju afektivnosti, ono je »prirodni izražaj pojačanoga naglašavanja afekta«.[38] Posvuda nalazimo tu pojavu: u dječjem govoru, u pučkom govoru, u književnom jeziku.[39] Kod djece Jespersen[40] nalazi poticaj za ponavljanje u ugodnosti, koju pruža ponavljanje istih mišićnih kretnja, pa Delacroix[41] formulira: »Reduplikacija je mehanička lakoća i ugoda; ona ima i ekspresivnu vrijednost i ima težnju da naglasi ili da jako istakne.« Ponavljanje igra veliku ulogu u magiji: »*Ponavljanjem* i pojedinih riječi i čitave formule djelovanje se molitve i čarobne formule pojačava.«[42] Koje čudo dakle, da je ponavljanje pojedine riječi, više riječi ili rečenica jedno od najstarijih i najraširenijih stilskih sredstava pjesničkoga govora, tako da ga Behaghel[43] upravo naziva »praoblikom ljudskoga pjesništva«. I Kainz[44] zove figure ponavljanja »najjednostavnijim jezičnim sredstvima pojačavanja«, pa u njih broji i ponavljanje riječi u genitivu plurala (König der Könige, Lied der Lieder) i figura etymologica. Vidimo dakle, da je ponavljanje riječi posvuda poznato kao stilističko sredstvo izražavanja afektivnosti: očigledno je to i neosporivo pokazao Behaghel na osnovu golemoga materijala u opsežnoj raspravi s čednim naslovom »Zur Technik der mittelhochdeutschen Dichtung«. Tu on istražuje narodne pjesme malajsko-polinezijske, turske, finske, srpske, bugarske; asirsko-babilonske i staroindijske tekstove, Stari Zavjet, sredovječnu i modernu francusku i njemačku književnost, te prozu njemačkih dijalekata: svagdje nalazi ponavljanje u jeziku kao prirodan izražaj afektivnosti. Jasno je dakle, da ponavljanje istih ili sličnih riječi, različnih složenica iste osnove ili riječi izvedenih iz iste osnove nije ništa drugo nego izražaj afektivnosti. Osnovna zabluda M. Plagge (v. str. 102) leži upravo u tome, što ne uzima u obzir, da je već glasovni skelet riječi prožet smislom i da mi ne percipiramo *odjelito* zvuk od smisla; kidanje zvuka od značenja nastaje *tek* u igri riječima, i tim se igra riječi bitno razlikuje od običnoga ponavljanja, u kojemu percipiramo vraćanje istoga smisla, što na nas dje-

luje afektivno. Antika doduše, kako smo vidjeli (prije str. 92/3), nije u teoriji stavljala oštrih granica između ponavljanja i igre riječi, koju nije spoznala u njenoj biti, pa je figura etymologica vrijedila kao podvrsta annominatio[45], ali već Jean Paul luči figura etymologica od igre riječima, iako je broji u Witz[46] Na jednak način luči od igre riječi i svoj »witziger Zirkel« (v. str. 89). Slijedeći antikne retorike Gerber[47] je vrlo lijepo istakao još jedan karakterističan oblik ponavljanja: »S osobitom se snagom ističe pojam, ako je označen riječju, koja se tako ponavlja, da dolazi do izražaja opreka, u kojoj stoji sa svojim uobičajenim značenjem ... u nas se govori: *Kinder* sind *Kinder;* Ein *Mann,* ein *Mann;* ein *Wort,* ein *Wort. Rutilije* ... upotrebljava za ovu figuru dva termina: *ἀνάκλασις* i *διαφορά* Eto, to je Meyerov »rein begriffliches Wortspiel« (v. prije str. 96): »Ein Maler muss malen können« — nikakva igra riječi, nego podvrsta ponavljanja; tako su i njegovi »lautlich — begriffliche Formen« tek podvrste ponavljanja, kao i primjer »den Speck noch spicken«, koji je upravo witziger Zirkel Jean Paulov, te spomenuta figura etymologica, a da i ne govorimo o anafori, što je uz njih navodi! Spitzer, koji je i pojmovno i po formulaciji vrlo lijepo povukao granicu između afektivne tvorbe riječi i igre riječima (v. prije str. 119), stekao je jednakih zasluga za utvrđenje granice između igre riječima s jedne, a ponavljanja i figura etymologica s druge strane. Ponavljanje složenica i izvedenih riječi iste osnove može se pretvoriti u igru riječi, »ako je ista osnova dobila u različitim izvedenim riječima različite varijacije smisla.« Tako postaje igrom riječi ona figura etymologica, »koja sparuje riječi, koje su historički bile u vezi, ali su se odavna odijelile jedna od druge, te mi zastajemo i postajemo svijesni etimološke veze« — ne radi se dakako o etimološkoj vezi, nego o pukoj glasovnoj vezi različitih pojmova, pa to Spitzer malo dalje i kaže: »Ono, što te primjere čini igrama riječi, to je novi smisao, koji se nalazi u jednim od elemenata izvedenih od iste osnove«. Zato ne idu pod pojam igre riječima oni — po Beyerovoj terminologiji — »Klangspiele«[49] srednjega vijeka »s »minne« u Veldeke-a u 14 redaka 14 puta, kod Ruggea u 11 redaka pače 21 put, za čim se povode od Reinmara dalje«. To su u najboljem slučaju »Wiederholungsspiele«, a najbolje bi bilo ne služiti se terminom »igra«, kad se o njima govori, jer smo onda uvijek u opasnosti, da ćemo ih, ma kako oprezno i izdaleka, dovesti u vezu s igrom riječi, što je Beyer doista i učinio, a što je potpuno pogrešno. Ehrismann[50] ide povodom Hartmanna još dalje, pa se za takvu stilističku upotrebu afektivnoga ponavljanja služi terminom Wortspiel: »Jezičnom vještinom postaje ponavljanje u *igri riječi i rimama,* pri čem se ponovljena riječ većinom pojavljuje u različitim gramatičkim formama« — a već je Elster[51] u biti vrlo točno razlučio ponavljanje od igre riječima baš na primjerima iz njemačkoga viteškog pjesništva: pod ponavljanje stavlja »die Annomination« (v. prije str. 93), i kao njena majstora u njemačkoj književnosti spominje Gottfrieda v. Strassburg, dok od te anominacije luči »sastavljanje riječi, koje jednako ili slično glase, ali po osnovi uopće nisu srodne« pa nastavlja: »Međutim je potpuno jasno, da se ovaj izražajni oblik može tek sasvim površno ispo-

rediti s anominacijom: jačanje afekta, koje anominacija postizava ponovnim ukazivanjem na istu osnovu riječi, mora ovdje dakako izostati .. « Tako će položaj Gottfrieda v. Strassburg u redovima majstora igre riječima[52] izgubiti gotovo svako opravdanje (v. dalje str. 156 sl.). Želim dakle pri zaključku naglasiti, da ni tvorba riječi, ni ponavljanje istih riječi, ni ponavljanje složenica s jednakim osnovnim dijelom ili riječi izvedenih od iste osnove nema nikakve veze s igrom riječi. Ponavljanje je, u najrazličitijim oblicima, prastaro sredstvo izražavanja afektivnosti, a to s igrom riječi nema ništa zajedničko.

4. Pa zar je doista igra, koja — kad je čovjek zaželi — vlada na svim područjima ljudske djelatnosti, »koja se vrši zbog sebe same, bez svrhe izvan nje, isključivo zbog ugode, koja je s njom vezana, a većinom kao oponašanje kakva ozbiljna posla ili ozbiljne djelatnosti«,[53] zar je doista igra poštedjela jedino tvorevine jezika, zar jedino riječi nikako ne pružaju mogućnosti, da se čovjek njima poigra? Dakako da nije. Ako želimo promotriti slučajeve, kad se čovjek igra jezikom, treba, kao i u svim ostalim slučajevima igre, uzeti u obzir takve slučajeve, gdje jezična aktivnost gubi svoj praktički smisao, gdje nema nikakve veze sa svojom osnovnom zadaćom saopćivanja, spajanja pojedinaca u kolektivni rad — pa ni izražavanja afektivnosti. Ti su slučajevi, dakako, vrlo rijetki. Ali takav slučaj nastaje, kad društvo sjeda bez posla u krug i želi prikratiti vrijeme igrom. Onda se zadaju *zagonetke*. U Spamerovoj »Die Deutsche Volkskunde« Panzer je u raspravi o narodnim zagonetkama pokazao, kako rado zagonetka, za koju je riječ *samo* predmet igre, kida *prirodnu* vezu između zvuka i smisla, da zablene i smete slušaoca — jer je to *najprirodnija* veza. Zagonetka će tim kidanjem *najlakše* unijeti zabunu u duh slušaoca. Ta pojava samo potvrđuje sve ono, što je dosad rečeno. Panzer spominje izgovaranje riječi bez stanke, ev. s pogrešnim naglaskom, zbog čega nastaje dojam nerazumljivoga stranog jezika (na pr. »Mausmehlass, Rehkohlass, Kuhkleefanddensieass«), a zatim i veliki broj zagonetaka, koje su po svojoj tehnici igra riječi (polazeći od t. zv. šaljivih pitanja, na pr. »Welche Tracht kleidet am besten? Die Eintracht!« — isp. kod Behaghela[53a], koji spominje također »šaljiva pitanja, kojima se od učenika traži, da naprave rečenicu s nekom određenom riječi: »Kannst du mir einen Satz mit Hamster bilden?« Bavarac odgovara: »Hams dr schon deine Vorräte kontrolliert?««). Zagonetka se dakako s pravom svodi na Spieltrieb:[54] u njoj je igra riječi »prirodna« — baš zato, što inače u jeziku nije »prirodna«. Ali područje zagonetke leži, kao i sva područja igre, izvan područja kolektivnoga rada, odakle su se razvili svi oblici ljudskoga društvenog života. Srodnost zagonetke s igrom riječi spoznao je već Jean Paul (v. prije str. 89); istu spoznaju nalazimo i kod Paulhana (v. str. 95). Gerber[55] spominje i obrađuje zagonetke u grupi »Literarische Laut- und Wortspiele«, a spominje ih i Schultz.[56] Carnoy[57] pak tvrdi: »Općenita je sklonost ljudskoga roda, da skriva stvarnost s pomoću domišljato odabranih figura, koje uz svoj pravi smisao imaju skrovito značenje, do kojega će doći svatko, tko se malo potrudi da ga nađe« — pa

uz zagonetke postavlja veliku grupu kriptosemije, u koju uz eufemizam uvodi concetti (v. str. 146/7). Držim, da je ta komplikacija potpuno nepotrebna, i da je shvaćanje zagonetke kao igre potpuno dovoljno, da joj objasni i značaj i oblike. — Igre su i t. zv. »Intelligenzspiele« u suvremenom građanskom društvu, kad se krug dokonih natječe, tko će prije sastaviti što veći broj novih riječi iz slova zadane riječi, ili kako će se, polazeći od zadanoga slova, dodavanjem po jednoga slova sastaviti što dulja riječ, ili pak tko će brže naći niz riječi, kojima su zadana prva i posljednja slova i t. d. Takvim su možda igrama, za vrijeme prvoga svjetskog rata, kratili vrijeme i talijanski ratni zarobljenici u Austriji, kojima je Spitzer proučavao pisma. Ali kad su oni pisali karte »tek toliko da pišu, ne nadajući se, da će ih moći otpremiti«, kad je na pr. zarobljenik u Mauthausenu adresirao kartu na »Pregatissimo Pipistrello Antonio« u »Via Lunga No. 7 Vatelapesca Italia« s potpisom »imbecile Annibale prigionero di guerra«, onda se takve karte ne mogu držati vicevima, »in denen der Kgf. (Kriegsgefangene) seinem *Spieltrieb* Luft machte.«[58] Oni su te karte pisali s posve određenom namjerom, da »zežu« vlasti, t. j. upravu logora, kako god im inače sadržaj bio nevin. Značaj takvih karata očevidno je agresivan. — Da je pak naš alfabet posljedica takve igre, kako uči Paulhan (v. prije str. 95), ni to ne može biti točno. Taj se nazor dakako može pobiti samo argumentima iz povijesti alfabeta, u koje ne mogu ulaziti, ali je sigurno, da su u razvitku alfabeta posve drugi razlozi bili odlučni, a ne pojava kidanja veze između smisla i glasovnoga skeleta riječi.

5. No uz jezik svagdanjega života razvio se u ljudskom društvu i t. zv. pjesnički jezik (v. prije str. 111), u kome vlada autonomija glasovne strane riječi. Nije li igra riječi srodna *rimi,* kako je već učio Jean Paul (v. str. 89)? Pa ni antikna retorika, kako smo vidjeli (str. 92/3), nije oštro lučila rimu od igre riječima. »Uopće se u rimi nalazi elemenat igre riječima«, tvrdi Tobler,[59] pa tako i mnogi moderni teoretici ubrajaju rimu i njezino djelovanje u širi pojam igre riječima, učeći, da se između rime, aliteracije, asonancije s jedne strane i igre riječima s druge strane ne da povući oštra granica.[60] Međutim znamo, da je rima vanredno rasprostranjena i u narodnom govoru i u t. zv. narodnoj književnosti, jednako i kod djece[61], pa i u magiji.[62] Koji je tome razlog? Ispravno utvrđuje Spitzer[63] učinak rime, da ona »u rečenici veže mimo smisla« — ali kako? To je potpuno točno spoznao Güntert[64], kad tvrdi: »Izražajna se vrijednost s pomoću rime pojačava na sličan način kao na pr. kod redupliciranih oblika« — t. j. i rima je jedno od stilskih sredstava za izražavanje afektivnosti. Onda dakako i opet nema nikakvih veza s igrom riječi, kao što olako tvrdi Güntert[65]. Primjeri, koje on navodi na tome mjestu, jasno to pokazuju. To su riječi iznakažene za volju rime, a tu je pojavu Behaghel opširno obradio (v. str. 100), i, kako znamo, pripisao humoru i Spieltriebu, dok sam je ja nastojao objasniti kao izražaj afektivnosti; jednako valja tumačiti tu pojavu i kod Morgensterna[66]. Otkuda dakle tvrdnja, da između rime i igre riječima nema čvrste granice? Rekli smo, da potječe iz antike — vrlo lijepo to razlaže Norden[67]: »»Igru riječi« spominju stari retori u

točnoj vezi s *ὁμοιοτέλευτον*... A srodnost je doista vrlo bliza: čim se zvuk poklapa i u slogu prije nastavka, nije to više čisti *ὁμοιοτέλευτον;* cf. Kvintilijan IX. 3, 80: pošto je kao primjer za *ὁμοιοτέλευτον* naveo extinguendum-infringendum, audacia-amentia, navodi kao primjer za *ὁμοιοτέλευτον* uz *παρονομασία* : matrimonium-patrimonium«[68]. Sličnu pojavu zapaža Martino[69] kod francuskih majstora rime Th. de Banvilla i Alberta Glatignyja: prvi ima »tako bogatu rimu, da postaje pravom igrom riječi«, pa se često navode njegovi stihovi[70]:

Si j'ai pu flirter incidemment,
Urgèle, qui jamais ne parle ainsi d'amant...

Moramo priznati: formalno u ovom zadnjem primjeru nema razlike između rime i igre riječima, jer igra riječi služi ujedno kao rima — i rimu valja dakle ubrojiti među stilska sredstva, u koje se igra riječi može zaodjeti (v. prije str. 130). Isti je slučaj kod Matoševih stihova[71]:

Uzdišući: vole, dragi voliću,
Voli mene, vole, i vola volit ću.

Ali će nas osjećaj uvijek sigurno poučiti, kad je rima, i najbogatija, samo rima, a ne ujedno i igra riječima: dok god služi izražaju bilo kakve afektivnosti. Kako su antikni retorici promatrali svoj materijal isključivo s formalističkoga stajališta, mogli su ostaviti granicu između igre riječima i rime otvorenom: ali moderni su teoretici pogriješili, kad su tu antiknu nauku, tako reći ne ispitavši je, preuzeli i usvojili. Nešto slično mojem tumačenju izjavio je na svoj hijeratski način i St. George[72]: »Reim ist bloss ein wortspiel wenn zwischen den durch den reim verbundenen worten keine innere verbindung besteht.« Za asonanciju i aliteraciju ne bih znao slučaja, gdje bi se mogle shvatiti kao igra riječi. — No jedna je posebna podvrsta rime, koju pozna već srednji vijek[73], uvijek samo igra riječi; francuska je književnost pozna već od 15. stoljeća kao contrepetterie[74], a osobito je česta u njemačkom Witzblattu pod imenom Schüttelreim[75]: to je zamjena početnih slova, jednoga ili više njih, u dvjema susjednim riječima. — Pjesnički jezik, kojega je sredstvo i rima, *dodaje* smislovnoj strani jezika neke značajke, kao muzikalnost, oporost, sređenost (na pr. u ritmu) i t. d., i time naglašava zvukovnu stranu jezika ističući pojedini zvuk ili visinu i jačinu zvuka (u akcentu), ali nigdje i nikada ne kida vezu između glasovnoga skeleta i smisla: u tom leži osnovna razlika između rime i igre riječima.

6. Od Jeana Paula do Mautnera broje njemački teoretici igru riječi u širi pojam Witz. Spomenuli smo (prije str. 104), da Klanfer takvo shvaćanje drži zastarjelim. Svakako međusobni odnošaj igre riječima i Witza ovisi o shvaćanju i jedne i druge pojave, ovisi o definiciji i igre riječima i Witza. Nastojao sam pokazati u ovoj radnji, da dosad još doista potpune i iscrpljive definicije igre riječima nije bilo: ovdje se ne mogu upustiti u jednaku analizu i definiciju pojave, koju Nijemci zovu Witz. Svakako od Jeana Paula dalje svi njemački teoretici jednodušno uzimaju kao utvrđenu

činjenicu, da se pojam Witza i pojam igre riječima ne poklapaju opsegom: pojam Witza je širi. No oni, koji uče, da se igra riječi ne da oštro odijeliti od rime, asonancije i aliteracije (v. prije str. 139), moraju nužno uzeti, da i pojam igre riječima jednom stranom prelazi okvir Witza, jer rima, asonancija i aliteracija ne odaju ničim značaj Witza; to doista i uči Freud[76], kad postulira »Spiel« i »Scherz« kao »Vorstufe des Witzes«, a »Scherz« se po njemu služi istim tehničkim sredstvima kao i Witz. — Nastojao sam objasniti, u čemu je bit pojave, koja je poznata kao igra riječi; kad jedna od brojnih definicija Witza bude nakon temeljite analize općenito prihvaćena — ili ako tu sudbinu doživi jedna nova definicija Witza — moći će se s uspjehom pretresti pitanje njihova međusobnog odnošaja. Želio bih spomenuti, da je Freudova definicija djelovanja Witza srodna onom učinku, koji ja shvaćam kao značenje igre riječima (v. dalje str. 148 sl.).

V. SRODNE POJAVE

1. Pučka etimologija

Prva rasprava prvoga sveska novoga Kuhnova Zeitschrifta für vergleichende Sprachforschung potekla je iz pera E. Förstemanna pod naslovom Ueber deutsche volksetymologie. Time su pojava i ime ušli u područje znanstvenoga istraživanja.[1] »Bitna je značajka i neobrazovanoga narodnog duha,« veli Förstemann,[2] »da nastoji, iako mutno i nesvijesno, protumačiti porijeklo riječi i njihovu međusobnu vezu«. Prema njegovim riječima bila bi pučka etimologija težnja za osmislenjem glasovnoga skeleta riječi — a to je pojava, koja nam je vrlo dobro poznata. Tako je shvaćaju i drugi lingvisti, tako je tumači i Weise[3]: »Potekla je iz neraspoloženja, kojom puk nehotice prima strane ili za njega nerazumljive riječi, a počiva na njegovoj odlučnoj, iako nesvijesnoj težnji, da svemu inozemnom poda domaći zvuk, da izblijedjele oblike nanovo prekuje. Puk instinktivno osjeća, da izrazi, kojima se služi, ne mogu biti prazni zvek, da ime stvari ne može biti mrtav znak... Zato prekraja jezične tvorevine po svom subjektivnom nahođenju«.[4] Kratko onda tu pojavu definira Nyrop[5]: »Ukratko možemo definirati pučku etimologiju kao preobrazbu manje ili više nejasne riječi pod utjecajem druge riječi, koja joj donekle sliči smislom ili zvukom«. Prema tome se pučka etimologija kao podvrsta težnje za ekspresivnošću razlikuje *metodom* od srodnih pojava, koje smo dosada upoznali (v. str. 109 sl.): onih pojava, kad bi riječ pod utjecajem svoga glasovnoga skeleta modificirala smisao, ili lakšom fonetičkom promjenom smislu adaptirala glasovni skelet (kao gore na pr. Flaum, Vater — Mutter, zart — hart). Pučka se etimologija služi kontaminacijom i ne pozna modifikacije smisla[6].

De Saussure[7] vrlo ispravno razlikuje dvije podvrste takve pučke etimologije: »Najprije slučajevi, kada se riječ drukčije tumači, a oblik joj se ne mijenja«, pa navodi kao primjere durchbläuen (< bliuwen, bez veze

s blau), Abendtheuer (< âventiure), legs (< lais); onda nastavlja: »Ali se najčešće riječ izobličuje, kako bi se prilagodila elementima, koji se u njoj naziru . . . « Čudim se, da ova i ispravna i potrebna distinkcija uopće nije našla odjeka u literaturi: u prvi razdio idu svi oni primjeri pučke etimologije, gdje je kontaminacija neprimjetna, i gdje pače to »nastojanje . . . da se spoje dvije riječi, koje redovito nemaju nikakve etimološke srodnosti«[8] može dovesti i do modifikacije smisla[9]. *Tom* vrstom pučke etimologije bavio se Gilliéron[10] i našao u njoj snažnu silu, koja pokreće zbivanje u jeziku: »A priori je svaka riječ u jeziku mogla postati igračkom . . . etimoloških pričina. Dosad su ti smutljivi a u isti mah plodni [générateur] elementi bili nepoznati, ali to nije razlog, da u njih posumnjamo, kad nam se prikažu u obliku matematički dokazanih istina.« Zato Gilliéron oštro protestira protiv tvrdnje de Saussurove[11], da »Pučka etimologija djeluje samo pod posebnim uvjetima i obuhvaća samo rijetke tehničke ili strane riječi, što ih pojedinci neispravno prihvaćaju«. Uz Gilliérona stupa i v. Wartburg, koji ovako definira: »Pučka je etimologija zapravo grupiranje riječi po familijama, što jezični osjećaj naroda vrši u određeni čas. To se grupiranje može i mijenjati . . . «[12] Ime toj pojavi nije zgodno odabrano. Nije točno, da je nema među obrazovanim ljudima — »pučka etimologija je nagon, koji je više ili manje jednako živ u svakome tko govori«.[13]

Redovito se pak pod pučkom etimologijom shvaćaju pojave očite ili neprimjetne kontaminacije *bez* modifikacije značenja, a tako je i ja ovdje shvaćam. Jer, kako uče lingvisti, taj opći nagon djeluje tako reći automatski i mehanički: akustička slika glasovnoga materijala riječi, tvrdi Behaghel,[14] redovito asociira srodne akustičke slike; samo dok je za nas taj glasovni skelet osmislen, te asocijacije tako reći i ne dolaze do sviiesti: no glasovni skelet gubi za našu svijest osmislenje, čim nema etimoloških veza sa srodnim riječima. Njih nema po Behaghelu u tri slučaja: ili je riječ tuđica, pa ih ne može imati; ili je ostala etimološki osamljena nestankom srodnih riječi; ili su pak fonetičke promjene uništile svijest o srodnosti etimološki srodnih riječi (četvrti je slučaj Behaghelov rječi: predmet, označen riječju, promijenio se, i riječ je izgubila smisao). Etimološka osamljenost sudbina je vlastitih imena, pa Meyer tvrdi: »Svako je vlastito ime izazovni problem. Ono nas poziva, da ga izbavimo iz njegove osamljenosti« (v. prije str. 96). Kad krivo čujemo, percipirali smo samo glasovni skelet (die äussere Klangform) bez smisla, kojemu ev. automatski podmećemo drugi smisao na osnovu zvukovnih asocijacija uz pomoć fantazije: isto se zbiva kod pučke etimologije, jer čujemo, što nam je strano[15]. Općenito je dakle prihvaćena teza u lingvistici, da je pučka etimologija podvrsta težnje za osmislenjem glasovnoga materijala. Ali baš s toga gledišta mora nam se jedna pojava u pučkoj etimologiji učiniti vrlo neobičnom — pojava, koju su odmah uočili, čim je bio stvoren pojam pučke etimologije. Već Andresen[16] veli: »Snage ljudskoga duha djeluju pritom posve instinktivno i naivno bez ikakve refleksije; na njih općenito utječu hir i slučajnost, one se brinu za prvu potrebu i ne pitaju, ne će li pažnja i razmišljanje prigovoriti tumačenjima, niklima iz snažnoga i tajnovitoga djelovanja asi-

milacione snage. Predajući se bezbrižno sličnosti zvuka, dovoljno im je, da imaju nešto, o što se mogu osloniti, da misle nešto, što naoko pristaje, iako je, kad ga izbliže promotrimo, vrlo nesigurno i nevjerojatno ili bez sumnje neispravno, pa čak i posve besmisleno«. Ovu stranu pučke etimologije ističu i Weise[17], v. d. Gabelentz[18], Behaghel[19], Güntert[20], Dauzat[21]. Kako da se to shvati, da težnja za osmislenjem vodi do besmislice, kao u klasičnom njemačkom primjeru Armbrust < arcubalista? S druge strane pak ima kategorija riječi, koje pučka etimologija ne će nikada nagristi: to su riječi primitivne molitve i čarobne formule, na kojima se ne smije ništa mijenjati,[22] i imena bogova.[23] Jer ako v. Wartburg baš imena svetaca i bogova ističe kao vrlo plodno područje pučko-etimološke interpretacije imena[24], to vrijedi samo — a to valja osobito istaći — za prvu de Saussurovu podvrstu pučke etimologije, t. j. za neprimjetnu kontaminaciju; glasovni se skelet sakralnoga imena nikad ne mijenja. A zašto onda arcubalista > Armbrust? Da pučka etimologija djeluje automatski i mehanički, o tome nema sumnje; to se konačno vidi i u govoru djece[25]: ali da je odrasli članovi jezične zajednice ovako spremno prihvaćaju i onda, kad je njezin rezultat čista besmislica, tome držim, da je uzrokom magični strah pred *nepoznatim*, koje se svladava time, što se u nj ubacuje *bilo kakva poznata riječ*. S toga gledišta postaje onda razumljivo, da se pojave pučke etimologije najčešće opažaju na vlastitim imenima lica i mjesta, a onda na konkretnim imenicama[26]: ta to su izvori magičnoga djelovanja i magične moći. V. Wartburg ima dakako pravo, da pučka etimologija djeluje u svim slojevima društva, ali je isto tako točno, da su u dijalektima i pučkom govoru produkti pučke etimologije kud i kamo brojniji[27]; nieno djelovanje dakle opada sa stupnjem racionalne obrazovanosti, koja povlači za sobom slabljenje magičnoga načina mišlienja. Zato pučka etimologija ne dira u imena bogova: ta imena, kako Güntert pravo ističe, *po svojoj biti* nisu drugo nego izvor najdjelotvornije magične moći i *moraju se* kao takav i sačuvati; u njih ne dira pučka etimologija, nego samo *eufemizam* (v. dalje str. 145). Isto vrijedi i za molitve i čarobne formule.

U djelu »Das Leben der Wörter«[28] Nyrop je vrlo lijepo i s mnogo primjera prikazao, kako narod iz imena svetaca čita, od kakve nevolje štite, pa kako pučka medicina jednako iz imena biljki određuje, za što mogu služiti kao lijek — u Gramatici[29] spomenuo je i interpretacije plemićkih imena na devizama grbova. Nikao iz šale ili ne, i primjer vice-Versailles za vice versa[30] ne mogu brojiti u substitutions, nego u pučku etimologiju[31]. Osobito su rječiti međutim primjeri pučke etimologije na području imena životinja[32]. Uz općenito poznate interdikcije imena tabuiranih životinja, demonskih, t. zv. »Seelentiere«, grabežljivih, i uopće štetočina, nalazimo pojavu, da se kod imena životinja osobito pazi na to, da ne postanu nerazumljivima: »Stara imena životinja, kojima je prijetila opasnost, da postanu nerazumljiva, često su se prikladnim dodacima semantički pojačala« — kad to nije bilo moguće, pojavila se pučka etimologija: »Pučka etimologija igra veliku ulogu kod poznatih životinja«. Nerazumljivo ime životinje moralo je za čovjeka magičnoga doba značiti

strašnu opasnost — protiv koje se zaštićuje pučkom etimologijom. Svi ti »rječiti primjeri za premoć zvuka nad misli«[33] pokazuju, kako je čovjek u magično doba, u doba **nedovoljnoga poznavanja** realnosti, u doba goleme nemoći pred realnosti, pokušavao svladati realnost unutar *glasovnoga* skeleta riječi, zvukovno.

Ta autonomija zvuka u pojavi pučke etimologije i antinomija glasovnoga skeleta i smisla uzrokuje, da neki teoretici ne poznaju točnih granica između pučke etimologije i igre riječima. Tako je Paulhan[34] zove »calembour involontaire«, »un véritable calembour«, Meyer[35] tvrdi: »Takvu pučku etimologiju dijeli samo korak od svijesne igre riječima«, po Nyropu[36] potječu gore spomenute devize »iz pučke etimologije ili, može se reći, iz igre riječima«, Schrijnenu[37] se čini, da je u pojedinim slučajevima teško odrediti, »imamo li pred sobom pučku etimologiju ili pučku šalu [Volkslaune]«, E. Kredel[38] veli: »Brojne su igre riječima nastale na osnovu težnje, da se stvori unutarnja veza između imena lica (većinom svetaca) i njihovih svojstava«, a Carnoy[39] vidi u tim pojavama »pustošenja rime i igre riječima.« To nije točno. Uza sve crte, koje pučku etimologiju razlikuju od ostalih pojava težnje za osmislenjem glasovnoga skeleta riječi, ipak je to njezina bit, njezin glavni i jedini smisao; igra riječima pak, kako smo vidjeli (str. 126 sl.), ide protiv toga osmislenja; ona vezu zvuka i pojma ne kida zato, da je na drugi način pojača, nego da je definitivno prekine. Sličnost pak, koja obje pojave veže, u tome je, da se jedna i druga pojava drže zvuka, glasovnoga skeleta riječi i, svaka na svoj način, djeluju po njemu i unutar njega.

Već je Förstemann[40] odijelio tri smjera etimološke djelatnosti »pučki [volkstümlich], učeni i znanstveni [smjer]«, gdje pod »učenim« razumijeva ozbiljne pokušaje etimologiziranja s nedovoljnom lingvističkom spremom, koji traju zapravo sve do osnutka poredbene lingvistike u XIX. stoljeću, a često se nastavljaju i pored nje[41]; tako na pr. kad Aegidius Albertinus[42] (1560—1620) ozbiljno tumači, da je riječ Venus »halb Latein und halb Teutsch; nemblich vae und Nuss«. Na »učenu« se etimologiju dakako uopće ne osvrćem.

2. Govor životinja i stvari

Narodna priča svih naroda pozna tumačenje životinjskih glasova s pomoću etimologije[43] — ne služi li i to gornjem tumačenju pučke etimologije? Iako su takvi slučajevi pučke etimologije danas u priči i u praznovjerju »gotovo općenito šaljiva značaja«,[44] oni ga isprva jamačno nisu imali. U Grimmovim se pričama tako pučkom etimologijom tumače glasovi ptica[45], osobito često glas žabe[46], pa zvuk vode[47] i šum različnoga alata[48]. Ta posljednja priča, Der Zaunkönig, počinje se u redakciji braće Grimm[49] ovako: »In alten Zeiten, da hatte jeder Klang noch Sinn und Bedeutung«. Riegler[50] ne vjeruje, da su pučke etimologije životinjskih glasova u vezi s vjerom u »nemušti« jezik životinja, koja je proširena po čitavoj zemlji.

3. Neuko razumijevanje stranoga jezika

Da se pučka etimologija očituje kao svladavanje nepoznatoga, to nam pokazuje njena svijesna upotreba u komediji, i to kao pučka etimologija pojedinih stranih riječi ili dapače stranoga govora. Već je Gerber[51] primijetio, da kod Shakespeara često nalazimo pojavu, »da se tudice, uopće izrazi obrazovana govora besmisleno upotrebljavaju po zvuku, kako je često i običaj pučkoga govora«. O stranom govoru, ne samo o pojedinim riječima, radi se u Gryphiusovu Horribilicribrifax (1663), što ga spominje Behaghel (v. prije str. 101), gdje svodnica Cyrille razumijeva, na svoj način, pedanta Semproniusa, kad s njom govori grčki i latinski.

4. Eufemizam

U pojavi, koju mislim sada spomenuti, ne radi se više o svladavanju nepoznatoga, nego o svladavanju poznatoga, ali demonskoga, tabuiranoga, kojemu ne smijemo ni imena spomenuti, da se sva opasna magična sila na nas ne sruči — jer su za čovjeka magičnoga doba ime, t. j. riječ, i stvar jedno (v. dalje str. 147 sl.). To baš veže dosad spomenute tri pojave, koje se često dovode u vezu s igrom riječi: da čovjek licem u lice s nečim *novim* i *nepoznatim* ne ulazi u stvarnost, nego to svladava nečim *poznatim* unutar *glasovne strane* riječi. Za toga je čovjeka nešto nepoznato ujedno i opasno; a potpuno se jednakom tehnikom služi, kad ima svladati *poznatu* nadmoćnu demonsku silu — i opet je svladava samo zvukom t. j. uklanjanjem opasnosti unutar glasovne strane riječi; i opet preuzetna nemoć čovjeka magičnoga doba jasno i bijedno iskače.

»Riječ eufemizam«, veli Nyrop[52], uzeta je iz grčkoga *εὐφημισμός*, koje je izvedeno od *εὐφημεῖν*. Etimološki je smisao ovoga glagola: upotrebljavati izraze povoljna značenja (bona verba); zatim je stao značiti: izbjegavati izrazima nepovoljna značenja, ostajati u svečanoj šutnji za vrijeme žrtve, vjerskih obreda i svetih čina«.[53] U lingvističkoj terminologiji eufemizam je postao podvrsta »onoga, što zovemo riječničkom interdikcijom«[54] »Riječnička interdikcija [interdiction de vocabulaire],« veli dalje Vendryès, »ne djeluje samo tako, da zamjenjuje jednu riječ drugom, nego ona i izobličuje postojeće riječi. Ako se izmijeni ili premjesti koje slovo, ublažit će se ono nepristojno ili opasno, što riječ u sebi sadržava, a da se tim ne naruši njena semantička vrijednost. Svatko će smjesta razumjeti, o čemu se radi. Koprena prekriva samo neugodne strane ili bestidne nijanse; ali ne sakriva glavne crte i osnovnu boju riječi«[55]. Ako eufemizam shvatimo u najširem smislu kao semantičko ublaživanje uopće, onda on dakako može imati više uzročnika u društvenom životu, kako ih nabraja Carnoy[56]; ali ako eufemizam oštrije i zato jasnije shvatimo poput Vendryèsa kao lingvističku težnju za izbjegavanjem *nekih* riječi ili izričaja, onda moramo s Kellerom zaključiti: »Praznovjerni strah pred ominoznim praizvor je eufemizma.«[57] Takav eufemizam poznaje više sredstava; nabraja ih Nyrop u djelu »Das Leben der Wörter«[58] i u Gramatici[59]: to su skraćenice,

strane riječi, sinegdoha (termes généraux, t. j. spominje se širi pojam), »noms flatteurs«, litota, antifraza, aposiopeza (t. j. ominozna riječ se ispušta), i konačno »déformation« i »substitution«[60]; kako jedino posljednja dva sredstva dolaze u obzir u vezi s igrom riječi, na ostala se uopće ne ću osvrtati. Posljednje sredstvo Nijemci zovu »verblümter Ausdruck« — »umjesto da izobličimo riječ«, definira Nyrop,[61] »zamjenjujemo je drugom riječi s potpuno različitim smislom, ali koja svojom glasovnom građom podsjeća na ominoznu riječ«, pa dodaje: »Katkad nam je dosta, da označimo riječ samo prvim slovom, a poslije te aluzije nastavljamo drugom posve nevinom riječi s istim početnim slovom: na pr. *aller se faire f . . . otographier, emm . . . ener à la campagne.* Taj je postupak osobito raširen i eufemistički govor svih zemalja obiluje sličnim primjerima«. Pojedini su teoretici odredili i pojmovna područja, na kojima redovito dolazi do pojave eufemizma, tako osobito iscrpljivo Nyrop[62]: božanstvo, đavao, smrt, pokojnici, grob, ludilo, bolesti, životinje, kazne, udarci i batine, krađa, laž, pijanstvo, seksualni život, probava, dijelovi tijela, odjeća, pogrdni izrazi[63]. Samo Nyrop[64] tvrdi, da spomenute supstitucije u jeziku ne nastaju uvijek iz razloga eufemizma: »one se vrlo često pojavljuju u pučkom govoru i humorističkom stilu, jedino sa svrhom, da djeluju komično«. Najveća zbirka ovakvih supstitucija, koju poznajem, jest Toblerova prije spomenuta rasprava (str. 93/4). Međutim, shvatimo li pojavu eufemizma u najširem smislu, općenito kao ublažavanje neugodnoga, koje ne možemo uvijek svesti na magično mišljenje, onda u Toblerovoj zbirci nalazim samo jedan primjer, koji u prvi mah nema veze s eufemizmom, a to je andare a Lodi i sl. za lodare (v. str. 93[65]); no i to se može shvatiti kao eufemizam za laskavca, koji se zatim proširio i na druge slučajeve, baš kao što sam uvjeren, da eufemistički izraz za lijeganje u krevet, koji se pojavljuje u više jezika,[66] potječe iz dječjega života: za djecu je lijeganje u krevet uvijek neugodan čas, kad moraju svoju igru prekinuti, pa je tu eufemistički izraz potpuno na mjestu, a tako to tumači i Schrijnen[67], doduše samo za južnu Njemačku: »in der süddeutschen Kindersprache »nach Bethlehem gehen« (= die Kinder ins *Bett* schicken).« Nyropov primjer: aus Eilau sein, za: es eilig haben[68] sigurno je isprva imao označiti pretpostavljenoga, koji goni na posao, ili uopće časnu osobu, koju su na taj način eufemistički ismijavali. Kad Luther[69] kaže: »Gott ist nicht ein Fürst von Eilenberg, sondern von Weilenberg, und Wir sollen seyn Fürsten von Anhalt« — on ne misli ni na kakav eufemizam, on se samo *služi* formom eufemizma, da postigne igru riječi, za kojom on, kako znamo, s vremena na vrijeme rado posiže. U bogatoj Nyropovoj[70] zbirci primjera za supstituciju u francuskom jeziku ne nalazim ni jednoga primjera, gdje se supstitucija ne bi mogla shvatiti eufemistički. I E. Kredel[71] ističe za supstitucije: »često im je svrha, da oslabe kruti izričaj« — ja bih mjesto »često« stavio »redovito«. Carnoy dijeli eufemizam ili eusemiju[72] od kriptosemije[73]; ali ne vidim nikakve razlike među ovim primjerima za eufemističku supstituciju: avoir de la menthe dans son jardin, être de Cracovie (za mentir), voyager en Cornouailles (za être un mari trompé) — od primjera za kriptosemičku supsti-

tuciju: aller à Rouen (za se ruiner), acheter à la foire d'Ampoigne, (»Ampoigne est un village du dép, de la Mayenne«, za empoigner un objet), prendre un billet de parterre (za tomber).[74] Da zatim supstitucije sekundarno ulaze u »langage plaisant et badin« ili slično *afektivno* izražavanje kao izrazi s posebnim afektivnim indeksom, u tom nema ništa ni čudno ni neobično. Samo one ne potječu odatle.

I eufemizam (sa supstitucijom) dovodio se dakako u vezu s igrom riječi: Nyrop[75] vidi u supstituciji »die Welt des Kalauers und Wortspiels«, a Schultz[76] u sakralnom eufemizmu primitivnih naroda vidi upravo zametak igri riječi. Međutim, ako eufemizam kao i pučka etimologija imaju sličnosti s igrom riječi, opet je između tih dviju lingvističkih pojava ona ista razlika, koja i između pučke etimologije i igre riječima: eufemizam ne kida osmišljenje zvuka; to osmišljenje ostaje, i ono je upravo preduvjet djelovanja kako pučke etimologije tako i eufemizma (isp. osobito prije cit. Vendryèsove riječi). Igra riječima pak, ponovit ću to i opet, definitivno kida *svaku* vezu između glasovnoga skeleta i značenja riječi, tako da se dalje asocijacije vrše jedino preko glasovnoga skeleta.

VI. ZNAČENJE IGRE RIJEČIMA

»Sve praznovjerne predodžbe, koje se vežu uz ime lica, životinje ili stvari,« veli Aly[1], »osnivaju se na vjeri u identitet imena i biti imenovanoga«. Ime[2] je »bitni dio, koji svojim značenjem određuje sudbinu imenovanoga, pa samim njegovim spominjanjem neposredno djelujemo na imenovanoga.« Vrlo lijepo to naziranje čovjeka magičnoga doba prikazuje Cassirer[3] (on mjesto izraza magično upotrebljava izraz mitsko): »baš to je značajka prve svijesne refleksije o cjelini svijeta, da se za nju jezik i bitak, riječ i smisao još nisu odijelili jedno od drugoga, nego da joj se pričinjaju nedjeljivim jedinstvom. Riječ nije oznaka i ime, nije duhovni simbol bitka, nego je sama realni njegov dio. Za mitski je nazor o jeziku, koji svagdje prethodi filozofskom, uopće značajna ova indiferentnost između riječi i stvari. Za nj se u imenu svake stvari krije njena bit. Uz riječ i njen posjed neposredno se vežu magična djelovanja. Tko se domogne imena, stekao je time vlast nad predmetom samim, — prisvojio ga je sa svim njegovim snagama.« Zašto? Jer je magičnom naziranju strano »*odvajanje* idejnoga od realnoga [des Ideellen vom Reellen], lučenje svijeta neposrednoga bitka od svijeta posrednoga značenja, opreka između »slike« i »stvari« ... »Slika« ne prikazuje »stvar« — ona jest stvar; ona je ne zastupa samo, nego djeluje poput nje, tako da nadomješta njenu neposrednu prisutnost. Može se prema tome označiti upravo osobinom mitskoga načina mišljenja, da ono nema kategorije »idejnoga«, pa zato gdje se god susreće s čistim značenjem [rein Bedeutungsmässiges] mora to značenje samo, da ga uopće uzmogne shvatiti, pretvoriti u nešto stvarno [Dingliches], u bitak [Seinsmässiges].«[4] Na tom socijalno-kulturnom stupnju razvitka ljudskog mišljenja igra se riječima ne da zamisliti. Ne samo da

nijedan član jezične zajednice ne može ni pomisliti na to, da odijeli glasovni skelet riječi od onoga što mu daje smisao, od njegova značenja, nego, štoviše, glasovni skelet za njega *jest* predmet sam, i na tom se baš osniva pojava eufemističke deformacije i supstitucije. Pojava, koju smo spoznali kao bitnu, osnovnu značajku igre riječima, potpuno je strana tom načinu ljudskoga mišljenja, za koji već sam glasovni skelet predstavlja stvarnost. Prema tome vidimo, da su potpuno pravo imali oni teoretici, koji su tvrdili, da je nepoznavanje igre riječima karakteristično za primitivne stupnjeve kulturnoga razvitka (v. prije str. 78, toč. 1.); gdje se god jače održao doista primitivni način mišljenja, magično mišljenje, tamo ne ćemo naći pojavu igre riječima.

Socijalno-kulturni razvitak ljudskoga društva doveo je zatim do pobjede »nominalizma«[5]: riječ postaje »zastupnik predmeta, ona je sredstvo, da u slušateljevu predočivanju oživimo predmet, kojega u stvarnosti ne nalazimo. »Ime označuje predmet«, to ne znači samo, da predmet izgovaram s imenom, ili da ga prizivam, ako ga nema, nego da mogu *o* njemu govoriti, kad u vezi svoje izjave spomenem njegovo ime«.[6]

Vrlo lijepo kaže Delacroix[7]: »Kad shvaćamo ... čini nam se većinom, da je u nama samo shvaćeni govor. Značenje prianja uz znak. Funkcija je znaka, da ukine označeno. Duh se vlada prema znaku i nizu znakova kao prema stvarnosti, što je prikazuju, i taj jednaki stav omogućuje potpunu jednakost jednoga i drugoga, mogućnost zamjene. Potpuno se razumijevanje jezika osniva na ovom izjednačenju ... Na kraju se shvaćanja nalazi ta potpuna sukladnost znaka i značenja ... U tom potpunom shvaćanju — znaka gotovo nestaje, on postaje providnim. Ako smo jezik shvatili, onda smo ga u neku ruku uklonili [supprimé]«. Čovjek iz doba racionalizma ne drži više, da on, dok govori, *izravno* utječe na stvarnost i da govorom neposredno izvodi stanovite učinke, ali on, i ne misleći na to, osjeća i zna, da u riječima *posjeduje* stvarnost, da mu je u jeziku stvarnost *izravno i neposredno* pristupačna, i da se u kolektivnom radu može govorom o njoj *sporazumijevati* — izravno i neposredno — s drugim članovima iste jezične zajednice. Na Delacroixove misli vrlo su nalik prije spomenute Schillingove riječi (v. str. 108): riječ je oko, kojim upiremo pogled na točno određen i omeđen dio stvarnosti, dok sve ostalo ostaje u sjeni. Na tom stupnju socijalno-kulturnoga razvitka dolazi onda — gdjekada — do igre riječima: sasvim obratno od onoga, što se zbiva po Delacroixu kod potpunoga razumijevanja, t. j. da znaka gotovo nestaje, da postaje providnim — »jezik smo u neku ruku uklonili« —, u igri riječima znak prestaje biti znakom i od njega ostaje samo amorfna glasovna masa, kao da je oko dobilo neprovidnu mrenu (isp. riječi Jean Paulove str. 89): u igri riječima — »stvarnost smo u neku ruku uklonili«.

Nastojao sam pokazati, da se sve pojave u jeziku, koje su donekle srodne s igrom riječi, mogu sa stajališta racionalizma shvatiti kao izražaj ljudske nemoći prema nepoznatoj i opasnoj stvarnosti, protiv koje se čovjek umije braniti samo *unutar samoga glasovnoga skeleta riječi*. Sada ću nastojati da pokažem, da se igra riječi mora jednako shvatiti kao izražaj nemo-

ći racionalnoga čovjeka prema socijalno neprijateljskoj stvarnosti, s kojom se on ne umije ili ne će da upušta u borbu. Što će tom čovjeku providnost riječi, kad kroz nju može vidjeti samo premoćnoga neprijatelja, kojega se boji? On dakle svijesno kida glasovni skelet od smisla, odbacuje smisao, i unutar carstva zvukova gradi sebi drugi irealni svijet, u kojemu može slobodno iživljavati svoja pritiješnjena osjećanja, svoj nemoćni jad, svoju prigušenu mržnju i svoj jalovi bijes. S toga tek gledišta možemo pravo razumjeti riječi Jean Paulove o čaru igre riječima kao izražaju slobode duha: ne, igra je riječi izražaj stvarne nemoći duha, nemoći, da po svojoj želji i potrebi djeluje na stvarnost, da je oblikuje, i zato izražaj tek prividne slobode duha na potpuno neadekvatnom i irealnom području. Klanferov je dakle protest (v. prije str. 106) opravdan, ali mu je argumentacija pogrešna. Freud[8] je, razlikujući šalu (Scherz) od Witza, učio, da Witz zapravo nikada nije bez tendencije. Njegov cinički Witz na pr. ismijava društvene institucije, njihove predstavnike, vjerske i moralne zasade, pa općenito ljudska naziranja o svijetu i životu, a skeptički mu Witz ismijava pouzdanost ljudske spoznaje. Nešto slično za igru riječi tvrdi Klanfer (v. prije str. 106), pa su te njegove misli osobito vrijedne, i — držim — potpuno ispravne. Značajno je, da i Freud (za Witz) i Klanfer (za igru riječi) ističu vrijednost aktualnosti. — Freud međutim uči još nešto: »Tako se često događa, da se, gdje izvanjske prilike priječe vrijeđanje ili uvredljivi odgovor, tendenciozni Witz osobito rado upotrebljava kao sredstvo, koje omogućava agresiju ili kritiku pretpostavljenih, koji se pozivaju na autoritet. Witz onda znači uzbunu protiv takva autoriteta, oslobađanje ispod njegova pritiska. U tom momentu leži i čar karikature, kojoj se i onda smijemo, kad je loša, samo zato, jer joj pišemo u dobro uzbunu protiv autoriteta«. Predmet je dakle tendencioznoga Witza »veliko, dostojanstveno i moćno« ... »koje unutarnja kočenja ili izvanjske prilike štite od izravnoga poništavanja« (v. prije str. 97). Misao se nemoći, koju sam dosad toliko isticao, nalazi i kod Freuda u analizi i definiciji Witza (v. i prije str. 97), tek sam ja nastojao, da iz same biti riječi izvedem i objasnim, kako se ima razumjeti, da se u igri riječima taj izražaj nemoćnoga protesta očituje baš na tai način. Freud se često susreće s igrom riječi u analizi snova, gdje ne navodi samo primjere iz vlastite prakse[9] nego i iz specijalne literature[10], a tumači ih svojim pojmom »cenzure« u snu: »Površne asocijacije u prikazivanju nadomještavaju duboke, ako cenzura učini te normalne spojne puteve neprohodnima«. — »San postaje »witzig«, jer mu je zakrčen izravni i najbliži put, da izrazi svoje misli i takvim on postaje iz nužde [notgedrungen]«. Doista mogu i ja navesti jedan primjer igre riječima u snu iz vlastitoga sjećanja. Kao srednjoškolski nastavnik služio sam u istom zboru s kolegom, kojemu sam bio zavidan na njegovim uspjesima kod ženskoga svijeta. U snu sam se našao navrh školskoga stubišta i ugledao ga, kako se uspinje stubama, noseći preko ramena lisnatu granu, s koje je visjela golema banana. Ja sam se na to u snu nasmijao i rekao: »Nije to ban-ana, nego banica Anka.« — I srodne psihopatološke pojave svagdanjega života Freud svodi na nemoćnu bunu proti »cenzuri«: tako

zabune u govoru i pismu[11] zbog kontaminacije s cenzuriranim, t. j. potisnutim riječima, koje se probijaju unatoč cenzuri.

I druga neka zapažanja u literaturi slažu se u prikazivanju igre riječima s onom osnovnom značajkom značenja igre riječima, kako sam je nastojao prikazati. Za Namenwitz spominje Meyer — a vidjet ćemo, da to ne vrijedi samo za Namenwitz — da se njime služe i ozbiljni polemičari, u nastupu patetike i moralnoga ogorčenja (v. prije str. 96). Ja bih rekao: u nastupu nemoćnoga bjesnila, kao što ćemo to za Luthera, koga Meyer spominje kao primjer, kasnije i pokazati. Freud je, kako smo vidjeli (str. 98), dobro vidio značajku bune »gegen Denk- und Realitätszwang«[12] u čisto zvukovnim asocijacijama, a već je i Fischer bio istakao, da Witz može biti i agresivan kod onih, koje tišti — nepopravljiva, dodali bismo — fizička ili socijalna nejednakost, kao kod grbavaca ili kod Židova (v. str. 94). Te je značajke Spitzer izvrsno zapazio kod majstora igre riječima Christiana Morgensterna, samo ih pogrešno generalizira za pjesnike uopće[13]: »jer pjesnik stoji u opoziciji prema režimu na vlasti ... on je neprijatelj postojećega sistema« — no vrlo dobro veli[14]: »Skeptički se nazor o svijetu očituje ... u isključivo jezičnim tvorevinama fantazije«. Osobito je značajan Spitzerov primjer iz korespondencije talijanskih zarobljenika u Austriji za vrijeme prvoga svjetskog rata: kao svoju adresu u nekoliko su navrata zarobljenici (s malim izmjenama) mjesto Kriegsgefangenenlager označili Krist che fam de lader, što Spitzer tumači kao Cristo, che fame di ladro[15]. Zar se tu ne zbiva tako reći pred našim očima rađanje igre riječima upravo iz one psihičke situacije, koju držim bitnom za produkciju igre riječima — t. j. nemoćna uzbuna, jalov bijes? Zar nije značajan poseban tip čovjeka, što ga Freud postulira kao — rekli bismo — »profesionalca« Witza (v. prije str. 98), a Mautner kao »profesionalca« igre riječima (v. str. 104), a da u njima ne gledaju tako reći utjelovljenje životne radosti, ili bezazlene ljubavi prema igri, djetinje zaigranosti, nego je naprotiv takav tip za Freuda psihički rastrgan, nesmiren i nervozan, a za Mautnera sklon Witzu (koji Mautner pobliže ne definira) ili patetici? Vanredno je pak vrijedno Mautnerovo opažanje, da one literarne struje, kojima je polazna točka vjera u vrijednost onoga, što prikazuju — to su realizam, koji nastoji prikazati stvarnost u njenoj pravoj biti, a tome može biti jedini razlog, da je drži vrijednom; i čista lirika, koja nastoji što neposrednije predati duševni život svoga tvorca, opet jer ga drži vrijednim — da te dvije literarne struje ne poznaju kult igre riječima; to pak lijepo potvrđuje Behaghelova zapažanja na njemačkim t. zv. »pjesničkim« realistima Kelleru, Raabeu, Reuteru (v. prije str. 82). Tome se ne protivi činjenica, da ni naturalizam ne poznaje igre riječima. Istina je, za naturalističkoga pisca ona stvarnost, koju on prikazuje, ne predstavlja nikakvu vrijednost; ali baš tim svojim radom on će po Zolinu učenju moći »djelovati na stvarnost, sačuvati zdravlje socijalnoga tijela, ili izliječiti svoje bolesnike«[16] — i tako u njega ne može doći do onoga doživljaja nemoći prema stvarnosti, koji držim da je bitan za kult igre riječima.

Htio bih sada sa što više primjera potvrditi ispravnost i točnost mojega tumačenja značenja igre riječima. Dakako, trebalo bi temeljito poznavati svjetsku literaturu, da se ti primjeri, kao što bi bilo potrebno, saberu doista s područja literature uopće. Kako mi to nije moguće, ograničit će se moji primjeri u prvom redu na njemačku književnost, koju kao germanist najbolje poznajem, zatim na francusku, gdje se mogu osloniti na djelo E. Kredel, a iz ostalih literatura navodit ću primjere tek toliko, koliko mi dopusti stručna literatura, do koje sam mogao doći. Radi toga se uopće ne ću moći osvrnuti na značenje igre riječima na Orijentu (v. prije str. 79) — osim Indije. Držim ipak, da će i ovaj skučeni materijal pokazati, kako se lako i neprisiljeno može tumačiti pojava i kult igre riječima, ako ne zaboravimo njeno značenje. Samo jedno treba držati na umu: kako je s jedne strane igra riječi u obliku zagonetke raširena po svoj narodnoj književnosti, i kako s druge strane od Gorgije i drugih antiknih retorika igra riječi kao *ἴσον* ili *παρονομασία*, annominatio, ambiguum i sl. čini sastavni dio antikne retorike, koja je opet postala osnovom literarne obrazovanosti srednjega i novoga vijeka, ne može pojedinačna pojava koje igre riječima kod određenoga autora ili u određeno vrijeme imati nikakvo osobito značenje. Tek onda, kad utvrdimo, da određeni autor ili određeno vrijeme to stilsko sredstvo vole, tek onda se moramo upitati, koje mu je značenje kod toga autora ili u to doba.

U Grimmovim pričama nalazimo samo jednu pravu igru riječi, i to u 110. Der Jude im Dorn: »Geh, Spitzbub,« sagte er zum Juden, »und hol dir den Vogel heraus.« »Mein«, sprach der Jude, »lass der Herr den Bub weg, so kommt ein Hund gelaufen«[17], ali kako uče Bolte — Polívka[18] tragovi se toj priči sreću tek u XV. stoljeću. Svakako je vrlo značajno, da tu jedinu igru riječi priča stavlja Židovu u usta (v. dalje str. 174). U priči 32. Der gescheite Hans, kojoj je motiv po navodima u Bolte-Polívka[19] posvuda rasprostranjen, nevješt mladić među ostalim nesporazumcima doslovce shvaća majčine riječi: »musstest ihr freundliche Augen zuwerfen«[20]. Ovaj motiv očito potječe iz zagonetke, a na tome, »da se slikoviti izražaji zapovijedi shvate doslovno i da se zapovijed posluša u doslovnom smislu, dakle besmisleno«[21], upravo se i osnivaju tako omiljele »Eulenspiegeleien« (v. prije str. 101).[22]

U antiki se spominju pojedine igre riječima, tako u Homera (v. prije str. 101), pa u grčkih tragika[23], ali je značajno, da Hugova specijalna rasprava o Sofoklovu Edipu kralju ne navodi ni jedne jedine igre riječima. Morat ćemo energično zanijekati tvrdnju Jean Paulovu (v. str. 85), da je igra riječi bila posvuda raširena u antiki, i složiti se s Wölfflinom (v. str. 92/3), da je antika u mnogom pogledu kud i kamo suzdržljivija u upotrebi igre riječima nego novija vremena, pogotovu grčka antika.[23a] Nego antikna filozofija poznaje t. zv. »učenu« etimologiju (v. prije str. 144) kao osnovu ulaženja u bit stvarnosti: »filozofi, koji su u riječima gledali vidljive odraze nevidljivih bitnosti (Wesenheiten), s dubokom su ozbiljnošću u borbi za spoznajom polazili od riječi kao od objavljenih istina.«[24] Po Nordenu je Gorgija baš pod utjecajem Heraklita iz filozofske metode stvorio

retorička sredstva i ukrase: Gorgija »je općim osobinama svoga vremena dao obvezan oblik i kao u igri pretjerano se njima služio, dovodeći ih iz učenih rasprava filozofskih spisa na svijetlo javnosti«. Nije li neobično značajno, da je u antiki prvi teoretik igre riječima bio sofist? Ta sofisti[25] su baš, iako su ostavili svakako »neizgladiv trag u istoriji filozofije i kulture uopšte«, ipak, »u znaku ogorčene borbe partija«, zapali u spoznajni skepticizam. »Sačuvana su svedočanstva, prema kojima je Gorgija, pošto se razočarao u filozofiji, prešao na čisto retorsku delatnost.« Velika kultura *riječi* u sofista, razvijanje sjaja u samom »nadmetanju u rečitosti«, pa prema tome i kult igre riječima, bili su razumljiva posljedica takvoga gnoseološkog stava. A znamo i to, da je Gorgiji grčka antika zamjerala i predbacivala upravo one retoričke figure, među koje je brojio igru riječi (v. str. 85). Kad se pak nakon g. 300. retorika helenizma povukla »zbog nedostatka velikih nacionalnih grčkih tema ... iz javnosti u školsku sobu[26]«, razvio se kićeni *'Ασιανὸς χαρακτήρ*, koji voli »Wortwitzeleien ... azijanizam nastavlja opet staru sofističku umjetnu prozu«. Stara Helada poznaje samo jednoga majstora igre riječima: Aristofana. Ali igra riječi nije bila svojstvena samo Aristofanu, nego svoj staroj atičkoj komediji[27], koja prema tipično gradskim, dakle naprednim elementima, zastupa neprijateljski stav sela. S jedne je strane Aristofan bio dakle vezan političkim programom svoga »genra«, pa katkad upravo revolucionarne ideje mora zaviti u ruho konservativizma, u vraćanje na prošlost, dok s druge strane ne bije demokraciju samu[28] u otvorenu boju, nego »nedostojne agente demokracije, nesavjesne činovnike, podmitljive govornike« *i* t. d., sve te »događaje dana«, protiv kojih su i pojedinac i cjelina nemoćni. Razumljivo je dakle, da dva poznata suvremena literarna historika uspoređuju Aristofana s modernim Witzblattom — tim sredstvom duhovite, ali nemoćne liberalne građanske opozicije protiv žilavoga zastarjeloga feudalizma s jedne strane, a s druge strane protiv sve jačega kapitalističkog imperijalizma.[29] Kod Aristofana nalazimo najstarije poznate primjere šaljive eufemističke supstitucije kao igre riječima[30].

Nije li za rimsku književnost značajno, da pučanin Plauto »voli šale riječima [Wortwitze] do najprostijih [Zoten]«,[31] dok se ugađeni Terencije njima služi većinom za to, da karakterizira pojedine osobe, dakle onako otprilike kao Schiller i Goethe (v. gore str. 82)? Nije li jednako značajno, da se vječiti buntovni kompromislija Ciceron rado služi retorskim sredstvima azijanizma, t. zv. lumina[32], dok Salust od njih pozna samo antitezu, a da je kod Tacita, toga majstora svih stilskih vještina, utvrđen samo jedan primjer antikne annominatio, koja i nije igra riječi.[33] Ali zato za Tacita u potpunoj mjeri vrijede riječi Nordenove: »probijanje snažne individualnosti, koja ljudima i događajima utiskuje svoj pečat, a da sama nije svijesna tome, daje Tacitu gotovo jedinstven položaj u antiknoj literarnoj povijesti ... «[34] Kao što se nakon propasti helenske slobode u grčkoj retorici razvio azijanizam, tako se u jeku rimskoga carskog doba razvio afrikanizam, u drugom stoljeću poslije Krista, pa Norden ističe, »da bombastični i ujedno kićeni stil Afričana nije ništa drugo nego grčki azijani-

zam . . . u latinskom ruhu«[35]. Sad dobiva Rim svoga klasika igre riječima, Apuleja: »Apulej je sve nadvisio, što je pred njim bilo, taj najvirtuozniji žongler riječima, koji je ikada živio« (isp. i gore str. 93): on fabricira »Ohren und Augen verwirrende Wortspiele«. Pod njegovim utjecajem stoje Ausonius, Martianus Capella i Claudianus, a od ovih je Martianus Capella »mnogo čitani školski autor« srednjega vijeka.[36]

U to doba ulazi igra riječi u kršćansku apologetsku književnost. Vjerske su se raspre pokazale u Evropi sve do racionalizma neobično pogodnim tlom za igru riječi: kad je vjerski fanatizam raspirio međusobnu mržnju i bijes, kad su se pojedine vjerske sekte i crkve stale međusobno držati i krstiti hereticima, izrodom pakla i slično, a nisu mogle protivnika ni uništiti ni obratiti, onda su se iživljavale u igri riječi. Za Luthera je to, kako sam spomenuo (v. gore str. 96), već Meyer zapazio. I u apostola Pavla nalazimo uz druge retoričke stilske efekte i igre riječi, »stare znance iz stručne grčke umjetne proze«,[37] »uobičajene u tadašnjoj azijanskoj sofistici«, a gnjevni Tertulijan se u upotrebi igre riječima uopće ne razlikuje od Apuleja. Osobito se igra riječi razbujala u kršćanskoj književnosti u IV. stoljeću, kad je borba s helenizmom doduše uglavnom bila završena, ali se pojavila nova opasnost: »valjalo se boriti s hereticima, koji su opasnije nego ikada digli glavu«. Tako se i Grgur Nazijanski na Istoku i Augustin na Zapadu obilato služe igrom riječi.

Do neobična cvata razvija se zatim igra riječi u srednjolatinskoj književnosti, kako je već spomenuto (vidi str. 79): »Tko je čitao Sidonija, Enodija, Grgura Tourskoga«, veli Norden,[38] »zna, da se u strašnoj mjeri upotrebljavaju sve te igre, pogotovo zveckanje . . . šala riječima [Klingklang der Wortwitzeleien]« i ta »kroz stoljeća svijesno i nesvijesno predavana efektna sredstva retorske umjetne proze«, ti »Stilfacetien eines Gorgias und Hegesias« tako su se razbujali u srednjem vijeku, da konačno potpuno potiskuju »normalni« način izražavanja. Za latinske poetike 13. stoljeća Sidonius Apollinaris je »der führende Autor«.[39] Izuzetak čini, dakako, skolastika[40]. Tome će biti dva razloga: Prvo beznadni položaj ostataka antikne kulture u sve barbarskijoj Evropi, koju su ti ostaci antike iz dna duše prezirali — a drugo, koje mi se čini vrlo važnim, osjećaj nemoćne bune proti stezi samostana. Kako god često ta stega i popustila, ona je bez sumnje teško tištila brojne redovnike iz redova barbarske djece, a to se vrlo vjerojatno onda izražava u kultu igre riječima, koji, kako Beyer tvrdi (v. gore str. 79), ima u to doba upravo internacionalno značenje. Vidjet ćemo, da u sredovječnoj književnosti na narodnom jeziku nema kulta igre riječima; ali renesansa u Italiji razvija jednu literarnu vrstu, koju je Schneegans okrstio grotesknom satirom. Ona dolazi do cvata u XVI. stoljeću u Francuskoj i Njemačkoj, a propada pod konac reformacije[41]. Po Schneegansovim navodima ta je groteskna satira uvijek usko vezana s kultom igre riječima. Preteče su joj sredovječne satire protiv nedostojnog i raskalašenog života višeg klera.[42] Koliko je već ta činjenica neobično značajna, još je značajnija pojava, da je cvat groteskne satire u Francuskoj i Njemačkoj vezan baš za doba neumoljivih vjerskih raspra i razmirica. Kao

nedostižan zastupnik groteskne satire diže se u Francuskoj gigantska pojava Rabelaisa. Ne mogu se upuštati u golemu literaturu o Rabelaisu, ali bih htio istaći, da držim pogrešnim mišljenje, da bi uzrokom jedinstvenih Rabelaisovih stilskih vještina bilo baš »užívanje u riječi (la joie du mot)«[43], ili, kako formulira Neubert[44]: »osnova (Urgrund) i njegove umjetnosti je obijesni esprit gaulois u svom ekstremnom obliku, kako se lirski uzjogunio bez prepreka i spona.« I Rabelais je mrzio i napadao, borio se i bjesnio, dakako ne sa stajališta jedne crkve ili sekte proti drugima, nego proti vlasti crkve uopće. Točno kaže Neubert: »Pravim duhom renesanse odiše ... njegov neumorni boj protiv sve nerazumne askeze, njegovi napadaji na sve zastarjele i zaprašene ustanove, koje su kočnice svakoga napretka, a nadasve konačno njegova crkveno-dogmatska nevjera. Da li ćemo dakako smjeti, prema posljednjim istraživanjima Abela Lefranca, u njemu gledati najvećega nevjernika svoga vremena, koji je u svom ekstremnom materijalizmu, kao neposredni učenik Lukrecijev, pod izvanredno spretnom koprenom izvrgao ruglu i najsvetija naučanja kršćanstva, to je vrlo nesigurno.« A znamo dobro, da se Rabelais nije mogao držati pobjednikom za svoga života, da je i te kako gorko iskusio osjećaj nemoći: »godinama redovnik, ali ne od srca« — »najprije Benediktinac, onda svjetovni svećenik i konačno liječnik« — »s jedne strane neumorna žeđa za znanjem i uživanje u spoznaji, s druge strane potreba, da se zaštiti od napadaja svojih protivnika, pogotovo od Sorbonne, kojih srdžbu je bio pobudio svojim invektivama i očito proevangeličkim uvjerenjem svoje knjige, natjerali su ga, da mijenja boravište i da putuje u inozemstvo«.[45] »Rabelaisa su proklinjali sa svih strana«, veli Dživelegov u prikazu Rabelaisa u Истории французской литературы I., str. 249., Moskva-Lenjingrad 1946. »On se branio, maskirao se, manevrirao ... « — morao se čak miriti sa Sorbonnom i težiti ako ne za njenim blagoslovom, a ono bar za njenom neutralnošću. Tako je bio prisiljen — iako Dživelegov drži, da ga na osnovu prvih dviju knjiga Gargantue smijemo držati blizim ateizmu, — da nastoji doći do kompromisa. Ne postaje li onda jasno, zašto taj snažni duh grabi za igrom riječi, zašto se u njoj iživljava? »Igre riječima, prosute u prebogatom obilju kroz čitavo njegovo djelo, sačinjavaju karakterističnu značajku Rabelaisova stila«[46]. Ali ne samo Rabelais. Već je Voltairu bilo udarilo u oči, kako u XVI. stoljeću u Francuskoj vlada kult igre riječima[47], što su noviji teoretici i historici potpuno potvrdili.[48] Jednako u Njemačkoj: »u literaturi vjerskih letaka XVI. stoljeća ... odjednom sve vrvi od igara riječima« (v. gore str. 104); tako u Epistolama obscurorum virorum, tako kod Luthera i Murnera[49]. No uz bok Rabelaisu može se u Njemačkoj staviti jedino Johann Fischart († 1585)[50], koji je, kako je općenito poznato, upravo prevodio i prerađivao Rabelaisa, a stajao je i pod utjecajem holandskoga satirika Ph. Marnixa de Ste. Aldegonde (1538—1598), velikoga štovatelja igre riječi[51]. I baš kod Fischarta, toga jedinoga klasika igre riječima njemačkoga XVI. stoljeća, još mnogo jače iskače osnovni doživljaj nemoći u kultu igre riječima: vrlo dobro ističe Stammler[52], koliko se Fischartovo doba u osnovnom svom ugođaju razlikuje od

Lutherova doba: »Mračna zagriženost, zlobna mržnja, dolaze do izražaja, gdjekad se pače čini, da se glasaju krikovi razjarena očaja, koji ječe s obzirom na sve jače napredovanje katolicizma na jugu ... uvlači se ... čuvstvo, da stoje na izgubljenom položaju« — pa tako Hankamer[53] karakterizira stav Fischarta, zastupnika građanskih sloboština pred dvorskim apsolutizmom, kojega su nosioci bili isusovci, kao »tipičnu pojavu raspadanja, koja jednako vrijedi za sve konzervativne braniče izgubljene stvari«. Držim, da nije nužno posebno istaći, da su se u vjerskim rasprama XVI. stoljeća i katolici služili igrom riječi jednako kao i protestanti[54].

Uloga igre riječima u vjerskim rasprama odvela nas je daleko u novi vijek: treba promotriti ulogu igre riječima u srednjovječnoj književnosti na narodnom jeziku. Samo pritom ne valja smetnuti s uma, da se srednjovječna književnost na narodnom jeziku razvijala uz suvremenu latinsku književnost, iznad nje i s pomoću nje. Pojedinačne dakle pojave igre riječima u srednjovječnoj književnosti na narodnom jeziku ne moraju ništa drugo značiti, nego pojedinačni utjecaj suvremene latinske književnosti i u tom pitanju; kad bi se radilo samo o utjecaju, bilo bi upravo normalno, da u srednjovječnoj književnosti na narodnom jeziku cvate igra riječi. O tome međutim ne može biti govora. U starofrancuskoj književnosti nalazimo po E. Kredel[55] nešto više igara riječima tek u onim pjesničkim vrstama, koje stoje pod izravnim utjecajem latinske samostanske književnosti: to su »geistlich-lehrhafte« i »allegorisch-satirische Dichtung«. U francuskim srednjovječnim dramskim prikazivanjima igre riječima često služe, kako smo već spomenuli (gore str. 83), za karakteristiku pojedinih lica: luda, budala i krvnika. Da u njemačkoj srednjovječnoj književnosti nema igara riječima u većem broju, to su već utvrdili Behaghel i Beyer (v. gore str. 78, 137), a iz t. zv. junačke njemačke epike već je Wackernagel izbrojio tek tri primjera (v. gore str. 91). Međutim se kao majstor igre riječima u njemačkoj srednjovječnoj viteškoj književnosti neprestano spominje Gottfried v. Strassburg. Iako Behaghel u svojoj knjizi Geschichte der deutschen Sprache dijeli »das witzige Spielen mit dem Wort« od »besondere Art des Wortspiels« (v. gore str. 78), za koju navodi jedan primjer iz Wolframova Parzivala uz bilješku »srednjovisokonjem. tek pojedini primjeri«, ipak pripisuje poslije toga[56] uz »sklonost, da se igra riječima« Gottfriedu pravu igru riječima: »On voli igru riječima u užem smislu riječi; stavlja riječi u opreci jednu uz drugu, veže ih s gradacijom ... spaja ih u dvočlane formule ili u nizove ... S tim osobinama stoji na tlu latinske retorike ...« Ove riječi gotovo doslovce ponavlja Bach[57]: Gottfried v. Strassburg »izrazito uživa u igri riječima« i t. d. Behaghel dakako tom formulacijom protivurječi sam sebi: njegovi primjeri pokazuju samo t. zv. »Spielen mit dem Wort«, taj vrlo nespretni termin (v. gore str. 135), koji dovodi neprestano do konfuzije s pojmom igre riječima, kako smo već vidjeli gore (str. 137) kod Ehrismanna. Ali ne samo Ehrismann, nego i svi drugi ugledni njemački medijevalisti pod terminom Wortspiel razumijevaju redovito figuru ponavljanja ili antiteze, tako da njihove tvrdnje nemaju nikakva značenja za povijest igre riječima u njemačkoj književnosti srednjega vijeka — igre

riječima, kako sam ja taj pojam utvrdio i ograničio. Tako na pr. Burdach[58] tvrdi za Meinloha von Sevelingen, »prigodice će sebi dopustiti umjetne unutarnje rime i igre riječima«, dok u Meinloha von Sevelingen nema ni traga igri riječima, kako sam je ja definirao, kao što joj nema ni traga u primjerima, koje Burdachova knjiga navodi u poglavlju s naslovom »Wiederholung gleicher Worte oder Gedanken. Wortspiele. — Responsion.« Začudo i Brinkmann[59], koji redovito tako točno i pouzdano luči pojmove, u tom pitanju zapada u istu pogrešku, kad govori o Hartmannovu »Wort- und Reimspiel (Erec 9249—58, Iwein 7150—64)« — na citiranim se pak mjestima Hartmann služi samo figurom ponavljanja, a ne igrom riječi. No i Mautner[60] tvrdi: »Obilato se razvila igra riječi u našoj književnosti prvi put kod onoga pisca, kod kojega je jezik prvi put došao do svijesti o sebi, kod *Gottfrieda v. Strassburg*« — ali njegovo opširno obrazlaganje ove tvrdnje i njegov opis igre riječima kod Gottfrieda više su stilistički impresivni, nego pojmovno određeni i točni. Pa pozabavimo se Gottfriedovim Tristanom! Ehrismann u više mahova ističe Gottfriedovo umijeće baš u pogledu igre riječima[61], a to čini i Brinkmann[62]. Da je Gottfried majstor muzike stiha, ritma i rime, majstor savršenoga pjesničkog izražaja, kome u umijeću forme do Goethea uopće nema premca u njemačkoj književnosti, o tome ne može biti nikakva spora[63], kao ni o tome, da on savršeno vlada svim figurama ponavljanja i antiteze, te neobičnom slobodom i snagom u afektivnoj tvorbi riječi[64]. Muzikalnost njegova stiha počiva osobito često na unutarnjoj rimi riječi unutar stiha, na pr.

15875[65] daz er mit liehten ougen — an allen disen varwen vant
siner ougen lougen

ili 16750

ouch vant man da ze siner zit — daz gedoene was so schoene
daz schoene vogelgedoene.

— zato nemamo pravo u stihovima

558 die linden bi dem brunnen, — die senften linden winde

gledati igru riječima, kad znamo, da je lint inače stalni epitet vjetrića (isp. na pr. 16759 sl.), a ne ćemo ni nužno morati zaključiti s izdavačem Bechsteinom[66], da su melodiozni stihovi

11488 sin unverwande amie, — diu liehte wunnecliche Isot
sin unverwantiu herzenot,

igra riječima, ili oba homonima wer u stihovima 5514 i 5518[67]. Međutim Gottfried pozna kao majstor rime i t. zv. »rührender Reim«[68], i obilato se njim služi[69]. Spomenuli smo, da Elster dijeli ponavljanje pod nazivom annominatio od prave igre riječima (v. prije str. 93), pa da u Gottfriedu gleda majstora anominacije, t. j. ponavljanja. Kao primjere igre riječima

pak spominje za Gottfrieda 2 primjera takva »rührender Reim«. Da je prvi primjer, rima dvaju homonima gewant u st. 4549/50, samo »rührender Reim« i ništa drugo, to ne treba posebno dokazivati, s obzirom na to, što je ta pojava poznata u čitavoj srednjovisokonjemačkoj književnosti. Ali u drugom primjeru, st.9873/4

ir sit verkeret alle wis: iu sint die tumben alle wis ...

je li tu već igra riječima? Govoreći o odnošaju rime i igre riječima, rekao sam (v. prije str. 140), da će nas osjećaj poučiti, kad imamo pred sobom samo bogatu rimu, a kad igru riječima. No kako ćemo ustanoviti, što je Gottfried osjećao? Evo kako. Prije svega možemo utvrditi, da alle wis kao prilog i inače dolazi nekoliko puta u rimi: jedamput s amis (12973/4), a dva puta kao »rührender Reim« sa wis (10451/2 i 13939/40). S druge pak strane možemo ustanoviti, da se stihom 9874 počinje serija antimetabola, koje Gottfried neobično voli:

ir sit verkeret alle wis: ir minnet, daz iuch hazzet;
iu sint die tumben alle wis, ir hazzet, daz iuch minnet ...
iu sint die wisen alle tump; der iuch da wil, deŝn welt ir niht
ir machet uz dem slehten crump und welt den, der iuch niene wil.[70]
und uz dem crumben wider sleht ...

Sad je dakle formalni interes i autora i čitaoca obuzet ovom drugom stilskom figurom, tako da možemo potpuno sigurno zaključiti, da je u gornjem primjeru Gottfried dao samo bogatu rimu, i to: »rührender Reim«, a ne igru riječi; sa stajališta svoje teorije o takvoj rimi v. Kraus je spomenuti primjer pače objasnio kao osobito značajan primjer tehnike u »rührender Reim«[71]. Od iduća tri primjera, na koje upućuje izdavač Bechstein, prvi je sigurno Gottfriedova igra riječi, polisemija riječi spil i spiln[72]:

3723: du kanst allez, daz ich wil: des ouch din herze lihte gert:
jagen, sprache, seitspil ... schoeniu cleider unde pfert,
harpfen, videlen, singen, der gibe ich dir swie vil du wilt:
daz kanstu wol, daz tuo du mir; da mite han ich dir wol gespilt.
so kan ich spil, daz tuon ich dir,

— drugi je vjerojatno igra riječi[73]

8737/8 und als daz maere hie vor giht, der da vor an daz maere siht ...

a za treći[74] i sam izdavač sumnja, da li se pjesnik htio poigrati polisemijom riječi hovemaze. Primjeri za igru riječi kod Gottfrieda, koje navodi Ehrismann[75], svi su samo figure ponavljanja, osim dvaju, a ti su francuski, i Gottfried ih je preuzeo iz svoga izvora, Thomasa[76]. Osim toga prvi (1989 sl.) nije nikakva igra riječi, nego »učena« etimologija imena Tristan od osnove francuske riječi triste; to je za Gottfrieda bila činjenica, a ne igra riječi. Međutim: zašto još nitko nije primijetio, kako Gottfriedovi junaci, umni Tristan i umna Izolda, teško shvaćaju tehniku igre riječima, t. j. kidanje zvuka od smisla? Oni imaju — kako bismo rekli suvremenim

kavanskim žargonom — »lange Leitung«. Evo kako polako shvaća Tristan u drugom Ehrismannovu primjeru:

11985	der Minnen vederspil Isot,	des selben wortes meine.
	»lameir« sprach si »daz ist min not,	sus begunder sich versinnen,
	lameir daz swaeret mir den muot,	lameir daz waere minnen,
	lameir ist, daz mir leide tuot.«	lameir bitter, la meir mer:
	do si lameir so dicke sprach,	der meine der duht in ein her
	er bedahte unde besach	er übersach der drier ein
	anclichen unde cleine	unde vragete von den zwein: ...[77]

Još je mnogo značajniji primjer, koji se u literaturi uopće ne spominje u vezi s igrom riječi, a to je prizor, kad Izolda uvida, da su Tantris i Tristan ista osoba:

10096	»hie wart min oeheim mite erslagen[78],	zetriben in dem munde,
	und der in sluoc, der hiez Tristan.	nu geviel si an die buochstabe,
	wer gab ez disem spilman?	da man si beide schepfet abe,
	der ist doch Tantris genant.«	und vant in disem al zehant
	die namen begunde si zehant	die selben, dies in jenem vant.
	beide in ir sinnen ahten,	nu begundes an in beiden
	ir beider lut betrahten.	die sillaben scheiden
	»a herre,« sprach si wider sich	unde sazte nach alse vor
	»dise namen die beswaerent mich.	und kam reht uf des namen spor.
	ine kan niht wizzen, wie in si:	si vant ir ursuoche dar an:
	si lutent nahe ein ander bi.«	vür sich so las si Tristan,
	»Tantris« sprach si »und Tristan,	her wider so las si Tantris.
	da ist binamen heinliche an.«	hie mite was si des namen gewis[79].
	nu si die namen begunde	

A kako se samo njena umna i učena majka divi tolikoj domišljatosti:

10598:	»sich, muoter« sprach diu tohter do	wan swederthalp ich hin las,
	»wie wunderlichen ich bevant,	son was ie nieme dar an
	daz er Tristan was genant:	wan Tantris oder Tristan
	do ich des swertes zende kam,	und ie an einem beide:
	die namen ich ze handen nam	nu muoter, nu scheide
	Tantris unde Tristan;	disen namen Tantris
	nu ich si triben began,	in ein tan und in ein tris
	nu beduhte mich an in zwein,	und sprich daz tris vür daz tan,
	si haeten eteswaz in ein.	so sprichestu Tristan;
	da nach begunde ich trahten	sprich daz tan vür daz tris,
	und anclichen ahten	so sprichest aber Tantris.«
	und vant do mit den buochstaben,	diu muoter segenete sich:
	die man ze beiden namen sol haben.	»got« sprach si »der gesegene mich!
	daz ez allez ein was;	von wannen kam dir ie der sin?«[80]

Znamo doduše, da je Gottfried bio vrlo konzervativan u odnošaju prema svom izvoru i da se rijetko od njega udaljivao[81], pa je oba citirana primjera mogao ovako naći u Thomasa (Kelemina ovu crtu uopće ne spominje) — ali da je Gottfried doista majstor igre riječima u ovdje određenom smislu, bio bi on nesumnjivo svoje junake oslobodio ovako teškoga shvaćanja osnovne crte igre riječima, kidanja veze između zvuka i smisla. Ne, Gottfriedu, koji je Wolframu predbacio

4683	die selben wildenaere si müezen tiutaere mit ir maeren lazen gan: wirn mugen ir da nach niht verstan,	als man si hoeret unde siht; son han wir ouch der muoze niht, daz wir die glose suochen in den swarzen buochen — [82]

Gottfriedu i njegovoj jasnoći izražaja nije mogla odgovarati dvosmislenost riječi, zvukovna veza riječi mimo smisla i proti smislu: ako hoćemo pod terminom igre riječima nešto određeno i opipljivo shvatiti, pojam, kojim se možemo služiti u znanstvene svrhe, onda treba *Gottfrieda von Strassburg jedamput za svagda brisati iz povijesti igre riječima:* u čitavu njegovu Tristanu dolazi na njegov račun samo jedna očita igra riječi.[83] Ako već hoćemo tražiti igru riječi u njemačkoj srednjovječnoj viteškoj književnosti, onda treba uzeti u ruke Parzivala, koga začudo stručna literatura nikako ne spominje u vezi s igrom riječi — ni Singer, koji je u poznatoj svojoj raspravi temeljito pokušao analizirati Wolframov stil, uopće ne spominje igre riječima; njegova je učenica M. Marti zatim ipak u svom komentaru Parzivalu vrlo savjesno upozoravala na igre riječima. Tâ kod Wolframa nalazimo onu vrlo značajnu vrstu igre riječima, koju je Freud skupio u posebnu podvrstu (v. gore str. 97), erotičku igru riječi, Zote; tako:

90,25	mich tuot frô Belakâne manlîcher fröuden âne:	ez ist doch vil manlich, swer minnen wankes schemet sich.[84]

pa 674,5, gdje Orgelûse kaže Artusu o svojoj vezi s Gâwânom

	dâ wart ich âne wer bekant	unt zer blôzen sîten an gerant.[85]

Ehrismann[86] nije propustio, da istakne: »(Wolfram) se ne plaši ni gruboga Witza ni erotičkih aluzija [Anzüglichkeiten]«, ali ne kaže, da se Wolfram u tu svrhu služi i igrom riječi. Većina Wolframovih igara riječima — toliko ih nema, da bismo mogli govoriti o pravom kultu igre riječima — počiva na polisemiji, ide dakle u moju grupu I. a. U moju grupu II. idu

155,15	swelhiu sîner minne enphant. durch die fröude ir was gerant.	unde ir schimpf enschumphiert. gein der riuhe gecondewiert ...
297,16	von Düringen fürste Herman, etslîch dîn ingesinde ich maz,	das ûzgesinde hieze baz:[87] ...
375,6	er miste gerne ir beider,	der boesten unt der besten.[88]

te igre riječima s wert i wer (147, 3/4 i 532, 27/8). U moju grupu III. ide

365,1	swem wâriu liebe ie erholte daz er herzeminne dolte (herzeminne ist des erkant,	daz herze ist rehter minne ein pfant, alsô versetzet und verselt) ...

Viteška je književnost težila za tim, da uz vjersku etiku i vjersko shvaćanje svijeta i života, kako ih je crkva propisivala i propovijedala i kako su u Njemačkoj do pod kraj XII. stoljeća općenito vladali[89], dovede do izražaja »stališku ratničku etiku [eine kriegerische Standesethik], koja

je svojim korijenjem duboko ušla u zemaljski svijet. Zadaća je viteške umjetnosti bila, da tu osebujnu, zemaljsku idealnost viteškoga staleža prikaže kao uzor.« Ta književnost prikazuje »osobiti viteški ideal obrazovanosti« i uči »određeno vladanje, viteški dvorski način života«.[90] A priori je dakle potpuno nevjerojatno, da bi ovakva književnost s posve pozitivnim odnošajem prema stvarnosti mogla kultivirati igru riječi, i mi se doista točnom analizom možemo uvjeriti, da njemačka viteška književnost kultivira doduše vrlo obilno figure ponavljanja,[91] ali da igre riječima u ovdje označenom smislu gotovo uopće ne poznaje. U suprotnosti s brojnom njemačkom literaturom o Gottfriedu, koja iz njegova Tristana čita neku skepsu i nihilizam[92], želim istaći, da potpuno prihvaćam de Boorovu krasnu interpretaciju Tristana: Gottfried uvodi duhovno-transcendentni pojam minne iz viteške lirike u artusovsku epiku i iz romana o Tristanu i Izoldi stvara »ljubavnu legendu [Minnelegende], pripovijetku o čistom životu i blaženoj smrti svetaca ljubavi [Minneheiligen] Tristana i Izolde«[93]. U ovakvoj oduševljenoj pjesmi nad pjesmama viteške minne nema dakako mjesta igri riječima, nego da potpuno izrazi svoju originalnu koncepciju, on stvara novi stil, koji će »sve misaono s pomoću ponavljanja i nagomilavanja učiniti neposredno muzikalno-zvučno pristupačnim sluhu.« A Wolfram? »On je osobenjak [Eigengänger]«, veli Ehrismann[94], »on hoće da bude drukčiji nego ostali, drukčiji čak i nego njegovi pjesnički drugovi.« Uz gotovo sakralno štovanje, koje uživa Wolfram u njemačkoj literarnoj historiji, nemojmo zaboraviti vrlo opravdane riječi Ehrismannove: »[da] srednjovisokonjemački pjesnik ipak nije tako zaokružen tip, nije takav karakter bez protivurječja, kako ga volimo konstruirati iz njegovih djela. Mi doduše možemo u velikim crtama izvesti nazor o svijetu i duhovnu, t. j. umjetničku darovitost i tendenciju autora iz njegovih pjesama, ali je pravi čovjek sa svojim individualnim duševnim životom [Seelenverfassung] i u svojem vanjskom držanju mnogo kompliciraniji, nego što se pokazuje u svojim djelima«. Da je Wolfram htio drugo i htio nešto više od svojih suparnika, u tom se slažu i Ehrismann i Schwietering[95]. No zašto se Wolfram za tu svrhu služi tako svojevoljnim i teškim stilom, koji Singer dovodi u vezu s provansalskim trobar clus?[96] Nisu li ove dvije crte značajne: Wolfram se razbacuje učenošću i poznavanjem kojekakvih tajnovitih i zakučastih pojmova i stvari, pri čem »su mu se potkrali česti nesporazumci«[97], a u isti mah ponosno ističe svoju knjišku neobrazovanost tako jako, da tvrdi — pretjerujući po općem sudu — da ne zna ni čitati ni pisati[98]. A onda: taj pjesnik, koji tako visoko uzdiže viteštvo i njegove ideale, koji tako uživa u svim crtama viteškoga života, spominje često i sebe[99] — ali tako, da humoristički i ironički aludira na svoje tužne prilike, koje su tako malo u skladu s tokom same pripovijetke[100]. Ne možemo li i opet uzeti, da je i kod njega igra riječi bila jedan način nemoćnoga protesta protiv nemile stvarnosti, u kojoj su njegovo siromaštvo i njegova neobrazovanost tako oštro i bolno protivurječili njegovim najvišim viteškim ambicijama? Činjenica je svakako, da se u Wolframa nalazi priličan broj igara riječima (iako je taj broj relativno malen prema opsegu

samoga djela), dok ih u Gottfrieda gotovo i nema — osim takvih, koje je po svojoj konzervativnoj metodi *morao* preuzita iz svoga izvora.

Slom štaufovske imperijalističke politike polovicom XIII. stoljeća brzo je učinio kraj političkom i kulturnom značenju njemačkoga viteštva[101]. Ipak je njemačko građanstvo poslije te katastrofe polagano stalo napredovati u gospodarskom i kulturnom pogledu. U XIV. i XV. stoljeću njemački narod u čednom opsegu izgrađuje bolji i napredniji život. I književnost se toga građanstva potpuno pozitivno odnosi prema stvarnosti: »Ona pruža građanima i gradovima u razvitku znanost toga vremena, kako se utjelovila u teologiji i u sedam slobodnih umjetnosti[102].« U XIV. i XV. stoljeću ima doduše još pretjerane retorike, ali ona sve više ustupa mjesto struji, koja hoće izraziti »stvar, sadržaj (Stoffliches), a zanemaruje formu[103].« Ne samo igri riječima, nego i t. zv. »igranju riječima« nema više mjesta u toj književnosti.[104] Drukčije je bilo u Francuskoj, gdje je tradicija feudalizma bila jača, dok se njemački feudalizam nije uopće razvio do onoga stupnja savršenstva, do kojega francuski, već je ostao na nerazvijenom i nepotpunom stupnju napretka[105]. Isto je tako u Francuskoj i preobrazba u novu nacionalnu državu jače i oštrije došla do izražaja.[106] Zato se ovdje u ovo vrijeme preobrazbe diže »oštar tužitelj sadašnjosti i laudator temporis acti«, majstor igre riječima, Rustebuef, koji je u isti mah i prvi zastupnik nove lirike[107]. U oštrim protivurječjima novoga novčanoga gospodarstva taj napredni, prvi moderni francuski pjesnik[108] gleda s čežnjom u prošlost. I kod njega dolazi do izražaja »nezrelost i polovičnost nazora o svijetu sredovječnoga građanstva«. E. Kredel[109] navodi konstataciju Ulricha Lea, da se Rustebuef osobito rado služi igrom riječi »na takvim (mjestima), gdje govori s velikom snagom satire ili ozbiljnosti.« Igre riječima Eustacha Deschampsa[110] sigurno su u vezi sa stogodišnjim ratom, kako se i čitavo njegovo pjesništvo dovodi s njim u vezu. Osim toga Deschamps, iako je građanin, literarni je službenik dvora, a dvorska literatura pretvara pjesništvo u stalnu retoričku igru[111]. Konačno raspadanje srednjega vijeka, koje je u Francuskoj i opet mnogo oštrije dolazilo do izražaja nego u Njemačkoj, pobuđuje igre riječima u dramskim prikazivanjima[112], kod Rhétoriqueursa i inače u lirici, a kod nesretnoga Villona možemo igre riječima protumačiti i njegovom ličnošću, kao kod Rabelaisa (v. gore str. 153 sl.), a i vremenom, u kome je živio. O igrama riječi u XVI. stoljeću već sam opširno govorio: Clément Marot ih voli[113], stojeći još na prijelazu u renesansu i podsjećajući još u mnogočem na rhétoriqueurs — a i kao učesnik u vjerskim rasprama. U Ronsarda spominje E. Kredel tek igre riječi vlastitim imenima i pripisuje ih utjecaju Marotovu — u renesansnoj pak francuskoj drami igra se riječi napadno gubi.

Ovdje se, na domaku baroka, susrećemo s najznačajnijom pojavom u poviiesti igre riječima, sa Shakespearom. Kao Rabelais i Fischart, tako je i Shakespeare izrastao iz sredine, koja je poznavala izraziti kult igre riječima.[114] Već je Jean Paul istakao činjenicu (v. gore str. 82), »[da] u Shakespeara igre riječima često karakteriziraju lice, koje govori«,[115] ali treba protiv Jean Paula jednako naglasiti, da se Shakespeare služi igrom riječi

također »na tragičkim patetičkim mjestima, gdje je stavljaju doduše i ostali dramatici toga vremena, ali osobito često Shakespeare.« Shakespearove clowne dijeli Gordon[116] u dvije vrste upravo po kriteriju igre riječima: »1) koji se igraju riječima i 2) s kojima se one poigravaju — t. j. oni, koji dovoljno vladaju engleskim jezikom, da se njim šale; i oni, kojima jezik tako vlada, da nesvijesno stvaraju šalu«. Vrlo sumarno drži Gordon tu pojavu općenitom: »Nije to bilo novo pitanje, ni u Shakespearovo doba: Ta je vrsta šale vrlo stara, i uvijek cvate, kad je dramski pisac poslušan, a publika nezrela. Plauto se šalio starim Rimljanima kao Shakespeare elizabetanskim Englezima, Molière gdjekada Francuzima: i uvijek iz istoga razloga. Ovaj tip ima veliku starost.« No Gordon i sam navodi, kako su mlade generacije osudivale tu Shakespearovu osobinu, da o Jonsonu i ne govorimo.[117] Kako sam pokazao, da je Wurthovo tumačenje potpuno pogrešno (v. gore str. 131 sl.), kako literatura o Shakespearu, do koje sam mogao doći, u to pitanje tako reći uopće ne ulazi, a kako je opet ta literatura tek dijelak one goleme literature o Shakespearu, do koje nisam mogao doći, moram nažalost pitanje igre riječima u elizabetanskoj Engleskoj i u Shakespeara ostaviti sasvim na strani. Htio bih samo upozoriti na neke konstatacije poznate engleske literarne historije Legouis — Cazamianove, a poglavito na to,[118] da u Engleskoj renesansa dolazi do izražaja *poslije* reformacije[119] — a pokušao sam obrazložiti, koliku je ulogu igrala igra riječima u reformaciji i zašto. Shakespeara samoga Legouis — Cazamian prikazuju u pogledu stila kao srodnika Wolframova (v. gore str. 160): »Shakespeare je lično volio namješteno i malo zagonetno izražavanje, koje se udaljuje od svagdanjega običaja, te traži od slušaoca, pa čak i od čitaoca, da malo napregnu svoju domišljatost. Ta osobina, koja se općenito gubi, kad drama dosegne svu svoju jačinu, očituje se osobito u sporednim prizorima, gdje dramatski instinkt manje veže autora«. Mehring[120] ističe, da je Shakespeare bio usko povezan s kazalištem, što ga je revolucionarno građanstvo mrzilo i progonilo. Iako kazalište nije bilo službeno priznato kao član narodnoga života, ipak je živjelo od milosti dvora i plemstva, a smrtno je neprijateljstvo vladalo između njega i buržoazije, jer se ona borila pod stijegom vjere. U Истории английской литературы[121] autori na žalost uopće ne spominju igre riječima. Tek Anikst[122] naglašava kao Mehring, da je engleski humanizam, kako se obzirom na druge zemlje engleska buržoazija silno razvila, imao pred sobom dva neprijatelja: uz feudalno društvo, koje je ginulo, pojavilo se društvo, sazdano na osnovu kapitalističke privatne svojine i eksploatacije. Za Anikstа je Shakespeare najviša pojava engleskoga humanizma. Dživelegov[123] vrlo lijepo tumači, zbog čega je puritanska buržoazija toga doba mrzila kazalište.

Sa Shakespearom dolazimo na prag književnosti dvorskoga centralističkoga apsolutizma, na prag t. zv. baroka. Kako su predstavnici barokne književnosti u Njemačkoj, građanski dvorski činovnici i obrazovano dvorsko plemstvo[124], gledali na svijet i život, to vrlo lijepo prikazuje Flemming: U državi postoji samo jedna apsolutna vrijednost — to je vla-

dar i njegova svemoć; svi drugi su, bez ikakva obzira na svoje sposobnosti i vrline, samo toliko vrijedni, koliko stoje u vezi s vladarom i njegovim dvorom, i koliko u bližem ili daljem kontaktu struji s vladareve ličnosti na njih nešto od te vrijednosti, kao da se radi o nekoj »mani« ili »orendi«. Jedan je umni, u svojim ambicijama razočarani predstavnik francuskoga visokoga plemstva to stanje vrlo dobro i sažeto karakterizirao ovako: Les rois font des hommes comme des pièces de monnaie: ils les font valoir ce qu'ils veulent, et l'on est forcé de les recevoir selon leur cours, et non pas selon leur véritable prix. To je jedna od La Rochefoucauldovih Maximes supprimées, broj 603. Koliku je stegu barokni dvorski apsolutizam zavodio u društvene odnošaje, ističe i v. Wartburg[125] na više mjesta. I dogodilo se baš kao kod sredovječne samostanske stege, da su je njezini korisnici doduše vatreno propovijedali, ali i nemoćno pod njom patili — i iživljavali se u igri riječima. I Flemming i Ermatinger jednako ističu, kako je teško život u baroknoj državi tištao i staro plemstvo i građanstvo;[126] zato se književnost pred nemilom stvarnosti sklanja u carstvo riječi: »književnost ima biti neobvezna igra riječi ... nad životom, u estetskoj razini, koja postoji potpuno sama za sebe ... daleko od pravoga života«[127]; u njoj dakako vlada igra riječi[128], pogotovu u stilu kasnoga baroka, u marinizmu[129], kao što je i Marino sam volio igru riječima[130]. Igra riječi prodire i u baroknu isusovačku dramu, iako joj je jezik »obično jednostavan i jezgrovit«[131], a pogotovu se barokni kult igre riječima slijeva s kultom igre riječi u teološkim polemikama njemačkog klasika igre riječima XVII. stoljeća, bečkog propovjednika Ulricha Megerlea, koji je poznatiji pod svojim redovničkim imenom Abraham a Sta Clara[132].

Ako u francuskoj renesansi, kako smo vidjeli (str. 161), dolazi do opadanja kulta igre riječima, to barok XVII. stoljeća dakako i na francuskom tlu širi i oživljuje igru riječi.[133] Koliko je igra riječi bila omiljela francuskom baroku, vidimo najljepše iz oštrine boja, što ga je književna generacija Molièra i Boileaua povela protiv nje. Ali prije nego prikažem tu borbu, valja da se osvrnem na jednu književnu epohu, koja je vrlo srodna evropskom baroku, a to je indijska kāvya-literatura. Evo kako je prikazuje v. Winternitz[134]: »To pjesništvo, kojemu je glavna značajka, da više važnosti polaže na formu nego na sadržaj, njegovalo se osobito, iako ne isključivo, na indijskim kneževskim dvorovima.« Na mjesto nosilaca stare junačke pjesme, sūtās, stupali su »sa sve većom uglađenošću dvorskoga života sve *učeniji* pjesnici, koji su uzrasli u školama brahmana te se natjecali s brahmanima u učenosti. Više se pazilo na elegantan oblik i učenost nego na stvaralački dar i pjesnički talent ... « Pjesnik se morao služiti što raznolikijim i što kompliciranijim stilskim vještinama. »Umjetni dvorski ep klasične periode sanskrtskoga pjesništva pokazuje taj stil u punom cvatu, ali je on prodro i u liriku, u gnomiku, u dramu, i u pripovjedačku književnost, pa nije poštedio ni vjerska djela budista i Jaina.« Među te brojne stilske vještine idu i »duhovite igre riječima«. »Dolazi se do vrhunca pjesništva, ako pjesniku uspije, da u istoj riječi ili istom izražaju [Wortgefüge], u istoj rečenici ili istom stihu kaže u isti mah dvije

ili čak više stvari.« Prema riječima v. Winternitza[135] služi se indijski šlesa, t. j. igra riječi, većinom polisemijom, pa se pišu čitavi epovi, u kojima je svaki stih dvosmislen, dakle svaki stih igra riječi[136]. Ne mogu prosuditi, koliko se igra riječi kultivirala u Indiji izvan kāvya-stila: ali je kāvya-literatura, po prikazu v. Winternitzovu, tipična barokna literatura dvorskoga apsolutizma s obligatnim kultom igre riječima, pa nikako ne treba pribjegavati postuliranju neke posebne crte psihičke konstitucije Indijaca, da se objasni taj kult.

Ali da se vratimo Boileau-u! Francuska književnost u siècle classique iza 1660. uživa gotovo posve izuzetan ugled u povijesti svjetske književnosti. I s pravom! Generacija Boileaua, Molièra, Racina, Lafontaina, La Bruyèra umjela je, da s do skrajnosti profinjenim i istančanim sredstvima formalne dvorske kulture izrazi građanske ideale u stilu i u shvaćanju čovjeka, da literarno oblikuje nazore ojačale i borbene klase kapitalističkoga građanstva.[137] Vrlo lijepo i točno rezimira Mönch[138]: »Klasično pjesništvo ove generacije od 1660. dobiva od svoga strogog, ali dobronamjernog prijatelja, kritičara Boileaua (1636—1711), osnovnu teoriju. Njegova se nauka sastoji iz dva pojma, *nature* i *raison;* iz njihova pravilna spoja ima niknuti pravo pjesništvo«.[139] Priroda i razum — to su argumenti ojačale građanske klase, koja se proti zahtjeva djetinje pokornosti svemoćnom vladaru i nepogrešivoj crkvi borila s pozivom na *razum;* razum, koji je jednako udijeljen svim ljudima bez razlike staleža, koji svakoga pojedinca, ako samo nauči ispravno misliti, čini sposobnim, da bez previšnjega tutorstva prosuđuje i ocjenjuje zbivanje u prirodi i u ljudskom društvu. U društvo valja za to zavesti, na ustuk dotrajaloj tradiciji s pretenzijom nepromjenljivosti i vječnosti, *prirodno* pravo i *prirodnu* vjeru, što će društvo pomladiti i obnoviti, t. j. dati kapitalističkom građansvu ono mjesto u državnoj upravi, koje je po svojoj ekonomskoj snazi tražilo za sebe. »Pjesnik«, nastavlja Mönch, »ima prema Boileauovu propisu da s jasnim bistrookim razumom (la raison) promatra i spoznaje jednostavno zbilju prirodnih stvari (la nature), a da se ne da zavesti od fantazije (imagination). Slijedeći to pravilo postigli su pisci onaj *style naturel,* koji je doista postao zajedničkom značajkom generacije od 1660. Style naturel ne znači ništa drugo, nego da se pjesnik odriče svake emfaze, svakoga kreveljenja i ukočenosti te da zauzdavajući najstrože fantaziju jednoznačno i određeno kaže ono, što misli. Odatle ćemo razumjeti usku suradnju Pascala i Racina, La Fontaina i Molièra. Njih je spajalo to, da su ono najdublje što su imali reći, rekli sa *simplicité* i *naturel,* i to su neprestano isticali. Boileauova je zasluga, što je tu zajedničku težnju k jednostavnosti i istinitosti spoznao kao osnovu njihova stvaranja i odatle stvorio najklasičniju od svih francuskih Arts poétiques«. Ova je literarna generacija, koja je svijesno u pjesništvu izražavala građanske ideale, i prema tome se apsolutno pozitivno odnosila prema stvarnosti, povela nemilosrdnu borbu protiv igre riječima[140]: dok Boileau u Art poétique II, 105 sl. osuđuje igru riječi sa stajališta razuma (raison), dotle Molière u Misanthrope I. 2. na Alcestova usta osuđuje Orontov sonet sa stajališta prirode (nature):

Ce n'est que jeu de mots, qu'affectation pure,
Et ce n'est point ainsi que parle la nature.[141]

U prvom prizoru Critique de l'Ecole des femmes napada Molière na usta Elise »turlupinades perpétuelles« i »vieilles équivoques«, pa kao smiješni i nedostojni primjer navodi: »Madame, vous êtes dans la Place Royale, et chacun vous voit de trois lieues de Paris. Car chacun vous voit de *bon oeil*, et Bonneuil est un village à trois lieues de Paris.« Razumljivo je dakle, da u Molièra nema mnogo igara riječima — ima ih, ali razmjerno tako malo, da je, kako spominje E. Kredel,[142] njemački biograf Molièrov M. Wolff 1910. pače ustvrdio, da Molière uopće ne pozna igre riječima. Na svaki način Mautnerova je tvrdnja (v. gore str. 82), da se Molière ima brojiti u svjetske klasike igre riječima, netočna i neispravna. Racine pak hvali Corneilla, da je u dramskom stilu bio protivnik tih »pointes et misérables jeux de mots«. Često se, tvrdi E. Kredel, u to vrijeme ističe, »da igra riječima nije u skladu s razumom.« Isprva je taj boj imao toliko uspjeha, da Bayle, nazivajući u svom Rječniku XVII. stoljeće »un siècle où les équivoques, les jeux de mots et les turlupinades, étaient une monnaie de bon aloi,« dodaje: »A présent, ce sont des espèces décriées qui ne sont bonnes que pour le billon.«

Jednaku su borbu poveli u njemačkoj književnosti Boileauovi poštovatelji i sljedbenici, tek, dakako, u razmaku od neko pola stoljeća, što je potpuno u skladu s velikom ekonomskom zaostalosti i političkom rascjepkanosti tadanje Njemačke. Jedan od najžešćih protivnika marinističkoga stila kasnijih šleskih pjesnika bio je epigramatik Chr. Wernicke (1661—1725). Međutim, iako za njega ispravno tvrdi Markwardt,[143] »da je Wernicke u teoretiziranju i krčenju puta bio napredniji nego u vlastitom stvaranju, da se na pr. u epigramima nikako nije svagdje otresao igre riječima, koju je teoretski u više navrata osudio«, — to je Hagedorn baš napuštanje igre riječima držao značajnim za Wernickea, i tu pojavu kao naprednu crtu u njegovu pjesničkom stvaranju slavi u epigramu Wernicke[144]:

Wer hat nachdenklicher den scharfen Witz erreicht,
Und früher aufgehört durch Wortspiel' uns zu äffen?

Svom izdanju Canitzovih djela (1727) dodao je pjesnik Johann Ulrich König (1688—1744) raspravu: Untersuchung von dem guten Geschmack in der Dicht- und Rede-Kunst, gdje govori[145] o vremenu, »wie ... ganz Welschland aufs neue ... von dem üblen Geschmack aus der Schule des *Marino* als mit einer Pest angesteckt, und der Italiänische Parnass mit schwülstigen Metaphoren, falschen Gedanken, gezwungenen Künsteleyen, lächerlichen Spitzfindigkeiten, läppischen Wort- und Buchstaben-Spielen, seltsamen Mischmasch, aufgeblasenen Vorstellungen, Hyperbolischen Ausdrückungen, zweydeutigen Gegensätzen, schülerhafften Beschreybungen, weithergesuchten Allegorien, schulfüchsigen Erfindungen, uneigentlichen Redens-Arten, übelangebrachter Belesenheit, Mythologischen Grillen, und hundert anderen kindischen und geschminckten Auszierungen, als mit so

viel allgemeinen Land-Plagen, heimgesucht ward, dessen die Gelehrtesten und Klügsten dieses Landes sich itzo schämen ...« Weichmann hvali 1732. Rubeena u zürišKim Discourse der Mahlern, dakle Bodmera, što se bori, među ostalim, *proti igri riječima*: »Nun stehet es ihm zwar so wenig zu verdenken, dass er vielmehr den verbindlichsten Dank verdient, wenn er zugleich an seinem Orte die ja zu harten und schwülstigen Metaphoren, die läppischen Wortspiele, und andere mehrenteils freywillige Schwachheiten des Verstandes den Leuten verhasst zu machen suchet;...« — dok Gottschedove Vernünftige Tadlerinnen (1725/6) podmeću Bodmeru zlobno I. 271: »Herr Rubeen weiss vor nichts als Phöbus, Gallimathias und Wortspielen zu schreien, weiss aber nicht, dass er selbst ein Meister in diesen Künsten ist.«[146] Za njemački građanski racionalizam na početku XVIII. stoljeća značilo je dakle najgoru porugu, ako se piscu predbacilo, da je majstor igre riječima![147]

Vidimo dakle jasno, da je borbeno, napredno, realističko kapitalističko građanstvo u Francuskoj i Njemačkoj oko 1700. povelo odlučnu borbu protiv igre riječima u književnosti (za Njemačku vidi i str. 81). No sad dolazi do čudne pojave: u Njemačkoj je ta borba u književnosti racionalizma potpuno uspjela[148]; racionalist Wieland drži potrebnim, da — poput Jonsona u Engleskoj — kao prevodilac Shakespeara osudi njegove igre i požali ih[149]. Bever dobro ističe, da je i Lessing protivnik igre riječima (v. str. 85): što više, dva primjera, koja navodi za igru riječima u Lessinga[150], upravo su po Jean Paulovoj terminologiji »witziger Zirkel« (v. str. 89), a ne igra riječi:

> Kein Mensch muss müssen. — Heisst das spielen?
> Schwerlich wohl; heisst mit dem Spiele spielen.[151]

Tek kad Aufklärung, racionalizam, počinje doduše prodirati u široke slojeve građanstva, ali u obrazovanim i literarno interesiranim građanskim krugovima uzmiče pred novim idealima Genieperiode, koja se u Goetheu i Schilleru preobrazuje u klasiku, tek onda se u Lichtenberga pojavljuje igra riječi[152]. U Klopstocka i Herdera nalazimo jedva po koju igru riječi: u primjeru, koji Beyer navodi iz Klopstocka (v. str. 81), nema nego figura ponavljanja; gore na str. 129 naveo sam primjer prave igre riječima iz Klopstocka. Vrlo je značajna pojava odbijanja igre riječima u njemačkoj književnosti sa strane mladih genija iz godine 1770. Njihov je ideal i njihova zvijezda vodilja upravo klasik igre riječima, Shakespeare, pa Mautner upućuje na II. knjigu Goetheove autobiografije, gdje Goethe opširno prikazuje[153], kako su on i njegovi drugovi, mladi strassburški studenti, štovali Shakespearea, »silno uživali u njegovim quibbles te se s njim natjecali prevodeći ih, pa čak i u originalnim šalama« — pa ipak, kako Walzel[154] potpuno ispravno utvrđuje za plod Goetheove shakespearomanije, Götza von Berlichingen, »tek posve rijetko i samo u komične svrhe možemo zapaziti osjetljivi odraz Shakespearova umijeća igre riječima.« Za Fiesca mladoga Schillera tvrdi doduše Witkowski[155] u predgovoru svom popularnom izdanju: »bezbrojni često i odveć prisiljeni sliko-

viti izričaji i igre riječima odaju utjecaj Shakespeara«, ali sam ponovnom pozornom lekturom mogao u čitavom Fiescu ustanoviti samo dvije igre riječima: I, 4[158] odgovara Fiesco na Julijinu primjedbu: »Und ist es denn meine Schuld, ... dass der Graf seine Augen hat?« galantnom marinističkom igrom riječi: »Das Verbrechen ihrer Schönheit, Madonna, dass er sie nicht überall hat!« — II, 15[157] kaže Mohr: »Meine Füsse haben alle Hände voll zu tun...« I to je sve. Ta dva primjera ne znače ništa, i na osnovu njih ne može se ništa zaključivati. Znače jedino, da je mladi Schiller dobro *znao* za igru riječi, ali svijesno nije *mario* za nju. Vidimo dakle, da je i Genieperiode imala pozitivan odnošaj prema stvarnosti, i radi toga se u književnosti uopće nije osvrtala na tipični Shakespearov kult igre riječima, iako ga je dobro znala. Kako je već gore spomenuto (str. 81), njemačka klasika uopće ne poznaje kulta igre riječima; nalazimo tek izolirane slučajeve, i, kako je također već spomenuto (gore str. 83), gdjekad služi igra riječi kao sredstvo za karakteristiku pojedinih lica. — Sasvim je drukčija povijest igre riječima u isto doba u Francuskoj. Francusko XVIII. stoljeće ima doduše također ogorčenih neprijatelja igri riječi, kao Voltaire, i drugi[158] — ali se već u XVII. stoljeću neprestano ističe, kako naglašava E. Kredel, da se ne osuđuje toliko igra riječi sama, nego pretjerana i neukusna upotreba toga stilskog sredstva. Međutim već u doba Régence postaje stil sve šareniji, kako kaže Vossler[159]: »antiteze, dvosmislenosti, igre riječima bez kraja i konca u prozi i stihu« a pogotovu se širi igra riječi u drugoj polovici XVIII. stoljeća[160], te ne opada kroz čitavo XIX. stoljeće do dana današnjega, kako smo vidjeli gore (str. 80/1). Spomenuli smo (v. gore str. 82), da Drugo carstvo poznaje nevjerojatan kult igre riječima. On ide tako daleko, da se izmišljaju situacije, koje bi dale prilike, da se dođe do igre riječima, iako je već Jean Paul naglasio, da igra riječima mora biti spontana (v. gore str. 89), i Mautner[161] ponovio: »igra riječi, koja odaje, da je s naporom stvorena, [djeluje] tako potpuno nezgodno, pače besmisleno«. Tako Halévy pripovijeda za pisca Aubrveta, kako se sistematski trudio, da konstruira igre riječima, pa navodi njegovu pripovijest o ocu, čiji je sin grub s njim, ne će da čita Taina, kako mu je otac odredio, i ne mari za ribe u basenu s morskom vodom. Nato mu otac kaže: »Tu négliges ton ton, ton Taine et ton thon!«[162] Da, i tako napredan, borben i realistički pisac kao Romain Rolland kultivira, iako umjereno, igru riječi, kako sam utvrdio čitajući Une âme enchantée I.—III. Što više, on drži potpuno prirodnim, da borcima francuske revolucije stavlja u usta igre riječima; tako u svom Robespierru: Billaud: ... elle te plume. Barène, souriant: Elle est ma plume ... Collot: Ton lit de plumes[163] — Henriette: Je ne veux pas que mon Saint-Just soit moins juste, mais plus juste, comme c'est son beau nom, en se faisant plus humain[164] — Barras ... de bon fumier, ça vaut de l'or! Regnault: Or et ordure! Ça se sent aussi ...[165]. Kako da to objasnimo? Nije teško shvatiti, a to nam govori i svaka strana Halévyjevih Carnets, da se obrazovano građanstvo osjećalo poniženo vladavinom Napoleona III., ali da je dobro vidjelo s onu stranu društvenoga poretka, gdje se radnik budi i proteže mišice,

pa je gutalo nemoćni bijes od straha pred gorom opasnošću i — naravski — moglo ga tek oživljavati u igri riječima. Ali prije i poslije? Moramo li zbilja, kako bi htio de Bièvre, igru riječi pripisati posebnoj psihičkoj konstituciji francuskoga naroda? Mislim, da to nije potrebno. Evo zašto. Francuski je književni jezik doživio, po sudu najuglednijih romanista, jedinstvenu sudbinu u svojoj kulturnoj povijesti. Travaux du cercle linguistique de Prague[166] tvrde: »Književni jezik pokazuje ... težnju, da postane *monopolom i značajkom* (marque caractéristique) *vladajuće klase*«. Шторм-Чемодanов[167] točnije to formuliraju: »Potpuno su pogrešne vulgarno-sociološke koncepcije, da je nacionalni književni jezik jezik vladajućih klasa« — ali: »U svom nastojanju, da nacionalni književni jezik učine svojim isključivim posjedom, teže vladajuće klase, da ga izdvoje iz općenarodnoga jezika. To odvajanje književnoga jezika od njegovih živih vrela dovodi u onim slučajevima, kada se djelomično ostvari (potpuno se ostvariti, dakako, ne može i protuslovi samoj biti nacionalnoga književnoga jezika), do omrtvljenja i kočenja njegova u umjetnim oblicima, koje prije ili kasnije razbija napor elementarne snage narodnoga jezika.« Ova je pojava neobično jako došla do izražaja u francuskom književnom jeziku; već je Vossler[168] istakao, »da u [francuskom] književnom jeziku vrlo prevladava saobraćajni jezik t. zv. dobrih, t. j. u to vrijeme uglednih društvenih krugova«. Tu su vlast nad književnim jezikom dobile vladajuće klase u doba dvorskog apsolutizma u XVII. stoljeću[169]: »u XVII. stoljeću podvrgava se francuski jezik neobičnoj i u svojoj biti jedinstvenoj disciplini. On se odriče gotovo svega, što je u opreci s idealom jednolikoga izražavanja. Strukturno se to očituje prije svega na području sintakse. Usto se posvećuje ... i vrlo detaljnom poslu točnoga ograničavanja pojmova, te tako izlučuje mnoge nejasnoće, koje je prošlost stvorila i ustaljuje red u rječniku«. »U 17. stoljeću«, veli v. Wartburg[170] na drugom mjestu, » ... dolazi do velika posla oko pojednostavnjenja i čišćenja [épuration] jezika« — ukratko, »jezik se aristokratizira s društvom«. Tako i Nyrop misli[171] za »période classique, koja obuhvaća 17. i 18. stoljeće«: »Sve je regulirano i normalizirano, odvagnuto i prosijano. Stvara se aristokracija među riječima, veliki je dio rječnika osuđen u ime elegancije i noblese, a u isto vrijeme zabranjuje se tvorba novih riječi.« Tako dolazi do »style précieux, gdje se točan izraz posvuda zamjenjuje više ili manje zagonetnim perifrazama: i najuzvišenije i najjednostavnije stvari gube svoja imena; i više se ništa ne može reći na jednostavan i prirodan način«. Svaki poznavalac francuskoga književnog jezika zna, da sav »napor elementarne snage narodnoga jezika«, o kome govori i Jaberg[172], do dana današnjega nije bio kadar razbiti aristokratizaciju francuskoga književnog jezika, s pomoću koje su ga vladajuće klase podvrgle svom utjecaju. Duboko sam uvjeren, da je francuska igra riječi, koja od XVII. stoljeća cvate u Francuskoj neprekidno kao nigdje drugdje u kulturnom svijetu, jedan oblik nemoćnoga revolta protiv tiranije književnoga jezika, koja je po sudu v. Wartburga također jedinstvena na svijetu (isp. i Klanfer gore str. 106).

No dok je francusko kapitalističko građanstvo umjelo provesti revoluciju, kojom je sebi osiguralo u državi politički položaj, koji je odgovarao njegovoj ekonomskoj snazi, njemačko se građanstvo, koje je u isto vrijeme u tankom sloju svojih obrazovanih članova izgradilo neobično jaku i mnogostranu literarnu i umjetničku kulturu, pokazalo ekonomski toliko zaostalim i slabim, da je nepomično dalje nosilo jaram feudalizma. Sad nastupa u onom tankom sloju literarno i umjetnički obrazovanoga njemačkoga građanstva epoha najfilozofskijega kulta igre riječima u novijoj kulturnoj povijesti, kojoj ne vidim premca, a to je njemačka romantika (v. gore str. 81). Braneći Shakespeara od prigovora, da prevršuje mjeru u upotrebi igre riječima, pjeva A. W. v. Schlegel[173] upravo oduševljeni hvalospjev igri riječima: »Tako duboko kao izvor pjesništva leži u ljudskom duhu zahtjev, da jezik prikaže označene predmete čutilno s pomoću glasa; budući da se to rijetko kada zbiva obilnije u onom obliku, što smo ga naslijedili, baca se živo potaknuta fantazija rado na jednake glasove, koje sretni slučaj pruža, da tako u pojedinom slučaju opet stvore izgubljenu sličnost između riječi i stvari. Tako se na pr. često nastojalo, da se u imenu osobe, iako je ona slučajno do njega došla, nađe veza s njenim osobinama i njenom sudbinom, hotice se iz njega stvaralo prozirno (sprechend) ime. Oni, koji ocrnjuju igru riječi kao izum namještene neprirodnosti (verkünstelte Unnatur), odaju time samo svoje neznanje. Baš djeca, kao i narodi s posve jednostavnim običajima, očito su im jako skloni, jer se kod njih još nisu razvili prvi pojmovi o izvođenju i srodnosti osnova riječi, pa im ne priječe tu samovolju.« Kao klasike igre riječima spominje A. W. v. Schlegel Homera, Mojsiju, Petrarcu i Cicerona — kanon, koji se ne poklapa s mnogo ispravnijim kanonom Vischerovim. Na osnovu spoznaja, koje su dosada izložene, možemo lako ovu Schlegelovu izjavu analizirati i ukazati na neispravnosti u njoj. Schlegel potpuno ispravno polazi od tvrdnje, da je težnja za osmišljenjem glasovnoga skeleta riječi osnovna pojava u jeziku (v. gore str. 108 sl.) — ali potpuno pogrešno nalazi ostvarenje te težnje u igri riječi, koja ne veže smisao sa zvukom, nego *kida* vezu između njih! Pokazao sam također, da je neispravna tvrdnja, da bi djeca (v. gore str. 133 sl.) ili primitivni narodi (v. gore str. 147/8) poznavali kult igre riječi. Zašto je dakle romantik Schlegel takav borac za igru riječi, zašto tako odlučno odbija negativan sud o njenoj vrijednosti, koji je bio, kako smo vidjeli (gore str. 165/6), općenito rasprostranjen u njemačkoj književnosti do romantike? — To je odlučno istakao autor biblije njemačkoga liberalnog građanstva u predvečerje imperijalizma Max Nordau (1894—1923), u svojoj radnji Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit (1883). Evo kako on shvaća njemačku romantiku: »Njemačka romantika potječe u svim svojim crtama od Rousseauove težnje za povratkom u prirodno stanje ... Romantika se ne vraća do prethistorijske epohe, nego se zaustavlja već na ranijoj stanici, u srednjem vijeku. Srednji vijek, koji romantika slika u blistavim bojama, isto je tako malo pravi povijesni srednji vijek, kao što je Rousseauovo prirodno stanje pravo prirodno stanje ljudi. U oba se slučaja radi o svijesnoj tvorevini fantazije,

koja svoj umjetni svijet gradi po jednakoj metodi, naime tako, da u svim svojim dijelovima bude opreka postojećem svijetu; u oba se slučaja radi o očitovanju istoga, svijesnoga ili instinktivnoga, osnovnoga čuvstva, naime težnje, da se izađe iz sadašnjice, koja ne zadovoljava, s neizrečenom primisli, da svako stanje mora biti bolje od stvarnoga«[174] — dakle ono, što Lunačarski[175] zove »kukavičkim bijegom iz stvarnosti u carstvo iluzije, mistike«. Jednako sudi stariji njemački literarni historik Elster[176]. Romantička se škola stavlja »u opreku prema surovoj stvarnosti. Ona nije išla za tim, da je svlada, nego da je prezre«. Ako je to točno, nije li potpuno razumljivo, zašto je baš ovaj literarni pokret toliko štovao igru riječi i nastojao kult igre riječi upravo filozofski utvrditi i produpsti? Ne javlja li se i opet igra riječi kao nemoćni revolt proti nemiloj stvarnosti, kao bijeg u carstvo zvuka, gdje za ljudsku samovolju nema zapreka i prepona? Prikazi njemačke romantičke književnosti iz pera Ricarde Huch (1899, 1902) i Oskara Walzela (1908) nastojali su dati mnogo pozitivniju i povoljniju sliku te književne epohe i svojim su utjecajem izveli upravo revoluciju u njemačkoj literarnoj historiji[177]; ali su i noviji njemački literarni historici i nadalje isticali baš taj bijeg od stvarnosti u iluziju kao osnovnu crtu njemačke romantike: tako Kindermann[178] u prenacističkoj periodi svoga znanstvenog rada ističe, da su se njemački romantici borili za slobodu »stvaralačke maštе, koja je dakako išla dotle, da je prezrela stvarno iskustvo i da je kao jedini uzor postavljala besprostorni i bezvremenski, od uzročnosti oslobođeni san ... Ova borba ... bila je ... vječita čežnja, čežnja onoga, koji zna, da život ne će nikada biti identičan s njegovim idealnim htijenjem«; on spominje »svijet stvarnosti, na koji romantika većinom nije svraćala pažnju«, pa ponovni »bijeg u svijet knjige« nakon razočaranja godine 1815. »Svu romantiku možemo shvatiti kao čežnju u daljinu i u strani svijet«, veli Mahrholz[179], »bijeg od sebe samoga osnovni je nagon romantika. »Tek kad su borbe protiv Napoleona završile gospodstvom restauracije«, veli Lukács[180], »postala je romantika premoćnom ideologijom vremena najmračnijega opskurantizma ... Bilo je to vrijeme ne samo najsramotnijega pritiska, nego i najteže vlasti malograđanstva«.

U engleskoj književnosti toga doba Byronov je Don Juan[181] (1819. sl.) najsavršeniji primjer obilatih igara riječima u obliku rime. Evo kako Fehr[182] karakterizira osnovni ugođaj toga djela: »Kolosalne mjehure duginih boja, koje zovemo životom, probada demon, i mi vidimo, kako se uz porugljiv smijeh rasplinjuju u ništavilo. Pričini se ne priznaje, da je bitak, i sve se razbija u nasmijanom golemom ruglu, u kome zveče jasni zvončići njegove titanske kape za budale. Svjetsko nam se zbivanje čini novim, i sad se raspada po posve drukčijoj, neobičnoj formuli u veliku nacerenu ništicu, kojoj se suprotivi jedino nesputani ćutilni užitak kao pozitivna vrednota.«

Sva se nezrelost Mlade Njemačke i sva njena duboka srodnost i povezanost s romantikom očituje baš u tome, da praktički ni ona ne napušta kult igre riječima[183]. — Pa i kasnija politička lirika ne napušta taj

kult: za Hoffmanna v. Fallerslebena »triviale Wortwitze« upravo su značajni.[184] Tragika njemačke revolucionarnosti prije 1848. nigdje se valjda tako bolno ne očituje kao kod iskrenoga i beskompromisnog borca Georga Büchnera (1813—1837), koji u bolnoj svijesti svoje i narodne slabosti piše veselu igru Leonce und Lena, puneći je igrama riječi po uzoru Brentanova Ponce de Leon[185]. Već je spomenuta igra riječi u Jean Paula (v. str. 85)[186], Heinea (v. str. 80, 104) i Rückerta (v. str. 79)[187].

U to doba, prije 1848., istupa u Beču kao opće priznati i poštovani klasik igre riječi Nestroy, za koga Walzel kaže, da je od roda Fischarta i Abrahama a Santa Clara, Börnea i Heinea, od roda Christiana Morgensterna i Karla Krausa[188] — dajući time odmah svoj kanon njemačkih klasika igre riječima. Mautner vrlo opširno prikazuje Nestroyevu igru riječi[189], ali potpuno iskrivljuje povijesno značenje njegovih igara riječi, crtajući Nestroya kao velikoga, genijalnoga pojedinca, koji je tako reći tu stilističku osobinu stvorio ni iz čega i podigao je odmah do savršenstva (v. prije str. 104). To je potpuno pogrešno: »Na što je nadovezao« — to je bio kult igre riječima, koji je vrlo značajan za čitav bečki Vormärz, a može se usporediti jedino s kultom igre riječi u Second Empire. Najprije Raimund. Sasvim ispravno ističe njegov posljednji biograf Kindermann,[190] koliku ulogu vrši baš igra riječima u njegovim prvim djelima — u Der Barometermacher auf der Zauberinsel (1823): »užívanje u zamjenama igre riječima, u humorističkom tumačenju sinonima i grupa pojmova, daje baš i tragikomičnim prizorima s jezične strane svoj posebni sjaj«; u Der Diamant des Geisterkönigs (1824): »Komika situacije i komika igara riječima pružaju jedna drugoj ruku«. Ako u kasnijim djelima igra riječi ne dolazi više toliko kao u prvima, kako Kindermann utvrđuje za Der Bauer als Millionär (1826): »I ovdje još doduše iskaču igra riječi i komika situacije. Ali ovi komični elementi više ne pretežu«, to onda ide na račun ličnoga Rain.undova razvitka — navedene tvrdnje svakako pokazuju, da je Raimund vrlo izrazit predstavnik kulta igre riječima u bečkom Vormärzu. Zatim Grillparzer. Ne treba ni spominjati, kako veliko mjesto zauzima igra riječi u čitavu Grillparzerovu pjesničkom stvaranju, a osobito u lirici; to je općenito poznato. Spomenut ću samo kao primjer dvije pjesme, koje se unatoč neumoljivoj i oštroj satiričnoj patetici obilato služe igrom riječi; tako najprije Warschau[191]:

19 Doch damals galts Ruinen, Propyläen,
Erinnrungen erinnert schöner Zeit.

85 Dort [in Österreich] tönt kein Wort durch späherwache Lüfte.
Scheu kriecht das Denken in sich selbst zurück,
Die Brust vernieten krummgebogne Stäffte,
Und Gentz lich stumpf gilt dort für ganzes Glück.

ili An die Ueberdeutschen[192]

25 Euch schmückt ein deutsches Bewusstsein,
Als Eins, nicht fältig nur Ein-,
Wie sollt' auch nicht einig die Brust sein,
Da eins der Zoll im Verein! —
Nur, streitet ihr noch um den Glauben,
Fehlt zu Treu und Glauben die Treu, ...

Grillparzera pak Mautner uopće ne spominje — ni drugi. Onda Saphir, o kome uopće ne treba gubiti riječi[193]. Onda v. Bauernfeld. Pretjerano je doduše, kad v. Komorzynski[194] za njega kaže: »dijalog ... obiluje ironičkim igrama riječi« , ali u svakoj njegovoj salonskoj komediji nalazi se određen broj igara riječi, a vidjeli smo (str. 87), da je znao, kako igra riječi u Beču djeluje, i da se svijesno služio tim stilskim sredstvom. Onda Anastasius Grün. Taj sentimentalni pjesnik stoji vrlo daleko od kulta igre riječima, a ipak njegovi Spaziergänge eines Wiener Poeten (1831), ta sitna knjižica, sadržavaju 12 igara riječi. Kad je taj austrijski pjesnik podigao glas buntovnika, osjetio se prinuždenim, da se iživi u igri riječi. Navest ću ovaj put sva ta mjesta, da se na jednom čednom primjeru vidi, koliki je kult igre riječi vladao u bečkom Vormärzu:

13,20 Seht, wir sind die Weltregierer. wir mit Canon und Kanone!
115 Oestreichs Volk ist's, ehrlich, offen, wohlerzogen. auch und fein,
Sieh. es fleht ganz artig: Dürft' ich wohl so frei sein, frei zu sein?[195]
181 Endlich wird's den Wächtern bange. wenn die Geisterstunde kreist,
Denn in unserm guten Lande graut es manchem vor dem Geist;
393 Pressen kennt man nicht im Lande, wenn auch Bengel wohl bekannt,
Und vom Drucke gar weiss niemand, höchstens nur das Volk und Land;
Gänse haben gute Tage, man berupft nicht ihre Leiber,
Denn ans Schreiben denkt hier niemand als im Steueramt die Schreiber.
426 Hier ein Mönch, an dem die Kutte wohl das einz'ge Dunkle nicht,
Dort ein Abt, an dem der Krummstab wohl nicht alles ist, was krumm:
461 Freiheit, die erkorne Jungfrau, schwingt das Banner unsrer Zeit ...
Fürchtet nicht die edle Gärung; gärt ja doch auch unser Wein,
Dass er zwiefach dann erquicke doppelt golden, süss und rein!
485 Winter ist ein Erzdespote, ein gar arger Obskurant.
Denn in seine langen Nächte hüllt' er ewig gern das Land;
749 »Mädchen, gib mir an den Busen jenes Kreuz rubinenrot,
Dass mein Auge sich gewöhne oft zu schauen Kreuz und Not! ... «
829 »Wenig ist's, darum ich flehe! Gebt mir Linnen zum Verband ... « ...
» ... An Verband soll's auch nicht fehlen, der wohl fest und gut euch passt,
Scheint er auch zu sein von Eisen, gleicht er auch den Ketten fast.«
917 Cicero trat von der Bühne, Cicerone aus dem Saal ..[196]
1123 Denn sie luden vor die Schranken unsre Zeit, die Frevlerin ...
Doch es kommt nicht die Gerufne, denn die Zeit, sie hat nicht Zeit.
1227 Herr, verzeiht, wenn ich nur Trübes rings erblicke immerdar!
Wer das Auge hat voll Tränen, ach, der sieht nicht immer klar! —

Odakle u bečkom Vormärzu taj kult igre riječima? — Osobito je teško ležao jaram zastarjeloga, preživjeloga, ukrućenoga feudalizma na austrijskom građanstvu. »Ich muss meinem Vaterlande Lebewohl sagen,« bilježi Grillparzer u svoj dnevnik nakon audijencije kod ministra policije 5. III. 1828.,[197] »oder die Hoffnung auf immer aufgeben, einen Platz unter den

Dichtern meiner Zeit einzunehmen. Gott! Gott! ward es denn jedem so schwer gemacht, das zu sein, was er könnte und sollte!« »Ein österreichischer Dichter,« kaže onda općenito na drugom mjestu,[198] »sollte höher gehalten werden als jeder andere. Wer unter solchen Umständen den Mut nicht ganz verliert, ist wahrlich eine Art Held.« A ipak u tom obrazovanom građanstvu nije bilo revolucionarne svijesti. Zaslijepljeno uspomenom na nezaboravnu periodu jozefinizma, ono je poistovetilo izraziti nacionalni osjećaj austrijskih Nijemaca s odanošću prema apsolutističkom režimu dinastije, s uvjerenjem, da korijen zla ne leži u zastarjelom feudalizmu samom, nego u neispravnom načinu suvremena vladanja, t. j. u njegovoj primjeni. Tek tako ćemo razumjeti, što je Grillparzer pisao 16. IX. 1843. stuttgartskom knjižaru Krabbeu:[199] »Auch ist meine Meinung, dass der rechtschaffene Mann sich den Gesetzen seines Vaterlandes fügen soll, wenn sie auch noch so absurd wären«, a to ponavlja u konceptu proglasa svojim sugrađanima god. 1848.[200]: »Selbst die Zensurgesetze habe ich geachtet, weil ich glaubte, es zieme dem rechtschaffnen Manne sich den Gesetzen seines Vaterlandes zu fügen, gesetzt auch, sie wären absurd.« Što je tim piscima onda preostalo drugo, nego da se iživljavaju — u igri riječima? Izvanredno uvjerljivo crta nam Rommel[201] psihološki portret Nestroyev, koji točno potvrđuju sve ono, što sam dosada nastojao pokazati: »Osnovna depresivna konstitucija i nadmoćni razum bitni su faktori u Nestroyevoj psihičkoj strukturi. Oni su stvarali napetost, koja izbija u agresijama protiv nedostataka svijeta, koje neobično oštro spoznaje, i protiv gospodara svijeta.« Ali »stav napadača ne može predugo podnositi. Agresije sliiede isprekidano, one su tako reći lavlji udarci šapom, skokovi tigra; ali se brzo opet sklanja u zaštitni ovoj građanske konvencije. Nestroyu nije bilo dano, da svijet preobrazi, ili da i najmanju pojedinost u njemu promijeni.« Jednako potvrđuje moja izlaganja onaj neobično zanimljivi povijesni prizor, kad je Grillparzer, zadržavši se na svom putu po Njemačkoj od 29. IX. do 3. X. 1826. u Weimaru, posjetio Goethea. 11. X. javlja onda Goethe[202] Zelteru: »Grillparzer ist ein angenehmer, wohlgefälliger Mann ... Dass er in unserem freien Leben etwas gedrückt erschien, ist natürlich«. Ovakav je doiam ostavio prvi predstavnik literarne sredine s izrazitim kultom igre riječima na genijalnoga predstavnika književne periode, koja je jedva poznavala igru riječi. — Austrija je ostala u biti feudalna država do sloma g. 1918. — Je li dakle čudo, da se u doba imperijalizma u toj sredini pojavio jedan od najgenijalnijih majstora igre riječima u njemačkom jeziku, Karl Kraus?

U predvečerje se pak imperijalizma diže u Reichu jedan drugi majstor igre riječima, filozof Nietzsche (v. gore str. 104). U njega često nalazimo igara riječi, »kojima potpuno nedostaje vedrina, te djeluju kao izmučeni, iskrivljeni izraz lica patnika, koji bi htio pokazati veselost, dražest, život.«[203] Toga pastorskog sina, predstavnika srednje buržoazije, koji je bio tako neumoljiv i ogorčen »kritik stvarnosti«, već kao mladića strahovito potresa doživljaj komune, u kome vidi provalu nekulturnoga anarhizma.[204] Odbivši se tako od naprednih tendencija svoga vremena,

a gledajući posve negativno na društvenu stvarnost, koja ga je okružavala, kojim je putem Nietzsche mogao krenuti, nego onim, koji vodi — u igru riječi? Potpuno pravo ima Arnold[205], kad naziva »svijet Nietzscheovih misli samo prividno »veselom« znanošću, u stvari znanošću, koja je nikla iz očaja.« Izvrsnu karakteristiku Nietzscheovu daje Mehring[206], isporedujući ga s Ibsenom, »als beide an der Fäulnis der bürgerlichen Gesellschaft erkrankt sind und in vierdimensionalen Regionen verzweifelt nach allerlei neuem und wunderbarem Gemenschel suchen. Aber es besteht auch ein kleiner Unterschied. Nietzsche ist ein wildgewordener Stubenhocker . . . « Mladi je Nietzsche dobro osjećao, čega nema — i što ga je dovelo do igre riječima: »gerade diese Abhandlung zeigt,« kaže u svojoj radnji Zweite Unzeitgemässe[206a], »wie ich mir nicht verbergen will, in der Unreife ihrer Menschlichkeit, in dem häufigen Übergang von Ironie zum Zynismus, von Stolz zur Skepsis ihren modernen Charakter, den Charakter der schwachen Persönlichkeit.« — Ali ni Nietzsche ne stoji osamljen kao majstor igre riječima — oko njega se širi igra riječi, »židovstva i velegrada«, »Witzblatt i novinarska kritika.«[207] Već je Freud t. zv. židovske viceve svodio na »mnogostruku beznadnu bijedu Židova« (v. prije str. 97): je li ta »bijeda« bila takva, da je doista tjerala u igru riječi? Za Njemačku i Austriju mogu nas poučiti veliki njemački pisci Židovi, koji su u svom književnom stvaranju prikazali dakako i taj problem. »Es war eines jener wenigen aristokratischen Grundsätze,« kaže Roth[208] u Radetzkymarschu, prikazujući Austriju prije 1914., »denen zufolge . . . die Juden auf höhere Auszeichnungen keinen Anspruch erheben konnten, aber einzelne Juden geadelt wurden und Freunde von Erzherzögen . . . « — »die Rasse also,« pita Werfel[209] u knjizi Der Abituriententag, »von der man gerne alles hinnimmt, nur nicht Herrschaft?« — »Was duckst du dich so? . . . « pita Wassermannova Eva u Christian Wahnschaffe[210], »warum verkriechst du dich? warum wendest du die Augen von dir und wagst nicht, dich zu freuen?« Johanna antwortete: »Weisst du nicht, dass ich eine Jüdin bin? . . . Im Mittelalter mussten die Juden gelbe Flecke auf den Kleidern tragen. Ich trage den gelben Fleck in der Seele.« Židovi su u Njemačkoj i Austriji — a i drugdje — iza fasade jednakih građanskih prava bili izloženi svakom zapostavljanju, svakom poniženju, svkom ruglu; pojedinci su se mogli i sposobnošću i plemenitošću i darovitošću ne znam kako uzdići, a ipak im je svaka ništarija mogla dobaciti u lice psovku: smrdljivi Židov. Protiv toga nije bilo obrane, jer zakonik nije za to znao: to je bio samo nepisani zakon feudalnoga i građanskoga društva. Nije sigurno bilo naroda, koji bi u pojedinim državama bio teže skučen i pritiješnjen nevidljivim lancima, protiv kojih kao da nije bilo mogućnosti revolta, jer se nisu dali ni opipati ni prodrmati. U tom položaju Židova leži izvor židovske igre riječima, a ne u narodnosti, najmanje pak u nepoznavanju jezika (v. gore str. 80); zato držim, pošto sam nastojao pokazati za Francuze i Židove — a učiniti to vjerojatnim za Indijce — kako kult igre riječima u njih ima svoj razlog u razvitku društvene sredine i kulture, u kojoj žive, da se može mirno ustvrditi, da kult igre riječima nema nikakve veze s pojedinom na-

rodnosti (v. gore str. 79 sl. toč. 5.). Vidjeli smo jednako, da igra riječi nikako nije nestala iz Evrope u XIX. stoljeću, kako je proricao Jean Paul — u čemu ga je slijedio Vischer (v. gore str. 79 toč. 2.) — nego da se nanovo pojavljivala u određenim društvenim i kulturnim prilikama, pa se moramo diviti oštrovidnosti de Jaucourtovoj (v. gore str. 82 toč. 8.), koji je to tako ispravno nazro i formulirao, iako o tome odlučuju drugi faktori, nego što ih on navodi. Na taj se uzrok kulta igre riječima može bez poteškoća svesti — i njime ga protumačiti — kult igre riječima, odnosno njegovo odbijanje, i u književnim i političkim epohama (v. gore str. 81 toč. 7.), i u pojedinom literarnom stilu (v. gore str. 82 toč. 9.), i kod pojedinih autora (v. gore str. 82 toč. 10.). Značenje igre riječima, kako sam je ja shvatio, tumači osim toga potpuno, zašto se pisci služe igrom riječi kao sredstvom za karakteristiku određenih lica (v. gore str. 82 toč. 12.).

Još jednoga velikog majstora igre riječima pozna wilhelmovska Njemačka u doba imperijalizma: to je Christian Morgenstern (1871—1914). Njegove humorističke pjesme izlaze od 1907. No iz njegovih aforizama vidimo, kakav duboki pesimizam, kakav osjećaj potpune osamljenosti među ljudima, i nemoći, da im se približi, sačinjavaju u pjesniku tlo, na kome su nikle te obijesne i razuzdane igre riječima. 1905. piše pjesnik[211]: »So oft ich unter Menschen gehe, so oft komme ich mit Wunden bedeckt von ihnen zurück. Es sind vielleicht nur leichte oberflächliche Schrammen, die bald wieder verheilen, aber sie haben, da sie entstanden, wie zehrendes Feuer gebrannt und besser vielleicht als eine tiefe Verwundung ihr Werk an meiner Seele getan.« 1906: »Wenn ich etwas an Christus verstehe, so ist es das: »Und er entwich vor ihnen in die Wüste.«« — i: »Einander kennenlernen, heisst lernen, wie fremd man einander ist.« 1907: »Nicht, dass gekämpft wird, ist das Tragische der Welt. Sie selbst ist das Tragische.«[212] A pretencioznu nemoć ekspresionizma potkrepljuje i ta činjenica, da se voli poslužiti igrom riječi.[213]

U Hrvatskoj nalazimo u isto doba igre riječima — toutes proportions gardées — u Nikole Polića. Njegova zbirka Marginalia sadržava na stotinjak stranica oko dvanaestak igara riječima; na str. 69—74 je feljton Pokušaj bilanse, u kome Polić bolno tvrdi: »Mi nismo ono što jesmo. Zvučna i glasna laž udarila je svoj zaključni pečat o svaki pokret, o svaki mig, o svaki osjećaj. Ona se tako upila u naše živce, u naše oči, u naše unutarnje senzacije, pa i u naše najtiše emocije, te mi lažemo svijesno i onda, kad smo navodno najiskreniji. Lažemo, kad očajavamo; lažemo, kad se smijemo. Naša je radost lažna. Laž, bila ona sveta ili banalna, prati nas na svakom koraku . . . « ; »Budimo barem jednu sekundu jaki i priznajmo: mi svi poziramo«; »Nemoćni, da izustimo trajnu i jasnu riječ, pa bila i najobičnija, hvatamo senzacije, koje vrište i čitav naš intenzivni unutarnji život nije ništa drugo nego obični šantanski, barovski ples trbuha. Čitava se naša kultura osniva na pokusima, koji su ostali samo pokusi . . . mi smo tek jedna netočna i nejasna jeka događaja iz vana . . . mi vičemo najviše onda, kad nemamo ništa da kažemo«. Nikola Polić svijestan je svoje ljubavi za kalambure — on ih čak nalazi »u najbiranijim pjesmama« Matoševim: Oni

daju »boju i ton Matoševe posmrtne maske«. Ali tu se vara: Tà Matoš je pisao svoje pjesme, kako ističe i izdavač dr. Barac[214], da »zadovoljava svoje muzikalne potrebe, pišući ih ušima i za (dobre) uši«.[215] A muzikalnost jezika (v. gore strana 111 i 140) nema nikakve veze s igrom riječi; u njegovoj lirici gotovo je i nema (jedan primjer v. gore str. 140), pa i Lakrdijaš, iako ga pjesnik krsti Karnevalskim calembourom, sadržava *samo*, ako hoćemo tako reći, igranje rimama, ali nijedne igre riječima. U epigramima su igre riječima dakako češće: najviše ih ima u Šipcima iz Hrvatske Slobode br. 261 od 21. X. 1911., i to 8 na 79 epigrama — na svih ostalih 90 epigrama štampanih u X. sv. Djela otpada samo pet igara riječima. Držim, da bi studij Matoševa stila pokazao, da igra riječi, kojom se on dakako služi, ipak nije tako česta u njega, kako se obično misli.

Možda će sve, što smo gore izložili, najljepše potkrijepiti povijest igre riječima u NOB. Otkako pratim brojna izdanja NOP, od prvih početaka, najbolnijih patnja i najkrvavijih bitaka, ja u njima nisam našao ni jednoga jedinog primjera igre riječima. Posve razumljivo: tko je pod najtežim uvjetima umio toliko nadmoćnijega protivnika biti i opet biti, pa konačno pobiti i pobijediti, tko je ovako stvaralački umio zahvatiti u stvarnost, taj nije trebao od nje bježati u carstvo zvuka. Naprotiv su ustaše, kako smo vidjeli (gore str. 130), u više navrata pribjegli igri riječima u propagandi proti NOB — čim su osjetili, da su u stvarnosti nemoćni. Kad je pak ustaški načelnik Werner otputovao u Italiju, stvorilo je zagrebačko građanstvo tako reći u tren oka čitavu seriju t. zv. Werner-viceva, koji su velikom većinom bili igre riječima. Zagrebačko se građanstvo, kako sam mogao promatrati na sebi i drugima, s neobičnim užitkom iživljavalo u tim vicevima, slušajući ih i prepričavajući po sto puta. Isporedimo sad te dvije slike: vani, u šumi, NOV, u oskudici, u neprestanoj životnoj opasnosti, ali u pravoj stvarnoj borbi, ne zna za igru riječi; ovdje, u Zagrebu, u relativnoj sigurnosti, ali u nemoćnom revoltu proti ustaškim zločinstvima, građanstvo uživa — u igri riječima! Vidjeli smo (gore str. 86/7), da su mnogi teoretici istakli povoljan učinak igre riječima: ovaj nam primjer jasno kazuje, da je taj povoljni učinak u samoobmani; u irealnom carstvu zvuka dočaravamo sebi onu stvarnost, koju ne umijemo provesti u djelo.

Kakva će biti budućnost igre riječima? Ako je ono, što sam izložio, točno, onda na to nije teško odgovoriti: sve većom socijalizacijom društva i njegovim prijelazom u komunističko društvo mora igra riječi izgubiti uvjete svoga opstanka i nestati. Može se iz početka sačuvati u Witzblattu, koliko taj od građanskoga kapitalističkog društva preuzeti oblik publicističke djelatnost bude sačuvao svoj stari oblik; ali držim, da je više nego sigurno, da će se i on modificirati, pa će onda igra riječi izgubiti i zadnje utočište. Zato ipak ne će nestati ni velegrada ni žurnalizma — naprotiv! — a to pokazuje, da je pogrešno vezati pojavu igre riječima uz te dvije pojave (v. gore str. 79 toč. 4.).

Da završim: igra je riječima stilsko sredstvo, koje na štetu osnovnoj zadaći jezika, t. j. spoznaji stvarnosti i saopćivanju te spoznaje, kida prirodnu vezu između glasovnoga skeleta riječi, t. j. zvuka — te smisla ili

značenja riječi, t. j. dijela stvarnosti, tako da onda glasovni kompleks sam, bez obzira na stvarnost i bez veze s njom, asociira sebi slične ili jednake glasovne komplekse. Tim se stvara područje neovisno o stvarnosti, u koje se utječu predstavnici pojedinih društvenih slojeva iz nemile stvarnosti, protiv koje se bune, ali nemaju snage ili smjelosti, da zadru u stvarnost, pa se iživljavaju u tim glasovnim kompleksima. Kult je igre riječima obično vezan uz pojedinu epohu, u kojoj pojedini društveni sloj trpi od stvarnosti, ali nema snage ili volje, da je ličnim zahvatom ili radom promijeni. Čim stvarnost prestane biti neprijateljskom, prestaju i uvjeti za razvitak igre riječima.

CITIRANA DJELA

I. Tekstovi

1. Aegidius Albertinus: Lucifers Königreich und Seelengejaidt [1616]. Deutsche Nationalliteratur Bd. 26. Berlin-Stuttgart s. a.
2. E. v. Bauernfeld: Gesammelte Schriften III. Wien, 1871.
3. T. Bernard: Les jumeaux de Brighton. Petite Illustration 95. Paris, 1908.
4. Börnes Gesammelte Schriften 2. Wien, 1868.
5. Des Freyherrn von Canitz Gedichte. Berlin, 1765 [1727].
6. St. George: Tage und Taten. Gesamtausgabe Band XVII. Berlin, 1933.
7. Goethes Werke 28. Band. Aus meinem Leben III. Teil. Weimar, 1890.
8. — Briefe 41. Band. Weimar, 1907.
9. Gottfried's von Strassburg Tristan, hgb. v. R. Bechstein. I. II. Leipzig, ^{5}1930.
10. Gottfried von Strassburg, Tristan und Isold, hgb. v. F. Ranke. Berlin, 1930.
11. Grillparzers Werke. Ausgabe der Stadt Wien. I. 1, 10, 13; II. 8. Wien, 1909. sl.
12. Brüder Grimm, Kinder- und Hausmärchen. Leipzig, 1907.
13. Anastasius Grüns Werke 1., hgb. v. E. Castle. Berlin-Leipzig-Wien-Stuttgart, s. a.
14. Fr. v. Hagedorns Sämtliche Poetische Werke I. Hamburg, 1757.
15. Heines Sämtliche Werke I., hgb. v. E. Elster, Leipzig-Wien, s. a.
16. G. Herwegh: Gedichte eines Lebendigen. Leipzig, s. a.
17. Fr. Klopstock: Oden II., hgb. v. F. Muncker und J. Pawel. Stuttgart, 1889.
18. Manifest der Kommunistischen Partei. Verlag Gesellschaft und Erziehung, 1919.
19. Chr. Morgenstern: Stufen. Eine Entwicklung in Aphorismen und Tagebuch-Notizen. München, 1918.
20. Nietzsches Werke. Erste Abteilung, Band I. Leipzig, 1895.
21. R. Rolland: Robespierre. Paris, 1939.
22. J. Roth: Radetzkymarsch. Berlin, 1933.
23. Schiller: Die Verschwörung des Fiesko zu Genua, hgb. v. G. Witkowski. Leipzig, 1904.
24. Schillers Werke III., hgb. v. B. v. Wiese, Leipzig, s. a.
25. — Briefe III. hgb. v. F. Jonas. Stuttgart i t. d., 1893.
26. Tacitus De Germania. Erklärt von A. Gudemann. Berlin, 1916.
27. J. Wassermann: Christian Wahnschaffe I. Berlin, 1929.
28. C. F. Weichmanns Poesie der Nieder-Sachsen II. Hamburg, 1732.
29. F. Werfel: Der Abituriententag. Berlin-Wien-Leipzig, 1928.
30. Wolframs von Eschenbach Parzival und Titurel I.—III. Vierte Auflage bearbeitet von M. Marti. Leipzig, 1927—1932.

II. Literatura

31. H. Ammann: Wortklang und Wortbedeutung in der neuhochdeutschen Schriftsprache. Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung (NJbb) 1925. I., 221.
32. — Die menschliche Rede I. Lahr i. B., 1925.
33. — Vom Ursprung der Sprache. Lahr (Baden), 1929.
34. K. G. Andresen: Über deutsche Volksetymologie. Heilbronn ^{2}1877.

35. R .F. Arnold: Das moderne Drama. Strassburg, 1908.
36. A. Bach: Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig, 1938.
37. Ch. Bally: Traité de stylistique française I. Heidelberg, 1909.
38. — Le langage et la vie. Paris, 1926.
39. H. Becher: Die geistige Entwickelungsgeschichte des Jesuitendramas. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte (DVj.) 1941, XIX., 269.
40. O. Behaghel: Der Einfluss des Schrifttums auf den Sprachschatz, u: Von deutscher Sprache. Lahr i. B. 1927, 87 [isprva u Zeitschrift des deutschen Sprachvereins 1903, 18].
41. — Zur Technik der mittelhochdeutschen Dichtung. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 1905, XXX., 431.
42. — Humor und Spieltrieb in der deutschen Sprache, u: Von deutscher Sprache. Lahr i. B. 1927, 69 [isprva u Neophilologus 1923, VIII., 180].
43. — Geschichte der deutschen Sprache. Berlin-Leipzig, [5]1928.
44. — Die deutsche Sprache. Leipzig, [8]1930.
45. P. Beyer: Wortspiel, u: Merker-Stammler, Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte III. Berlin 1928/9, 505.
46. W. v. Biedermann: Zur vergleichenden Geschichte der poetischen Formen. Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte 1889, NF II., 415.
47. O. Boerner: Shakespeare und der Barock. Germanisch-romanische Monatsschrift (GRM) 1937, XXV., 363.
48. Bolte-Polívka: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Leipzig I. 1913, II. 1915, III. 1918.
49. H. de Boor: Die Grundauffassung von Gottfrieds Tristan. DVj. 1940, XVIII., 262.
50. H. Brinkmann: Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung. Halle, 1928.
51. W. Bröcker: Über die Prinzipien a priori einer allgemeinen Grammatik. Zeitschrift für romanische Philologie (ZfrPh.) 1943, LXIII., 367.
52. K. Brugmann: hūmānus. Indogermanische Forschungen (IF) 1906, XVII., 166.
53. — Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg II, 2, 1 [2]1911, II., 3 [2]1913.
54. F. Brunot: La pensée et la langue. Paris 1922.
55. K. Bühler: Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes. Indogermanisches Jahrbuch (IJb.) 1920, VI., 1.
56. S. Bulgakow: Was ist das Wort? u: Festschrift Th. G. Masaryk zum 80. Geburtstage I. Bonn, 1930, 25.
57. K. Burdach: Reinmar der Alte und Walther von der Vogelweide, Halle [2]1928.
58. A. Carnoy: La science du mot. Traité de sémantique. Louvain 1927.
59. E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. Berlin I. 1923, II. 1925.
60. C. Clemen: Vom Namen Luther. Euphorion 1906, XIII., 47.
61. W. Creizenach: Das englische Drama im Zeitalter Shakespeares I. Halle, 1909.
62. H. Cysarz: Deutsches Barock in der Lyrik. Leipzig, 1936.
63. A. Dauzat: La vie du langage. Paris, [3]1922.
64. — La philosophie du langage. Paris, 1927.
65. G. Deeters: Die Sprache, u: Lehrbuch der Völkerkunde, hgb. v. K. Th. Preuss. Stuttgart, 1937, 211.
66. H. Delacroix: Le langage et la pensée. Paris 1924.
67. E. Eckhardt: Über Wortspiele. GRM 1909, I., 674.
68. G. Ehrismann: Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters II., 2. 1. München 1927.
69. R. Eisler: Wörterbuch der philosophischen Begriffe III. Berlin, 1910.
70. E. Elster: Prinzipien der Literaturwissenschaft II. Stilistik. Halle, 1911.
71. K. O. Erdmann: Die Bedeutung des Wortes. Leipzig, [3]1922.
72. Erich-Beitl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936.
73. E. Ermatinger: Die deutsche Lyrik II. Leipzig-Berlin, 1921.
74. G. Th. Fechner: Vorschule der Ästhetik I. Leipzig, 1876.
75. K. Fischer: Über den Witz, u: Kleine Schriften I. Heidelberg, [2]1896.

76. E. Förstemann: Über deutsche volksetymologie. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (ZfvglSp.) 1852, I., 1.
77. S. Freud: Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten, Leipzig-Wien. [2]1912.
78. — Zur Psychopathologie des Alltagslebens. Wien, [11] 1929.
79. — Die Traumdeutung. Leipzig-Wien, [8]1930.
80. O. Funke: Innere Sprachform. Reichenberg, 1924.
81. G. v. d. Gabelentz: Die Sprachwissenschaft. Leipzig, [2]1901.
82. Gedicht und Gedanke. Auslegungen, deutscher Gedichte, hgb. v. H. O. Burger. Halle, 1942.
83. G. Gerber: Die Sprache als Kunst I., II. Bromberg 1871—1874.
84. J. Gilliéron: Généalogie des mots qui désignent l'abeille. Paris, 1918.
85. — La faillite de l'étymologie phonétique. Neuveville, 1919.
86. — Thaumaturgie linguistique. Paris 1923.
87. G. Gordon: Shakespearian comedy and other studies. Oxford, 1944.
88. H. Güntert: Über Reimwortbildungen im Arischen und Altgriechischen. Heidelberg, 1914.
89. L. Halévy: Carnets I. Paris 1935.
90. Handbuch der Kulturgeschichte, Potsdam
a) W. Flemming: Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock, 1937 sl.
b) E. Ermatinger: Deutsche Kultur im Zeitalter der Aufklärung, 1935 sl.
c) W. Bauer: Deutsche Kultur von 1830 bis 1870, 1937 sl.
91. Handbuch der Literaturwissenschaft. Potsdam.
a) E. Bethe: Die griechische Dichtung, 1924 sl.
b) Kappelmacher-Schuster: Die Literatur der Römer bis zur Karolingerzeit, 1934 sl.
c) L. Olschki: Die romanischen Literaturen des Mittelalters, 1928 sl.
d) J. Schwietering: Die deutsche Dichtung des Mittelalters, s. a.
e) F. Neubert: Frankreich, u: Die romanischen Literaturen von der Renaissance bis zur französischen Revolution, 1924 sl.
f) O. Walzel: Deutsche Dichtung von Gottsched bis zur Gegenwart, 1930 sl.
g) B. Fehr. Die englische Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts, 1923 sl.
92. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin-Leipzig II. 1929/30, III. 1930/31, IV. 1931/32, VI. 1934/5, VIII. 1936/7.
93. P. Hankamer: Deutsche Gegenreformation und deutsches Barock, Stuttgart 1935.
94. A. Heusler: Deutsche Versgeschichte II. Berlin-Leipzig, 1927.
95. H. Hirt: Etymologie der neuhochdeutschen Sprache. München, [2]1921.
96. — Indogermanische Grammatik IV. Heidelberg, 1928.
97. A. Hug: Der Doppelsinn in Sophokles Oedipus König. Philologus 1872, XXXI., 66.
98. K. Jaberg: Idealistische Neuphilologie. GRM 1926, XIV., 1.
99. — Kprachtradition und Sprachwandel. Bern, 1932.
100. O. Jespersen: Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung. Heidelberg, 1925.
101. Fr. Kainz: Zur dichterischen Sprachgestaltung. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft (ZfÄ.) 1925. XVIII., 195.
102. — Höhere Wirkungsgestalten des sprachlichen Ausdrucks im Deutschen. ZfÄ. 1934, XXVIII., 305.
103. — Sprachphilosophie und Ästhetik. ZfÄ. 1935. XXIX., 141.
104. J. Kelemina: Geschichte der Tristansage nach den Dichtungen des Mittelalters. Wien 1923.
105. O. Keller: Euphemismus, u: Zur lateinischen Sprachgeschichte. Zweiter Teil. Leipzig 1895.
106. H. Kindermann: Die literarische Entfaltung des 19. Jahrhunderts. GRM, 1926. XIV., 35.
107. — Ferdinand Raimund. Wien-Leipzig, 1940.
108. J. Klanfer: Das Wortspiel und die komische Rede. ZfÄ. 1936. XXX. 209.
109. C. v. Kraus: Der rührende Reim im Mittelhochdeutschen. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 1919, LVI., 1.
110. E. Kredel: Studien zur Geschichte des Wortspiels im Französischen. Giessen 1923.

111. P. Kretschmer: Sprache, u: Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft I. Leipzig-Berlin, ²1912, 461.
112. G. Lanson, L'art de la prose. Paris, 1911.
113. И. П. Лебедев-Полянский: Памяти академика Луначарского (Его взгляды на художественную литературу). Известиа академии наук Союза ССР, Отделение литературы и языка 1946, V., 85.
114. Legouis-Cazamian: Histoire de la littérature anglaise. Paris, ²1925.
115. E. Lerch: Vom Wesen des Satzes und von der Bedeutung der Stimmführung für die Satzdefinition. Archiv für die gesamte Psychologie (AfdgPs.) 1938, C., 133.
116. W. Mahrholz: Gesellschaftliche Umschichtung und geistige Wandlung. Ein Beitrag zur Soziologie der deutschen Literatur im 19. Jahrhundert. Preussische Jahrbücher 1927, 209. Bd., 158.
117. — Literargeschichte und Literarwissenschaft. Leipzig ²1932.
118. B. Markwardt: Geschichte der deutschen Poetik I. Berlin-Leipzig 1937.
119. Н. Я. Марр: Почему так трудно стать лингвистам-теоретиком, u: Языковедение и материализм. Ленинград 1929.
120. P. Martino: Le naturalisme français. Paris, 1923.
121. — Parnasse et symbolisme. Paris, ³1930.
122. Fr. Maurer: Über Arten deutscher Wortbildung, besonders Wortkreuzungen. Zeitschrift für deutsche Philologie 1928, LIII., 167.
123. F. H. Mautner: Das Wortspiel und seine Bedeutung. Grundzüge der geistesgeschichtlichen Darstellung eines Stilelementes. DVj. 1931, IX., 679.
124. R. M. Meyer: Künstliche Sprachen. IF 1901, XII., 33.
125. — Der Namenwitz. Illbergs Neue Jahrbücher für das klassische Altertum. Geschichte und deutsche Literatur 1903, XI., 122.
126. — Bemperlein und Gemperlein. Eine lautsymbolische Studie. ZfÄ. 1907, II., 368.
127. — Deutsche Stilistik. München, ²1913.
128. — Nietzsche. München. 1913.
129. W. Mönch: Frankreichs Dichtung von der Renaissance zur Gegenwart im Spiegel geistesgeschichtlicher Probleme. Berlin, 1933.
130. G. Müller: Über die Seinsweise von Dichtung. DVj. 1939, XVII., 137.
131. J. Nadler: Literaturgeschichte des deutschen Volkes III. Berlin, ⁴1938.
132. Nagl-Zeidler-Castle: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte II., 1. Wien, 1914.
133. A. Nehring: Zur Begriffsbestimmung des Satzes, ZfvglSp. 1928, LV., 238.
134. Nikoljski-Jakovljev: Zašto ljudi govore različnim jezicima. Beograd-Zagreb, 1946.
135. M. Nordau: Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit. Leipzig, ⁵1884.
136. E. Norden: Die antike Kunstprosa I., II. Leipzig, 1898.
137. Noreen-Pollak: Einführung in die wissenschaftliche Bedeutung der Sprache. Halle 1923.
138. Nyrop-Vogt: Das Leben der Wörter. Leipzig. 1903.
139. K. Nyrop: Grammaire historique de la langue française. Copenhague, I. ³1914, IV. 1913, V. 1925.
140. Jean Paul: Vorschule der Ästhetik [1804]. Philosophische Bibliothek 105., Leipzig, 1923.
141. F. Paulhan: Psychologie du calembour. Revue des deux mondes 1897, t. 142., 862.
142. Fr. Panzer: Das Volksrätsel, u: Die Deutsche Volkskunde hgb. v. Dr. A. Spamer. Leipzig 1934., 263.
143. M. Plagge: Wortwiederholung bei Friedrich Rückert. Giessener Diss. 1928.
144. W. Porzig: Sprachform und Bedeutung. IJb. 1928, XII., 1.
145. O. Rommel: Johann Nestroy. Sämtliche Werke XV. Wien, 1930.
146. F. de Saussure: Cours de linguistique générale. Paris, ²1922.
147. A. W. v. Schlegel: Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur. Sämtliche Werke VI. Leipzig, ³1846.
148. A. Schmidt: Volksmundart, Gemeinsprache und Schriftsprache, GRM 1931, XIX., 434.
149. H. Schneegans: Geschichte der grotesken Satire. Strassburg, 1894.
150. W. Schneider: Ausdruckswerte der deutschen Sprache. Leipzig-Berlin, 1931.
151. Schrijnen-Fischer: Einführung in das Studium der indogermanischen. Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1921.

152. Hugo Schuchardt-Brevier. Zusammengestellt und eingeleitet von Leo Spitzer. Halle, 1922.
153. J. Schultz: Psychologie des Wortspiels, ZfÄ. 1927, XXI. 16.
154. Fr. Schürr: Das Wesen der Sprache und der Sinn der Sprachwissenschaft. DVj. 1923., I., 469.
155. A. Sechehaye: L'école genevoise de linguistique générale. IF 1927, XLIV., 217.
156. M. T. Selesković: Natur- und Literaturwissenschaft. GRM 1925, XIII., 81.
157. S. Singer: Wolframs Stil und der Stoff des Parzival. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 180. Band, 4. Abh., 1916.
158. F. Sommer: Stimmung und Laut. GRM 1920, VIII., 129.
159. B. Sonneck: Der Satz als Einheit und die Satzarten. AfdgPs. 1935, XCIV., 446.
160. H. Sperber: Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn-Leipzig, 1923.
161. L. Spitzer: Die Wortbildung als stilistisches Mittel exemplifiziert an Rabelais. Halle 1910.
162. — Die groteske Gestaltungs- und Sprachkunst Christian Morgensterns, u: Motiv und Wort. Studien zur Literatur und Sprachpsychologie. Leipzig, 1918.
163. — Die Umschreibungen des Begriffes »Hunger« im Italienischen. Halle 1920.
164. — Wortkunst und Sprachwisenschaft. GRM 1925, XIII., 169.
165. — Stilstudien I., II. München, 1928.
166. — Zur sprachlichen Interpretation von Wortkunstwerken. NJbb 1930, V., 632.
167. W. Stammler: Von der Mystik zum Barock. Stuttgart, 1927.
168. Шор-Чемоданов: Введение в языковедение. Москва, 1945.[1])
169. E. Tappolet: Neuere Aufgaben der Wortforschung. GRM 1925, XIII. 130.
170. A. Tobler: Verblümter Ausdruck und Wortspiel in altfranzösischer Rede, u: Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik. Zweite Reihe. Leipzig. [2]1906, 211.
171. J. Trier: Das sprachliche Feld. NJbb. 1935, X., 428.
172. Travaux du cercle linguistique de Prague I. Prague, 1929.
173. J. Vendryès: Le langage. Paris, 1921
174. K. Vietor: Deutsches Dichten und Denken von der Aufklärung bis zum Realismus. Sammlung Göschen 1096. Berlin, 1936.
175. Fr. Th. Vischer: Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen I. Reeutlingen-Leipzig, 1846.
176. J. Volkelt: Grillparzer als Dichter des Komischen. Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft XV. 1905.
177. R. Volkmann: Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht. Leipzig, [2]1885.
178. Volkmann-Hammer: Rhetorik, u: Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft II., 3. München, [3]1901.
179. K. Vossler: Frankreichs Kultur und Sprache. Heidelberg, [2]1929.
180. W. Wackernagel: Poetik, Rhetorik und Stilistik. Halle, 1873.
181. A. Walter: Sprache, Sprachen und Völker. GRM 1926, XIV., 96.
182. O. Walzel: Die deutsche Dichtung seit Goethes Tod. Berlin, [2]1920.
183. G. Waniek: Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit. Leipzig, 1897.
184. W. v. Wartburg: Vom Ursprung und Wesen des Argot. GRM 1930, XVIII., 376.
185. — Evolution et structure de la langue française. Leipzig-Berlin, 1934.
186. — Betrachtungen über die Gliederung des Wortschatzes und die Geltung des Wörterbuchs, ZfrPh. 1937, LVII., 296.
187. — Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft. Halle, 1943.
188. O. Weise: Zur Charakteristik der Volksetymologie. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 1880, XII., 203.
189. L. Weisgerber: Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft? GRM 1927, XV., 161.
190. — Vorschläge zur Methode und Terminologie der Wortforschung. IF 1928 XLVI., 305.

[1]) Srdačna hvala dru Ljudevitu Jonkeu, koji mi je ovu knjigu posudio iz svoje privatne biblioteke i upozorio me na Marrovu raspravu.

191. — Muttersprache und Geistesbildung, Göttingen 1939 [1929]
192. J. Wiegand: Geschichte der deutschen Dichtung. Köln, ²1928.
193. E. Winkler: Karl Bühlers Sprachtheorie. GRM 1936. XXIV., 216.
194. M. v. Winternitz: Geschichte der indischen Literatur I., III. Leipzig 1908, 1922.
195. E. Wölfflin: Das Wortspiel im Lateinischen. Sitzungsberichte der philos.-philologischen und historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München. Jahrgang 1887, II., 187. München, 1888.
196. W. Wundt: Völkerpsychologie I. Die Sprache I. Leipzig, ²1904.

BILJEŠKE

I.

[1] Zahvaljujem gg. prof. dru. P. Skoku i dru. A. Barcu, što su me upozorili na kult igre riječima u A. Starčevića, A. G. Matoša, J. Polića Kamova i N. Polića.

[2] 83—1, 55 [3] ib. 42 [4] ib. 52; isp. i 71/2, 109, 111, 112; 83—2—2, 108.

[5] isp. 83—1, 333, 358, 391—392 [6] isp. Volkmann 178, 46

[7] Gerber 83—2—1, 224/5.

[8] Začudo je Meyer u svojoj Deutsche Stilistik (127, 135—137) zove hijazmom, dok jednostavni hijazam uopće ne spominje; u svojoj raspravi Der Namenwitz (125, 129) broji je pače u igre riječima (vidjet ćemo dalje str. 76, da to nije ispravno).

[9] 31. VIII. 1794. piše primjerice Schiller Goetheu: »gewöhnlich übereilte mich der Poet, wo ich philosophieren sollte, und der philosophische Geist, wo ich dichten wollte« — 25, 481; 16. IX. 1843. piše Grillparzer knjižaru Krabbe u Stuttgart: »Ich bin zu wenig einverstanden mit einer Zeit, welche die praktischen Dinge ästhetisch und dafür die ästhetischen praktisch beurteilt, dass mir an ihrem Beifalle gar so viel liegen sollte« — 11—I—1, XVI

[10] 18, 16

[11] ib. 24

[12] 139—4, 32 [13] 141, 864, odn. 876 [14] 110, 44 [15] 123, 689

[16] cit. kod Mautnera 123, 685 [17] cit. kod E. Kredel 110, 37 [18] 42, 72, odn. 83 [19] 43, 35/6

[20] 45, 505/6 [21] 123, 692 [22] 83—2—2, 111/2 [23] 151, 139 [24] 141, 870/1 [25] 45, 506 [26] 140, 193 [27] 175, 430

[28] 79, 69 [29] isp. Behaghel 42, 83 [30] isp. Beyer 45, 508 [31] 43, 36, [32] Winternitz 194—1, 65 [33] 131, 530 — isp. i Beyer 45, 508

[34] 90 c, 75; isp. i 273 [35] 42, 83 [36] cit. kod E. Kredel 110, 4 [37] t. j. izlazi ilegalno od 1941.

[38] 91 c, 132 [39] cit. kod E. Kredel 110, 32 [40] 195, 187/8 [41] 42, 83; isp. i 43, 35/6

[42] 58, 221 [43] 147, 195 [44] 123, 693 [45] cit. kod E. Kredel 110, 60/1 [46] 47, 372 [47] isp. Mautner 123, 697 [48] ib. 699 [49] 45, 507 [50] 125, 129 [51] Mautner ib. 699 [52] 45, 507

[53] 35, 121 [54] 89, 27; isp. i 67, 110, 120 [55] cit. kod E. Kredel 110, 36/7 [56] 123, 709 [57] ib. 684 [58] 42, 83; isp. i 43, 35/6 [59] 192, 485 [60] Da je G. Keller svijesno izbjegavao igri riječima u svojim pripovijetkama, dokazom je, što se u pismima, u šali, rado služio igrom riječi — isp. Briefe und Tagebücher 1861—1890, Berlin, 1916, str. 92 »wegen der diesjährigen Wien- (ja nicht Wein-)reise«; str. 99 »den Bildgläubiger, nicht n!«; str. 168 »wie ein Flöhnix aus der Asche meiner Leidenschaften« i dr.

[61] 176, 26 [62] 140, 194 [63] 83—2—1, 158 [64] t. j. Kako se svaka luda umije igrati riječima! — Luda je usadila u svoje pamćenje četu dobrih riječi; a ja poznajem mnoge lude, koje se nalaze na boljem mjestu: opskrbljeni su kao on, te zbog umjesne riječi preziru stvar. [65] 45, 507 [66] isp. Kredel 110, 81 [67] 175, 429

[68] 75, 126 [69] 140, 194 [70] 4, 182 [71] 75, 127/8 [72] 1803, II, 396 — cit. kod Meyera 127, 140 i kod Mautnera 123, 688 [73] »U Klangwitzu i igri riječima Witz se zapravo tek napola izmišlja, jer se napola već pronalazi; glasovna sličnost i mnogoznačnost riječi djelo su jezika, koji nam je dan, i u neku se ruku očituje u tom Witz samoga jezika, da se tako čudesno i neočekivano igra zvukom i smislom riječi« (75, 144).

[74] 75, 145 [75] 67, 685/6 [76] ib. 690 [77] Kalauer je »samo podvrst razdjela, koji dostiže svoj vrhunac u pravoj igri riječi« — 77, 35; tako dijeli ib. 103 dobar Witz

od lošega: »u lošem Witzu je ona jedna riječ, »pointe,« jedina stvarna veza među objema disparatnim predodžbama ... »Dobar« Witz nastaje pak, ako ... sličnost riječi doista ukazuje na drugu bitnu sličnost smisla, kao u primjeru: Traduttore — Traditore.« [78] 143, 36, 39 [79] ib. 69 [80] 45, 506 [81] 37, 47

[82] 146, 47 [83] 161, 14 [84] 125, 136 [85] 127, 40 [86] 43, 35/6 [87] 123, 680 [88] ib. 648 [89] 136, 23

[90] O uzvišenom [91] isp. Kredel 110, 3

[92] Iako ima Behaghel pravo, da se ona kod njega ne pojavljuje razmjerno »osobito često« (43, 36), kao što i Fechner ima pravo, da su u Jean Paula češće »duhovite poredbe« (witzige Vergleiche) nego igre riječi (74, 224).

[93] 140, 194 [94] 74, 224, 225 [95] cit. kod E. Kredel 110, 37 [96] cit kod Beyera 45, 507 [97] 83—2—2, 111/2 [98] 112, 27 [99] 91 c, 132 [100] 145, 287 [101] 150, 162 [102] 67, 675 [103] 108, 228 [104] 175, 426 [105] 140, 196 [106] 75, 110 [107] 141, 862/3

[108] 67, 689 [109] 143, 69 [110] 150, 150 [111] 2, 316 [112] 170, 212 [113] 123, 710

[114] 123. 680 [115] 164, 178 [116] 102, 315

II.

[1] Na žalost, nisam mogao doći do ovih specijalnih radnja:
Casanowicz, Paronomasia in the Old Testament, Boston 1894,
L. Wurth, Das Wortspiel bei Shakespere, Wien — Leipzig 1895,
G. Myska, Das Wortspiel in G. v. Strassburgs Tristan, Tilsit 1898,
Nelle, Das Wortspiel im englischen Drama vor Shakespeare, Halle 1900,
Bökemann, Französischer Euphemismus, Berlin 1904.
K. Jaberg, Sprache als Äusserung und Sprache als Mitteilung, Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 1917, Bd. 136,
L. Liegler, Karl Kraus und die Sprache, Wien 1918,
W. v. Wartburg, Zur Frage der Volksetymologie, Homenaje à Menendez Pidal I. Madrid 1924,
G. Boström, Paronomasi i den äldre hebreiske Maschallitteraturen, Lund 1928.
K. Jaberg, Spiel und Scherz in der Sprache, Festgabe Samuel Singer, Tübingen, 1930 = Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse, Paris — Leipzig 1937.
Vieth, Beobachtungen zur Wortgroteske, Bonn 1931.

[2] 108, 227

[3] Eto, usput, izvrstan primjer antimetabole (v. prije str. 1/2)!

[4] 83—2—1, 159 [5] 70, 202 [6] 165—1, 101

[7] »Riječju Namenwitz nazivamo igru vlastitim imenima« (125, 130).

[8] »Witztechnik uopće rađa na taj način obrađuje vlastita imena.« — dalje tu »Verdichtung mit Ersatzbildung« zove »Kern der Technik des Wortwitzes«.

[9] Freud sam upozorava, da se u definiciji termina Doppelsinn i Zweideutigkeit ne slaže s Fischerom (str. 26).

[10] »Glasovno poklapanje (der lautliche Gleichklang) ovakvih riječi kod prave je igre riječima spojeno s igrom smisla (Sinnspiel), t. j. glasovnom poklapanju odgovara i povezivanje različitih pojmova, koji se vežu uz jednake (gleichlautend) riječi.«

[11] »Koje ulovimo, ostavljamo; a koje ne ulovimo ... te nosimo«.

[12] »Koliko je bolje plakati od veselja nego se veseliti tuđim suzama!«

[13] »Često su neodređene granice između igre zvukom (Klangspiel), rime i asonancije«.

[14] 43, 36

[15] Ovaj će sud biti točan, što se tiče Witza, ali ne i komike uopće, jer u isto vrijeme tvrdi Kainz (102, 339): »O komičnom značaju stilističke figure, koja se naziva »igrom riječi«, nma spora.«

[16] isp. Kainz 103, 158

III.

[1] cit. kod Vendryèsa 173, 105 — ovu definiciju s odobravanjem prihvaća Delacroix 66, 133 [2] 189, 181 [3] 171, 429 [4] 169, 138 — isp. Dauzat 63, 92, 96; Deeters 65, 223; Шор-Чемоданов 168, 6, [4a] 146, 32

[5] 191, 34 — isp. i 190, 312 [6] 100, 91 [7] 54, XXI. [8] 156, 84 [9] ib. 87 — isp. i Bulgakov 56, 39/40

[10] 66, 169 [11] 64, 2 [12] 82, 339 [13] 139—4, 4 — isp. i Meyer 125, 131, 134; Klanfer 108, 213/4; Müller 130, 142: »Glasovi riječi imaju nešto da izraze, a to što je u njima izraženo, zvuči i u njihovoj glasovnoj strani (Klangwert).« [14] 81, 218/9, cit. kod Meyera 126, 369 po [1]1891

[15] 139—4, 6/7 [16] v. Wartburg 187, 117 — i Nyrop ističe: »Potreba, da nađemo sklad između riječi i stvari, još je općenito proširena, i svagdašnji nam život često daje prilike, da to utvrdimo« — 139—4, 4.

[17] 100, 394 [18] ib. 395 — isp. i Paulhan 141, 876/7; Carnoy 58, 25 [19] 88, 192 — isp. i 186, 191 [20] ib. 10/11 [21] Nyrop 138, 203 — isp. i 139—4, 322 [22] 146, 167 [23] cit. kod Delacroixa 66, 30 [24] n. pr. Nyrop 139—4, 6/7; isp. Шор-Чемоданов 168, 18 [25] isp. 37, 55, gdje dobro ističe: »Sami po sebi glasovi ne bi mogli ovako djelovati«, i 38, 117 s izvrsnim primjerom: »T i n t e r daje muzikalan dojam, t e i n t e r ga nikako ne daje, a ipak obje riječi imaju jednake glasove«; — isp. i v. Wartburg 187, 118/9

[26] »pjesnički jezik želi istaći autonomnu vrijednost znaka ... sve strane lingvističkoga sistema, koje služe tek kao sredstvo u saobraćajnom jeziku, dobivaju u pjesničkom jeziku znatniju ili neznatniju autonomnu vrijednost« — Travaux du cercle linguistique de Prague 172, 18 [27] Weisgerber 190, 323 [28] 191, 8

[29] 80, 129 [30] 154, 470 [31] isp. na pr. Travaux du Cercle linguistique de Prague 172, 7; v. Wartburg 184, 383/4; Dauzat 63, 14: »jedina je svrha riječi izmjena misli i izražaj čuvstava.« [32] 103, 150 [33] 55, 9 [34] 159, 449 — isp. i 474 [35] 115, 146

[36] 144, 5/6 [37] isp. 134, 42 [38] cit .kod Шор-Чемоданов 168, 9 [39] 37, 12: »U svim ovim očitovanjima pokazuje stvarni jezik intelektualnu stranu i afektivnu stranu, a ti oblici izražaja iskaču s vrlo promjenljivom snagom u vezi s raspoloženjem govornika, situacijom i milieu-om« — isp. i 37, 1 [40] 38, 33

[41] 154, 481/2 [42] 160, 37/8 [43] 155, 229, 235 [44] 98, 22 [45] 81, 360 [46] 152, 208 [47] 80, 36 — isp. i 2 [48] 137, 276/7 [49] 64, 22 [50] 65, 217 [51] 187, 180 — i Delacroix: »jezik ... je saopćivanje, zajednica ... on je zajednička potreba saopćivanja« — 66, 49 [52] 172, 11/2

[53] isp. jednako učenje Meyerovo 124, 34, i Ammannovo 34, 17 [54] cit. kod Шор-Чемоданов 168, 9 [55] 66, 104, ponovljeno 578 — isp. i 72, 284/5 [56] 189, 179 [57] 191, 87 [58] Delacroix 66, 373/4; isp. i 63—4, 70; Schuchardt 152, 207/8; Funke 80, 21; Winkler potpuno ispravno primjećuje Bühleru, da je svaki »simptom« govornika ujedno »simbol« za slušaoca i obratno — 193, 217/8

[59] 144, 5/6 [60] 55, 10 — isp. i Sonneck 159, 449; Lerch 115, 151 [61] 173, 136 — isp. i Jespersen 100, 404 [62] 133, 253 [63] cit. kod Jespersena 100, 404 — to učenje doslovce preuzima Delacroix 66, 114, ne spominjući mu autora [64] 168, 17 [65] tako je učio i Wundt 196, 307/8; isp. i Behaghel 42, 69/70

[66] 168, 9 [67] 119, 50 [68] 66, 280 [69] 115, 166 [70] 51, 382/3

[71] 173, 163 — isp. i Шор-Чемоданов 168, 73 [72] 71, 106/7 [73] 160, 2 — isp. i Wundt 196, 559 i Kretschmer 111, 503/4 [74] isp. Erdmann 71, 114/5; Delacroix 66, 379: Erdmann drži. da i ta čuvstvena vrijednost može težiti za osmišljenjem glasovne strane jezika, da i ona želi što neposrednije naći svoj izražaj u zvuku riječi: »Više puta vjerojatno odlučuje zvuk. S a r k o p h a g zvuči svečanije nego S a r g, ali prvotni smisao »mesožder« nije valjda mogao odlučivati o ovoj čuvstvenoj vrijednosti. Vjerojatno je ton uzrok i tome, da »sofort« oštrije (schneidiger) djeluje nego »sogleich««« — 71, 112/3; i Kretschmer (111, 503/4) i Sperber (160, 3) ističu, da taj čuvstveni ton utječe uz pojmovni sadržaj riječi na njezinu sudbinu i povijest.

[75] Шор-Чемоданов 168, 73 [76] v. d. Gabelentz 81, 364 — isp. i Meyer 124, 43 [77] 160, 38

[78] 66, 380 [79] 168, 73 [80] 81, 224

[81] 161, 14 [82] 163, 163

[83] 161, 2 [84] isp. Jaberg 98, 22 [85] 85, 79; isp. i 86, 13 — v. Wartburg veli: (Gilliéron) »je uvjeren, da jezik stvara uvijek pod nekim tlakom, iz napetosti određene situacije« — 187, 126 [86] 186, 298 sl. — isp. i 187, 135 sl.

[87] isp. i 184, 384 [88] Wörterbuch der deutschen Volkskunde 72, 700 [89] 166, 623 [90] isp. Jespersen 100, 132 [91] 169, 137 — isp. i Delacroix 66, 237/8 [92] 38, 65 — isp. Vendryès 173, 253; v. Wartburg 184, 384

[93] »Što je krug uži, zatvoreniji, to će lakše u njemu dosjetka pojedinca postati općim jezičnim dobrom« — 81, 45; isp. i Wundt 196, 609; isp. i Jaberg 99, 17: (u dijalektu) »Nije doduše kontrola zajednice nad jezičnom samovoljom pojedinca slabija nego u općem jeziku; ali ne djeluje toliko. Kako narječje vrijedi na manjem području nego opći jezik, novotvorine se brže »probijaju«.«

[94] 100, 285 [95] 37, 242/3 [96] 58, 79/80 [97] 173, 295 [98] 95, 287

[98a] isp. i Vendryès 173, 301—4; Шор-Чемоданов 168, 80, 211, 223 [99] isp. ib. 80; Hirt 95, 286 [100] 37, 218 — kod Nyropa »milieu social« 139—4, 17 [101] 66, 56 [102] 64, 130/1 [103] 184, 380 — isp. i 187, 99 [104] Dauzat 64, 133 — malo drukčije Carnoy 58, 69 — isp. i Dauzat 63, 194/5; Vendryès 173, 297; Jespersen 100, 286; Vossler 179, 131; v. Wartburg 184, 383; 187, 102; Шор-Чемоданов 168, 224 [105] v. Wartburg 184, 383; 187, 99, 103 — na taj način Jespersen razlikuje slang od »Redeweise des Volkes« — 100, 285/6 [106] Dauzat 63, 193 [107] 184, 382; 187, 101/2 [108] isp. i Meyer 124, 42; Erdmann 71, 123/4; Ammann 32, 23 [109] 124, 43/4 [110] 44, 79.

[111] Stuttgart 1898 [112] 184, 382/3 [113] isp. i Dauzat 63, 195 [114] 44, 79 — isp. i Meyer 124, 38 [115] isp. Wundt 196, 608; Dauzat 64, 134 [116] lijep primjer v. Wartburga 184, 381; 187, 100/1 [117] isp. id. 184, 388 sl. [118] 64, 134 [119] 187, 100 [120] 63, 190

[121] cit. kod Dauzata 64, 130 — isp. i 63, 193 [122] Ammann 32, 23 [123] 99, 14 [124] 196, 608 [125] 165—2, 429 [126] 63, 193/4 [127] 38, 85/6

[128] isp. Schmidt 148, 438/9 [129] 184, 380/1; 187, 100 [130] 184, 383/4 [131] 71, 123/4 [132] 168, 74

[133] 156, 162/3 [134] 124, 45 [135] isp. Dauzat 64, 130 [136] 179, 130 [137] 184, 385 [138] 168, 223 [139] 187, 101

[140] 85, 124 [141] 184, 391

[142] 150, 154 [143] isp. Wundt 196, 331/2, 337 [144] 123, 690

[145] 102, 349 [146] 83—2—1, 138 [147] 165—2, 303

[148] Tek zbog nedovoljne terminološke oštrine i točnosti baš s obzirom na bit riječi — što je inače za Spitzera vrlo neobično — treba shvatiti ispravnost njegovih zapažanja tek kroz njegove formulacije. Osim toga vidimo, da Spitzer, dijete istoga vijeka i društva kao i Morgenstern, goji veliku simpatiju za igru riječima.

[149] Dakako, tvrdnje iz Lieglerove rasprave o drugom majstoru igre riječima XX. stoljeća u Njemačkoj, točnije u Austriji, Karlu Krausu, koje Spitzer citira, obraćaju čitavu stvar na glavu i pokazuju, da ni Liegler — a u to vrijeme ni Spitzer — nisu ni približno shvatili bit i značenje igre riječima; tako izjavljuje Liegler: »za njega [Karla Krausa] postoji ... između strukture predmeta i relacija i asocijacija jezika prestabilirana harmonija«, ili: «Kraus ima srčanosti ... da svaku frazu drži za riječ [beim Wort nehmen] i da je tako zatjera u škripac, da mu mora odati svoju najdublju bit.«

[150] Pitanjem, je li igra riječi »prirodna« u jeziku, za čas ću se pobliže pozabaviti (v. str. 131 sl.), iako je već dosadašnja definicija igre riječi na to pitanje odgovorila negativno.

[151] cit. kod Volkmanna 178, 45 [152] cit. kod Schultza 153, 21/2 [153] isp. Eckhardt 67, 684 [154] 108, 222 [155] 77, 35

[156] 37, 47 [157] 77, 113 [158] cit. kod Volkmanna 178, 45 [159] 17, 118 [160] isp. v. Wartburg 185, 152/3

[161] 153, 36

[162] isp. Eckhardt 67, 678/9

IV.

[1] 123, 690 [2] 125, 128 [3] 127, 140 [4] 71, 61

[5] 162, 71 [6] Beyer, v. str. 37 [7] 141, 865—7 [8] 79, 146/7 [9] 88, 183 [10] 100, 272

[11] 38, 64 [12] 173, 211 [13] 187, 88 [14] isp. Behaghel (44, 102): »Prva svrha (der oberste Zweck) jezika jest razumljivost ... [15] isp. de Saussure 146, 174; Behaghel v. str. 3 [16] 84, 200

[17] 84, 14 [18] ib. 155 — isp. Güntert 88, 15; Carnoy 58, 29, 220, gdje dodaje: »Tek u posebnim prilikama ili zbog umjetnih kombinacija možemo slušaoca uputiti na krivi trag (calembours).« [19] 173, 209 [20] 100, 83/4 [21] 168, 16

[22] Freud 79, 209; isp. i Meyer 124, 63 [23] isp. i Schultz 153, 21/2 [24] Behaghel 42, 10/1 [25] 77, 110

[26] isp. i Paulhan 141, 872 [27] 43, 378; 44, 117; 42 [28] 88, 183 [29] 95. 91 [30] 96, 1
[31] Drugo je, kad Meyer svodi Witz na Spieltrieb (isporedi 125, 140); to stoji u vezi sa Schillerovom estetikom.
[32] 42, 71; koliko te brojanice ne počivaju dijelom na potpuno iznakaženim stihovima, u kojima je nekoć bilo smisla.
[33] Plagge 143, 62 [34] Behaghel, cit. ib. 1 [35] id. 41, 554 [36] 58, 367—9
[37] isp. v. d. Gabelentz 81, 239; »Ponavljanja ... idu u najobičnija sredstva objašnjavanja i pojačavanja«; Güntert 88, 182; Vendryès 173, 180; Hirt 96, 1; v. Wartburg 187, 75; za figura etymologica isp. Brugmann 53—II—2—1, 620—3; ib. II—3, 20/1; Plagge 143, 67 [38] Wundt 196, 627 — isp. i Gerber 83—2—1, 183; Bally 38, 157: »Ponavljanja vokala ..., konsonanata ..., slogova ..., riječi ...;« Elster 70, 199; Sommer v. str. 59/60; Schultz 153, 33 [39] Nyrop 139—5, 4 [40] 100, 87 [41] 66, 242 — isp. Güntert 88, 107 [42] Pfister 92—3, 361; isp. Güntert 88, 218: »Za čarobne je formule značajno ponavljanje iste riječi, igranje riječima izvedenim od iste osnove.« [43] 44, 112; isp. i Biedermann 46, 417 [44] 101. 215.
[45] isp. Volkmann 177, 479 [46] 140, 170 [47] 83—2—1, 225 [48] 161, 22
[49] 45, 505/6 [50] 68, 209 [51] 70, 202/2 [52] isp. Behaghel 43, 41; Mautner 123, 692/3 [53] isp. Eisler 69, 1406
[53a] 42, 77 [54] »praiskonski i neposredno [ureigentümlich und unmittelbar] razvila se iz prastaroga ljudskoga nagona za igrom« (142, 279) [55] 83—2—2, 128 sl. [56] 153, 22 [57] 58, 375
[58] 163, 252/3 [59] 170, 213 [60] tako Gerber stavlja »Reimspiele« među »Laut- und Wortspiele«, 83—2—2, 140 sl.; isp. i Paulhan prije str. 27; Fischer str. 26; Eckhardt str. 32; Schultz str. 36/7; Beyer 45, 506: »Bezuvjetno značajni udio rime u igri riječi treba još podrobno istražiti«; Mautner str. 38 [61] isp. Güntert 88, 181, 184: »U dječjem jeziku i u dječjoj pjesmi igra ... rima vrlo veliku ulogu baš kao i u priči«; Jespersen 100, 130: »Ritam se i rima djeci uvijek sviđaju«; Spitzer 165—1, 105: »kao što narod svagdje uživa u rimi ...« [62] isp. Güntert 88, 216: »Rima je pak igrala vrlo veliku ulogu u čarobnim i magičnim formulama...«
[63] 161, 54 [64] isp. i Schultz 153, 33/4 [65] 88, 6/7 [66] isp. Spitzer 162, 86 [67] 136, 23
[68] Tako Spitzer tumači Rabelaisove rime (161, 38).
[69] 121, 28; 76 [70] na pr. Paulhan 141, 884 [71] Djela V., 21 [72] 6. 86
[73] isp. Beyer 45, 506, iako ne kao rimu [74] isp. Kredel 110, 22 [75] isp. Behaghel 42, 82; Schultz 153, 34/5; Behaghel *navodi izvrstan primjer:* »im Jodeln ist der Steiermärker, im Jüdeln ist der Meyer stärker« [76] 77. 107

V.

[1] isp. Weise 188, 203; Hirt 95, 356 [2] 76, 2/3 [3] 188, 208 [4] isp. i Meyer, 125, 134, 139; v. Wartburg 187, 114: »Vidimo, da pučka etimologija počiva na težnji, da se s riječju spoji određeni smisao«; dalje:»U pučkoj se etimologiji očituje težnja za ekspresivnošću.« [5] 139—1, 470; isp. de Saussure 146, 238, 240; Hirt 95, 50 [6] isp. Carnoy 58, 224: »promjena riječi može biti velika, ali nema metasemije. Tako je pod utjecajem mandare »žvakati«, amygdala »bademe« postala amandula ... ali ... je sačuvala isto značenje kao amygdala ... Isto tako, kad se kaže tête d'oreiller za taie d'oreiller ili engleski upper glass za opera glass, drukčije se »tumači« složenica, ali joj se ni u čemu ne mijenja smisao.«
[7] 146, 239 [8] Hirt 95, 356 [9] isp. i Brugmann 52, 170 [10] 84, 219 [11] 146, 241 [12] 187, 116/7 [13] izuzevši Bally 37, 58 [14] 44, 126 sl.
[15] Maurer 122, 176/7. Jednako uče Andresen (34, 2), Paulhan (141, 878/9), Dauzat (63, 130/31; 64, 97), Delacroix (66, 251/2, 415/6). [16] 34, 2 [17] 126, 208: »Na smisao se tako nastalih novih tvorevina ... uzima malo obzira.« [18] 81, 217: »etimološka potreba je s vrlo malim zadovoljna, njoj i ono, što se protivi smislu i jeziku, očito bolje prija nego nešto posve neobjašnjivo«. [19] 44, 128/9 [20] 88, 104 [21] 64, 97 [22] isp. Pfister (92—3, 361): »Dodavanje riječi ili ispuštanje ili bilo kakva promjena ukida djelovanje« — isp. i v. d. Gabelentz 81, 22 [23] isp. Güntert (88, 212): »Pučka etimologija ... obično zastaje pred imenima bogova: primitivno bi mišljenje smatralo teškim prestupkom, da se iskrene tajanstveno i baš zato osobito čarobno ime boga«, s

dopunom 257

[24] **187**, 115 [25] isp. Delacroix **66**, 251; Jespersen **100**, 101, 112 [26] isp. Meyer **125**, 134; Andresen **34**, 86/7; Weise **188**, 207 [27] isp. Nyrop **139—1**, 474; **139—4**, 326; Hirt **95**, 356 [28] **138**, 224 sl. [29] **139—4**, 335 [30] ib. **343** [31] Na Nyropa se poziva Carnoy, kad govori o sličnim pojavama (**58**, 217/8) [32] isp. Mengis **92—8**, 802; Riegler **92—8**, 865 sl.

[33] Nyrop **138**, 228 [34] **141**, 878 [35] **125**, 134 [36] **139—4**, 335 [37] **151**, 139, jer po njemu igra riječi ide u područje Volkswitza, v. prije str. 4 [38] **110**, 21 [39] **58**, 217 [40] **76**, 2 [41] isp. Weise **188**, 207 [42] **1**, 226 [43] isp. Bolte-Polívka **48—1**, 59/60

[44] Riegler **92—8**, 942 [54] 171, 190 [46] 7, 105—111, 119, 171 [47] 61 [48] čekića, blanjala, mlinskih kola, 171 — isp. Bolte-Polívka **48—3**, 283, s daljom literaturom [49] **12**, 752 [50] **92—8**, 941/2 [51] **83—2—1**, 158 — isp. Eckhardt 67, 683; Schultz 153, 28 spominje i Aristofana [52] **139—4**, 257

[53] isp. i Keller **105**, 154; Beth **92—2**, 107 [54] Vendryès **173**, 258 [55] isp. i Carnoy **58**, 338 [56] ib. — isp. i Beth **92—2**. 1079/80 [75] **102**, 155 — isp. i Шор-Чемоданов **168**, 65 [58] **138**, 3—10 [59] **139—4**, 257 sl. [60] isp. i Keller **105**, 187 [61] **139—4**, 264 [62] **138**, 12—51; isp. i **139—4**, 277 sl.; Keller **105**, 158 sl.

[63] Od Carnoyovih podvrsta (**58**, 338 sl.) dolaze za eufemizam u gore određenom užem smislu u obzir samo 5. Les taboux sociaux et moraux (les fonctions physiques inférieures, Tout ce qui se rattache aux fonctions sexuelles) i 6. Les taboux superstitieux (uz euphémisme par respect pour la divinité).

[64] **138**, 209 — isp. i **139—4**, 343: »Supstitucija je osobita značajka šaljiva govora« [65] isp. i Nyrop **138**, 211 [66] Njemački: nach Bethlehem ili nach Bettingen gehen (isp. i Behaghel **44**, 117; **40**, 107); engleski: I am for Bedfordshire; danski: ga til Slumstrup, Sovstrup, Hvilsted (isp. Jespersen 100, 287). [67] **151**, 139 [68] **138**, 210 [69] cit. kod Nyropa **138**, 213 [70] **139—4**, 343 sl. [71] **110**, 21 [72] **58**, 338 sl. [73] ib. 375 sl.

[74] Isto je tako čudno i neobično, kad Behaghel **43**, 378 usred nabrajanja primjera za izražavanje afektivnosti, što on zove »sprachlicher Spieltrieb« (v. str. 99 sl.) iznenada navodi ovako karakterističan primjer za eufemizam: »Im älteren Deutschen und im Judendeutschen dienen Laute wie sl, sm, sn, st solcher Umbildung: slut für vut, schnallend Übel für fallend Übel.« [75] **138**, 216 [76] **153**, 28

VI.

[1] **92—6**, 950/1 [2] ib. 954 sl.; isp. Pfister **92—3**, 363; Beth ib. 954/5; Nyrop **139—4**. 277; Шор-Чемоданов **168**, 64/5 [3] **59—1**, 55/6

[4] **59—2**. 51 [5] isp. Beth **92—3**, 984 [6] Ammann **34**, 12 [7] **66**, 447/8

[8] **77**, 113/4 [9] kao na pr. **79**, 69, 93 sl., 107, 121, 142, 147, 170, 204, 205/6, 206 [10] na pr. **79**. 42 [11] **78**, 61 sl.

[12] **77**, 108 [13] **162**, 96 [14] ib. 50 [15] Kriste, kako smo gladni kao vuci (**163**, 158) [16] Martino **120**. 37

[17] **12**, 546 [18] **48—2**. 491 [19] **48—1**, 319/20 [20] **12**, 173 [21] Schultz **153**, 23

[22] Posve drukčije izlazi pitanje tih »Eulenspiegeleien«, ako je ispravna teza Mackensenova (Zur Entstehung des Volksbuchs vom Eulenspiegel, Germ-rom. Monatsschrift, XXIV, 1936, 241), da su one djelo učenoga predstavnika vjerskih rasprava svoga doba (v. dalje str. 108), a tek kasnije da ih je narod prihvatio preko »pučke knjige.« [23] isp. Wackernagel **180**, 392

[23a] Kratak pregled kod E. Kredel **110**, 3 ne može se nazvati ni uspjelim ni točnim [24] Norden **136**, 24 [25] isp. Istorija filozofije I., Kultura, 1948, str. 122 sl. [26] Norden **136**, 127 [27] isp. История греческой литературы I. Moskva—Lenjingrad 1946., str. 425 sl. [28] »nikad ni Aristofan ni drugi komediografi ne govore protiv demokracije same. ne traže, da se ukine« — ib. 472 [29] isp. Walzel **91 f—2**, 73; Bethe **91 a**, 238 [30] Nyrop **138**, 213

[31] Kappelmacher-Schuster **91 b**, 124 [32] isp. Norden **136**, 226/7

[33] Za Tacitovu rečenicu iz Germanije c. 37: »Quid aliud nobis quam caedem Crassi, amisso et ipso Pacoro, infra Ventidium dejectus Oriens obiecerit?« kaže izdavač Gudemann (**26**, 194): »Valjda jedina igra riječi u Tacita«. U stvari je to samo paralelna upotreba dviju složenica s različitim prefiksima, a ne igra riječi.

[44] Taj, kako Engels kaže (cit. kod Тронский: *История античной литературы*. Lenjingrad 1946, str. 466—469), posljednji predstavnik Starorimljana patricijskoga kova i patricijskoga načina mišljenja, ipak priznaje neizbježnost principata i pozdravlja sretno doba, u kom je Nerva umio spojiti principat i slobodu, koji su inače nespojivi. Taj »bič tirana« nije dakle načelni opozicionalac [45] ib. 596 [46] isp. Brinkmann 50, 36/7

[47] Norden 136, 502 [48] ib. 638 sl. [49] Brinkmann 50, 37

[50] Norden 136, 755 [51] Schneegans 149, 485 [52] isp. i E. Kredel 110, 58: »Brojne se igre riječima javljaju ... u latinskim *satiričkim pjesmama putujućih sredovječnih klerika*, koje su upravljene proti papi i svećenstvu.«

[53] Lanson 112, 38 [54] 91 e, 237 [55] ib. 234; Vossler 179, 230 lijepo opisuje borca Rabelaisa, ali nema osjećaja za njegov doživljaj nemoći.

[56] Kredel 110, 62 — »nevjerojatno bogatstvo igara riječima« kod Rabelaisa zadivljuje i Schneegansa 149, 270 [57] isp. Kredel 110, 60

[58] isp. Schneegans 149, 287, 326/7, 332/3; Kredel 110, 78—80

[59] isp. Mautner 123, 696, kao i prije str. 129 spomenuti Clemenov člančić. Prema onome, što sam gore utvrdio (v. str. 133 sl.), ne mogu nikako pristati uz Mautnerovo tumačenje: »Bit će da je jezični Spieltrieb ovdje osnovna snaga« (123, 693).

[60] isp. Schneegans 149, 360 sl.; Wiegand 192, 101; Beyer 45, 506; Mautner 123, 696/7 [61] isp. Schneegans 149, 341 sl. [62] 167, 394 [63] 93, 41 [64] isp. Schneegans 149, 347; Stammler 167, 382. U kapitalističkom građanskom društvu često su na mjesto vjerskih rasprа uz političke debate stupile i znanstvene polemike — jedan lijep primjer igre riječima iz takve polemike navodi Walter (181, 106): dindušmanin. O. Schraderov, Peter von Bradke, promijenio je na svom egzemplaru Schraderova djela naslov »Sprachvergleichung und Urgeschichte« u »Sprachverseuchung und Ungeschichte.«

[65] 110, 45—53

[66] 43, 41 [67] 36, 117 [68] 57, 365 [69] 50, 123 [70] 123, 692

[71] 68, 268, 315/6, 328/9 [72] 50, 101 [73] isp. Ehrismann 68, 324: »On je jedan od najvećih pisaca [Wortkünstler] na njemačkom jeziku.« [74] ib. 328—330 [75] Tekst i numeracija stihova po Rankeovu izdanju (10) [76] 9—2, 49 [77] 9—1, 200 [78] isp. Heusler 94, 13 [79] isp. v. Kraus 109, 20 sl.

[80] Vi ste uvijek nerazumne: za vas su neiskusni svi mudri, za vas su mudri svi neiskusni; vi od ravnoga pravite krivo, a od krivoga opet ravno ... vi ljubite ono, što vas mrzi; vi mrzite ono, što vas ljubi ... tko vas hoće uzeti, toga ne ćete, a hoćete uzeti onoga, koji vas nikako ne će. [81] 109, 22 [82] 9—1, 139 [83] ib. 302 [84] 9—2. 36 [85] 68, 328/9 [86] za drugi isp. Kelemina 104, 128

[87] Isot, kobac ljubavi, reče: »Lameir je moj jad, lameir mi dušu tišti, lameir me boli.« Kad je tako često spominjala lameir, on promisli i razmotri točno i potanko značenje te riječi. Tako se stade domišljati, da je lameir ljubav, lameir gorčina, lameir more: činilo mu se, da je čitava gomila značenja. Od ta tri jedno ne uze u obzir, pa zapita za ostala dva: ...

[88] mačem.

[89] »Time je moj ujak ubijen; a ubojica mu se zvao Tristan. Tko je to dao tom sviraču? Pa on se zove Tantris.« Stala je smjesta razmatrati oba imena, i ispitivati im glasove. »Bože«, reče za sebe, »ta *me imena muče. Ne umijem reći*, što je s njima: slična su po zvuku.« »Tantris«, reče »i Tristan, u tom je nekakva tajna.« Kad je sad imena stala prevraćati u ustima, dosjetila se slovima, iz kojih su oba sastavljena, i nađe odmah ista u jednom i u drugom. Sad je stala na objema dijeliti slogove i premještati ih, te je ušla imenu u trag. Sad je našla, što je tražila: sprijeda je čitala Tristan, a natrag je čitala Tantris. Sad je bila sigurna za ime.

[90] »Vidi, majko«, reče tada kćerka, »kako neobično sam se domislila, da se zove Tristan: kad sam istražila mač, pozabavila sam se imenima Tantris i Tristan; kad sam ih stala prevrtati, učinilo mi se na njima, da imaju nešto zajedničko. Zatim sam stala razmatrati i točno paziti, pa sam pronašla, da su slova za oba imena ista, jer kako god bih čitala, *ništa drugo nije na njima bilo do Tantris ili Tristan*, a oboje u jednom: ded, majko, sada rastavi ovo ime Tantris u tan i tris, pa kaži tris prije tan, i reći ćeš Tristan: reci tan prije tris, i dobit ćeš opet Tantris.« Majka se prekrstila: »Bože,« reče, »blagoslovi! Kako si se tome domislila?«

[81] isp. Kelemina **104**, 111/2; de Boor **49**, 267, 302

[82] ti divljaci moraju poslati tumače sa svojim djelima: ne možemo ih shvatiti po onome, što čujemo i vidimo; a opet nemamo vremena da tražimo tumačenje u crnim knjigama.

[83] Pošto sam bio završio ovu radnju, došla mi je do ruku studija H. Scharschucha: Gottfried von Strassburg, Stilmittel — Stilästhetik — Berlin, 1938, gdje se na str. 23—26 obrađuje igra riječi. Nakon dosta maglovitoga uvoda (»Sličnost zvuka spaja se s razlikom u značenju [Klanggleichheit verbindet sich mit Bedeutungsverschiedenheit]«), koji igru riječi, ne spominjući Wurtha, dijeli u Sinnspiel i Klangspiel, ali je shvaća kao podvrstu općenitije figure »Wortwiederholung«, skuplja Scharschuch svoje primjere u dvije grupe: »a) Das Wortspiel als Klang- und Sinnspiel«, »b) Das Wortspiel als eine auf die Spitze getriebene preziös geblümte Wortwiederholung.« U b) se nalaze dakako par définition samo primjeri ponavljanja — ali i u a), gdje se navode brojni primjeri ponavljanja s malom n i j a n s o m u značenju, no samo nijansom, a nikako igre riječi, uz nekoliko primjera »rührender Reim«. Konačno se spominje nekoliko primjera »učene« etimologije, kao Tristan, za koje sve vrijedi ono, što je gore rečeno za ime Tristan, i »lameir«, kao »das Wortspiel etymologisierenden Charakters,« a to je po Scharschuchu srodno grupi a). — Vidimo dakle, da ta najnovija obradba igre riječima u Gottfrieda u svojoj razdiobi nije najsretnija; ne kaže nam ništa novo i za našu je temu beznačajna.

[84] Isp. 30—1, 109: »27, manlîch, igra riječi s predašnjim, jer se prvi put upotrebljava u seksualnom, a onda u duhovnom značenju«

[85] Isp. 30—3, 47: »3 ff. ... Pod poznatom slikom tjosta za ljubavno općenje spominje [deutet an] pred Artusom u gruboj šali svoj intimni odnošaj s njegovim nećakom«. Istu igru riječi, ali bez erotičkoga prizvuka, upotrebljava Wolfram i 257, 12 za Jeschûte, kad ona sva u prnjama jaše pred svojim razjarenim mužem:

Swâ man se wolt an rîten, daz was zer blôzen sîten.

[86] **68**, 219

[87] Ovaj primjer spominje Behaghel (v. gore str. 78).

[88] Ovi posljednja dva primjera M. Marti ne spominje.

[89] isp. de Boor **49**, 264

[90] Brinkmann **50**, 20

[91] Isp. Beyer gore str. 38 — i Singer (**157**, 21): »Igranje riječima iste osnove u koje ide dakako i aliteracija, opća je crta sredovječnoga pjesništva ... I Wolfram ga poznaje kao i Hartmann i Gottfried«; Brinkmann (50, 74): »Već su Faral i Ehrismann istakli, da je od figura riječi najvažnije p o n a v l j a n j e r i j e č i.

[92] isp. de Boor **49**, 262 sl. [93] Schwietering **91 d**, 190 [94] **68**, 218 [95] **91 d**, 162 sl.

[96] Isp. **157**, 13; Brinkmann nalazi u trobar clus »Wort- und Klangspiele« (50, 99), ali kako smo vidjeli (v. gore str. 110), on te termine upotrebljava i za figure ponavljanja.

[97] Ehrismann **68**, 218 [98] ib. 218/9; isp. Schwietering **91 d**, 160 [99] isp. Ehrismann **68**, 214, 219 [100] osobito 184, 27 sl. [101] isp. Porschnjew: Über gewisse Tendenzen in der deutschen Geschichte, Sowjetliteratur 1947, 1, 109 [102] Brinkmann **50**, 15; 22: »općenito se ide za popularizacijom« [103] ib. 161 [104] isp. Schneider **82**, 61 [105] isp. Porschnjew 104/5 [106] isp. Brinkmann **50**, 87; v. Wartburg **185**, 103—106 [107] Vossler 179, 134; Schneegans **149**, 79; Olschki **91 c**, 217 [108] isp. История франц. лит. I. 161—163 [109] **110**, 54 [110] ib. 56 [111] История I. 176 [112] »jer se autori njom služe, da skrovito aludiraju na suvremene događaje, da se rugaju prilkama u državi i crkvi« — Kredel **110**, 96

[113] isp. Kredel **110**, 101 [114] isp. Creizenach **61**, 394; Schultz **153**, 23, 24/5 [115] Creizenach **61**, 395 [116] **87**, 66—68 [117] isp. Creizenach **61**, 396 [118] **114**, 196

[119] »Renesansa u njoj ne prevladava prije reformacije, nego poslije nje, kad se anglikanska religija rasprostrla po čitavoj zemlji i stala tu i tamo naginjati kalvinizmu. Koliko je sama renesansa bila težnja prema svim oblicima ljepote i prema kultu svih energija, ona se nije nikada potpuno udomaćila u već puritanskoj atmosferi, koja je lebdjela nad narodom. Bilo je u njoj bez sumnje slobodnih mislilaca, ali su to bili buntovnici, na koje se pokazivalo prstom.« (**114**, 196)

[130] Zur Literaturgeschichte von Hebbel bis Gorki. Berlin, 1929, str. 255/6 [121] Moskva-Lenjingrad I. 1943, II. 1945 [122] I. 270 [123] ib. 339/40 [124] isp. Flemming **90** a, 29—38 [125] 185, 158/9: »To se završava potpunim porazom individualizma; na njegovim se ruševinama podiglo prijestolje najapsolutnijega kralja, što ga je Francuska ikada imala.« [126] Isp. **90** a, 323: »Teško su ljudi nosili teret svoje sudbine, poput karijatida . . . « — Ermatinger spominje (**90** b, 29) golemu težinu, »koja pritiskuje život baroknih ljudi: *oni su sami bili o tome duboko uvjereni.*«

[127] Hankamer **93**, 149 [128] isp. Cysarz **60**, 37; Boerner **47**, 372 [129] isp. Wiegand **192**, 129/30 [130] isp. Tobler **170**, 254 [131] Becher **40**, 283 [132] 1644—1709 — isp. Beyer **45**, 506; Mautner **123**, 697, koji dodaje, da su se igrom riječi služili također »protestantski suvremenici i kolege na sjeveru, Schuppius i Paul Gerhardt« — čemu se, kako smo vidjeli već na str. 21, čudio Wackernagel [133] isp. Norden **136**, 783; Nyrop **139—4**, 324: »Poznato je, da se u XVII. stoljeću »pointe« posvuda njegovala u književnosti«. [134] **194—3**, 1—3

[315] **194—3**, 15 [136] ib, 74/5 [137] Lunačarski: »Pisac može stajati na granici nekolikih klasa i grupa, on je kompleksan« — »Ako hoćemo shvatiti pisca, moramo često tražiti u njegovim djelima tendencije nekolikih klasa« (113, 88). [138] **129**, 27

[139] Mokuljski naglašava u Истории французской литературы I., 342, da su norme razuma i pravilnosti u ideologiji 17. stoljeća odgovarale »interesima širokih masa trećega staleža, njihovoj težnji za čvrstim redom, koji bi ograničio anarhiju srednjovječnih feudalaca. U tim se težnjama već mogu zamijetiti tonovi građanske kulture, koji će prijeći u revolucionarnu buržoaziju 18. st. i u njoj se razviti. Tako je umjetnost apsolutizma bila u izvjesnom smislu priprava za razvitak buržujsko-revolucionarne umjetnosti u doba prosvjetiteljstva, koja se s razlogom često pojavljivala u ovoju klasicizma.«

[140] isp. Kredel **110**, 24 sl. [141] isp. i Tobler **170**, 212 [142] **110**, 113

[143] **118**, 284 [144] **14**, 85 [145] **5**, 379 [146] Waniek **183**, 72

[147] Ne možemo dakako znati, da li su svi ti borci proti igri riječima shvaćali taj pojam upravo onako, kako sam ga ja definirao — ali kako sam ja područje pojma igre riječima svojom definicijom suzio, a ne raširio, oni su svakako i taj pojam igre riječima podrazumijevali pod svojim jeu de mots ili Wortspiel.

[148] isp. i Wiegand **192**, 143 [149] isp. Creizenach **61**, 396 [150] **45**, 507 [151] Kad Wiegand tvrdi za Lessingov stil: »Njegov duhoviti stil, pun antiteza i igara riječima, ostvaruje stilski ideal prosvjetiteljstva« (**192**, 140), onda ta tvrdnja nije samo potpuno netočna s obzirom na igru riječima, nego i protivurječi njegovoj karakteristici njemačkoga racionalističkoga stila na str. 143 [152] isp. Gerber **83—2—2**. 147 [153] **7**, 74—78 [154] **91** f—1, 170 [155] **23**, XII [156] **24**, 14

[157] **24**, 65 [158] isp. Kredel **110**, 37—40 [159] **179**, 349 [160] isp. Kredel **110**, 106 [161] **123**, 690 [162] **89**, 120 — Da popravim loš dojam Aubryetove »duhovitosti«, spomenut ću jednu izvrsnu igru riječi toga doba, kako je navodi Halévy (**89**, 125): »Quelle différence y a-t-il entre une panthère, M. de La Rochejacquelin et l'Empereur? C'est que la panthère est tachetée par la nature, M. de La Rochejacquelin est acheté par l'Empereur et l'Empereur est à jeter par la fenêtre.«

[163] **21**, 18 [164] ib. 76 [165] ib. 93 [166] **172**, 17 [167] **168**, 220/1 [168] **179**. 3 [169] v. Wartburg **187**, 179

[170] **185**, 167 [171] **139—1**, 65 [172] **99**, 6

[173] U 27. predavanja svojih Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur, na što i Creizenach upućuje (61, 396) — isp. **147**, 193—5

[174] **135**, 8/9 [175] **113**, 91 [176] **15**, 20 [177] isp. Mahrholz **117**, 40—44 [178] **106**, 37—40 [179] **116**, 161 [180] Fortschritt und Reaktion in der deutschen Literatur. Internationale Literatur XV., 8/9, str. 101/2. Moskva 1945 [181] isp. Schultz **153**, 34; v. gore str. 37 [182] **132**, 802

[183] isp. Wiegand **192**, 396, koji među ostalim ističe: »Tek posredstvom Mlade Njemačke općenito se prihvaća riječ Witz u današnjem značenju«; Rommel **145**, 283: »Nestroyeva generacija umjela je još bolje od današnje uživati u raznolikoj igri riječi. »Bildernd« stil mlado-njemačke škole pokazuje to za čitavo područje njemačkoga jezika.« [184] isp. Ermatinger **73**, 85 [185] isp. Vietor **174**, 121; Mautner **123**, 701. Na

ovome mjestu Mautner izvrsno zapaža osnovnu značajku igre riječima: »Igra riječi kao izražaj unutarnjeg kočenja i distancije, nedostatka srčanosti, da budemo jednoznačni . . . «, samo to ne protežе na igru riječi uopće nego ističe baš kao osnovnu crtu Büchnerovih igara riječima. [186] isp. Walzel **182**, 44 [187] isp. Gerber **83—2—2**, 148 [188] **91** f—2, 123/4 isp. i **182**, 89 [189] **123**, 701 sl.

[190] **107**, 145 [191] **11—I—10**, No 77 [192] ib. No 114 [193] isp. na pr. Schneider **150**. 154 [194] **132**, 802

[195] Kad je Herwegh 1840. upravio svoj bolni prijekor Anastasiusu Grünu (pod naslovom Anastasius Grün **16**, 35). upravo je tu igru riječi ponovio, kao osobito značajnu za Grüna:

35 Du willst nicht mehr so frei sein, frei zu sein?

[196] Backmann (**11—I—10**, 279) primjećuje uz ovo mjesto iz pjesama A. Grüna možda aluzija na Grillparzera«, koji je u pjesmi Campo vaccino (1819; **11—I—10**, No 26) rekao:

55 Rom hat nur noch Ciceronen, Aber keinen Cicero.

Prema tome se u Beču pojedina igra riječi upravo prenosila od pjesnika do pjesnika. a narodito je ova bila raširena: »Igra riječima Ciceronen: Cicero česta je . . . «

[197] **11—II—8**, No 1624 [198] **11—I—1**, X [199] ib. XVII [200] **11—I—13**, 202 [201] **145**. 280/1 [202] **8**, 192/3

[203] Mautner **123**, 708 [204] isp. Meyer **128**, 139/40 [205] **35**, 77 [206] Zur Literaturgeschichte von Hebbel bis Gorki. Berlin, 1929, str. 324 [206a] 20, 372/3 [207] Beyer 45, 508 — v. str. 79 [208] **22**, 329 [209] **29**, 113 [210] **27**, 411

[211] **19**, 10 [212] Wiegandovo je shvaćanje Morgensternovih »groteske Witze und Wortwitze« kao »gutmütig« (**192**, 563) prema tome sasvim pogrešno.

[213] isp. Wiegand **192**, 658/9, 681; Behaghel str. 35 [214] Djela V., 137 [215] ib. X., 142

MILIJA STANIĆ

TIPOVI IMENIČKIH DEKLINACIJA NAŠEG JEZIKA

Deklinacija imenica u izvjesnim savremenim stranim jezicima (francuskom, engleskom i dr.) sasvim je uprošćena. U odnosu na ranije stanje u našem jeziku, nesumnjivo je da je i naša današnja imenička deklinacija — uprošćena. Ali je ona još i danas vrlo složena, raznovrsna, odlikuje se mnoštvom oblika, za isti padež gotovo redovno ima po nekoliko nastavaka, a to katkad uslovljava naporedne oblike, koji se još uvijek drže u književnom jeziku (na pr. gen. mn.: *pŕstī, pŕstijū, pŕstā)* i t. d.

Nije moguće svesti promjenu naših imenica na takve tipove, koji bi, svaki u svom krugu, obuhvatili sve slučajeve i od kojih ne bi bilo odstupanja[1], ali ne može biti spora ni oko toga, da promjenu naših imenica treba svesti na takve tipove, koji bi naučno najviše odgovarali duhu našeg jezika u ovom trenutku njegova razvoja i da treba pronaći takav metod za njeno proučavanje, koji bi školskoj omladini, a tako i drugima, omogućio, da najpouzdanije i najuspješnije savlada ovaj obilni i teški jezični materijal. To je, razumije se, zadatak naše lingvistike i metodike. One su ga i dosad rješavale na razne načine. Ali će o tome biti govora niže.

Deklinacija naših imenica prošla je u svom razvitku razne faze. U staroslovenskom jeziku bilo je šest osnovnih vrsta promjene imenica:

Prva vrsta obuhvatala je imenice muškoga roda, koje su se u nom. jed. svršavale na tvrdi (ъ) ili meki (ь) poluglas, čiji se postanak vezuje za *o* (ъ) ili jo (ь). Tipovi: **братъ** i **мужь**. Prema tome, ovdje su bila dva tipa promjene: 1. imenice s osnovom na *o* (*o*-deklinacija, tvrda promjena, **братъ**) i 2. imenice s osnovom na *jo* (*jo*-deklinacija, meka promjena, **мужь**).

Druga vrsta obuhvatala je imenice srednjeg roda koje su se završavale na *o* (*o*-deklinacija, tvrda promjena) ili *e* (*jo*-deklinacija, meka promjena). Tipovi: **село** i **поле**. Dakle, opet dva tipa promjene.

Po *trećoj vrsti* mijenjale su se imenice ženskog roda s nastavkom *a* u nom. jed. (*a*-deklinacija, tvrda promjena) ili *ja (ja*-deklinacija, meka

[1] V. članak akademika A. Belića »Principes du classement des substantifs en serbo-croate« u »Revue des études slaves«, Paris, 1922, t. II, fasc. 1 et 2, str. 77.

promjena). Tipovi. **жена** i **дъ҆ша.** Kao što se vidi, i u ovoj vrsti bila su dva tipa promjene. Ovamo su pripadale i imenice muškog roda na *a* u nom. jed.: **воєвода.**

Po *četvrtoj vrsti* mijenjale su se imenice muškog roda koje su se završavale nastavkom ъ (tvrdo jer), koje je postalo od kratkog *u*. Tip: **сынъ** (*u*-deklinacija).

Peta vrsta obuhvatala je imenice muškog i ženskog roda, koje su se svršavale na ь (meko jer), koje je postalo od kratkog *i* (*i*-deklinacija). Tipovi: **пѫть** (m. r.) i **кость** (ž. r.); dakle, dva tipa promjene.

Šesta vrsta obuhvatala imenice muškog, srednjeg i ženskog roda sa osnovom na konsonant (konsonantska deklinacija). Tipovi: **камы — камен-е** (m. r., prvi tip), **имѧ — имен-е** i **тѣлѧ — тѣлѧт-е** (s. r., drugi tip), **свекръı — свекръв-е** i **мати — матер-е** (ž. r., treći i četvrti tip).

Osnovni princip za razvrstavanje imenica po promjenama bila je, kao što se vidi, *osnova* imenica, t. j. njen završetak.

Po rodovima promjena imenica bila je ovako raspoređena:

Imenice *muškog roda* mijenjale su se po *o-*, *jo-*, *u-*, *i-* i konsonantskoj deklinaciji (**рабъ, мѫжь, сынъ, пѫть** i **камы**), t. j. *pet* tipova. Imenice muškoga roda na *a* (**воєвода**) mijenjale su se kao imenice ženskoga roda na *a* (**жена**).

Imenice *srednjega roda* mijenjale su se po konsonantskoj, *o-* i *jo*-deklinaciji (**село, поле, имѧ**), dakle *tri* tipa.

Imenice *ženskoga roda* mijenjale su se po *a-*, *ja-* i *i*-deklinaciji (**жена, дъ҆ша, кость**) i konsonantskim deklinacijama tipa **свекръı** i **мати**; dakle *pet* tipova.

Kao što se vidi, u staroslovenskom jeziku, u sva tri broja (jednina, množina i dvojina), bilo je trinaest tipova promjene imenica. Neki od ovih tipova bili su bliski jedni drugima poradi većeg broja jednakih padežnih nastavaka: četiri tipa prve i druge vrste međusobno (**рабъ, мѫжь, село поле**), dva tipa treće vrste jedan drugome (**жена** i **дъ҆ша**), dva tipa pete vrste jedan drugome (**пѫть** i **кость**), tipovi šeste vrste međusobno.

Tokom vremena — poradi raznovrsnih glasovnih promjena, koje su dovele do približavanja i izjednačivanja izvjesnih tipova; poradi toga što su izvjesni tipovi obuhvatali veliki broj imenica, t. j. imali veliku životnu snagu, pa svoj sistem padežnih nastavaka prenosile na imenice drugih tipova; poradi toga što su se imenice izvjesne promjene počele vezivati za određeni rod; poradi razvijanja novih dodirnih i izjednačavajućih elemenata u promjeni i t. d., — veliki broj staroslovenskih tipova promjene imenica sveden je u našem savremenom književnom jeziku na daleko manji broj. Od pet tipova promjene imenica muškog roda dobiven je svega *jedan*. Od **вратъ, мѫжь, сынъ, пѫть, камы** dobiveno je *vrat, muž, sin, kamen* i *put*. Sve ove i njima srodne imenice muškog roda danas se uglavnom mijenjaju na isti način, t. j. završavaju se u nom. jed. na suglasnik, imaju suglasničku osnovu (*vrat-*, *muž-*, *sin-*, *kamen-*, *put-*) i približno isti sistem padežnih nastavaka. Razlika ima: a) u akuzativu jednine između imenica koje označavaju nešto živo i onih koje znače predmet (*čovjèka : sȋp*);

b) u vokativu jednine između imenica sa tvrdim i mekim završnim suglasnikom osnove (*sîne : kônju*); c) u šestom padežu jednine iz istog razloga kao pod b (*sînom: kônjem*); d) u množini (*cîv — cîvi : sîp — sípovi*) i kao pod b i c (*sípovi : mûževi*); d) u genitivu množine (*jêlenā : sáti : gòstijū*) i t. d.

Od tri tipa promjene imenica srednjeg roda, prema onome kako je to dosad utvrdila naša lingvistička nauka, dobivena su *dva*. Prvi obuhvata imenice ovog roda na *o* i *e* u nom. jed., a sa konsonantskom osnovom (tipovi: *sèlo* i *pôlje*). Njihova je promjena ista u svim padežima jednine i množine (gen. jed. *sèla — pôlja*, dat. *sèlu — pôlju*, dat., instr. i lok. množ. *sèlima — pòljima*), osim nominativa, akuzativa, vokativa i instrumentala jed., gdje je do razlike došlo zbog tvrdih i mekih završnih suglasnika osnove (*sèlo* i *pôlje, sèlom* i *pôljem*). Ove imenice srednjeg roda mijenjaju se kao imenice muškog roda (gen. jed. *čovjèka: sèla — pôlja*, dat. *čovjeku : sèlu — pôlju*, instr. *čovjèkom : sèlom i kònjem : pôljem*, dat., instr. i lok. množ. *ljúdima : sèlima — pòljima* i t. d.), izuzev nom., akuz. i vok. jed. (*čôvjek : sèlo, čovjèka : sèlo, čôvječe : sèlo*) i istih padeža množine (*ljūdi : sèla, ljūde : sèla, ljūdi : sèla*), a ovi su padeži srednjega roda, kako u jednini, tako i množini, jednaki ne samo u našem jeziku, već i u drugima (isp. ruski nom. i akuz. jed. *okno* i *pole* i nom. i akuz. množ. *okna* i *polja;* latinski mare — maria, bellum — bella; grčki σῶμα : *σώματα, γένος : γένη* i t. d.). Prema tome, imenice muškog roda, osim onih koje se u nom. jed. završavaju na *a* (*Nôvica, komùnista*), i imenice srednjeg roda sa nastavnicama *o* i *e* u nom. jed. i konsonantskom osnovom (*sèlo* i *pôlje*) čine *jednu promjenu* u našem savremenom jeziku. — *Drugu* grupu imenica srednjega roda čine imenice koje se u nom., akuz. i vok. jed. završavaju na *e*, a u ostalim su padežima proširene suglasnicima *n* (*plême : plême-n-a, plême-n-u* i t. d.), *t* (*tèle : tèle-t-a, tèle-t-u* i t. d.) i *s* (samo tri, i to u mn.: *nebè-s-a, čudè-s-a, tjelè-s-a*, pored *nêba, čûda i tîela — tîjela*). Najveći broj imenica srednjega roda sa proširenjem *t* imaju mjesto množine zbirnu imenicu na *ad* (*pîle — pîleta : pîlād, čeljáde — čeljàdeta : čêljad*).

Od pet tipova imenica ženskoga roda dobivena su *dva*. Prvi obuhvata imenice na *a* u nom. jed. (*žèna*), a drugi — imenice na konsonant u nom. jed. (*stvâr*). Stare imenice *a-* i *ja-* deklinacije (**жена** i **дѫша**) potpuno su se izjednačile u promjeni i danas čine jedinstven deklinacioni tip (*žèna — dúša, žênē — dúšē, žèni — dúši* i t. d.). Jedino u petom padežu jed. ima variranja (*Andèlija* i *Andèlijo, Milica* i *Milice*). Imenice tipa **кость** (ranija *i*-deklinacija), u odnosu na imenice tipa *žèna*, zadržale su posebnu promjenu. Instrumental jednine danas im može biti dvojak : *stvârju* i *stvâri*. Imenice tipa **свекръı** ili su prišle imenicama na *a* (*svêkrva, svêkrvē, svêkrvi* i t. d.) ili imenicama na suglasnik u nominativu jednine (**любъı — любъве : ljúbav, ljúbavi** i t. d., kao *stvâr, stvâri* i t. d.). Imenica *mâti* danas se uglavnom mijenja kao imenice tipa *žèna* (*mâterē, mâteri* i t. d.), a *kćî* (koja se ranije mijenjala kao *mâti*) kao imenice tipa *stvâr (kćî, kćêri, kćêr* i t. d.).

U padežnom sistemu imenica našeg savremenog književnog jezika većinom su zadržani stari nastavci. Većina imeničkih padežnih nastavaka danas je potpuno čvrsta, iskristalizovana, na pr. nastavak *a* za genitiv jed. imenica muškog i srednjeg roda (*čovjèka, sîna, sèla, pôlja* i t. d.), *e* za gen. jed. imenica ženskog roda tipa *žèna* (*žènē, dúšē i t. d.*) i t. d. Razlike u nastavcima u pojedinim padežima određenog tipa promjene rezultat su glasovnih i drugih promjena tokom vremena. Ali se te razlike nijesu potpuno stabilizovale, proces diferencijacije nastavaka nije do kraja izvršen. Na pr. danas se ne može dati sasvim određeno pravilo za upotrebu nastavaka *om* i *em* u instrumentalu jed. imenica muškog roda. Pozicije nastavka *em* su poljuljane i sužavaju se poradi procesa glasovnog očvršćavanja, koji je odavno zahvatio naš jezik. Ako je on čvrst u imenicama tipa *kônj* (*kònjem*), nije takav u imenicama tipa *mûž* (*mûžem* i *mûžom*), t. j. u imenicama koje se završavaju negdašnjim mekim, a danas očvrslim suglasnicima (*č, ž, š, r, c* i sl.). Nastavak *om* prodire čak i tamo gdje bi trebalo očekivati samo nastavak *em*, t. j. u imenice koje se završavaju današnjim mekim suglasnicima (*ć, đ, lj, nj, j*): *Prênjom, hmèljom, kèjom, bròćom* (pored *bròćem), Nâđom, vôđom, Đúrđom* (pored *Đúrđem*) i sl. Nastavak *om* kod imenica ženskoga roda na *a* sasvim se učvrstio, bez obzira je li pred njim tvrdi ili meki suglasnik (*žènōm: Stànijōm, dûnjōm, vôljōm, vjèđōm, srèćōm* i sl.). Dalje, dativ i lokativ jed. imenica ženskog roda na *a* sa osnovom na *k, g*, ili *h* neprečišćeni su. Ovdje je nastavak *i* i u većini imenica suglasnici *k, g, h* prelaze u *c, z, s* (*rúci, nòzi, snàsi*), ali ih ima u kojima se ne vrši ova promjena (*Zàgorki, Zági, báki, âgi, pâshi* i t. d.), što je nastalo kao posljedica slabljenja i nevaženja u našem savremenom jeziku starog glasovnog zakona o pretvaranju velara u dentale ispred vokala *i*. Pa onda, sasvim su obični naporednim oblici imenica muškoga roda u množini: *mîši* i *mîševi, vûci* i *vûkovi, gôlubi* i *gôlubovi* i t. d. Takvih pojava ima još u našem jeziku. U njima još traje proces, i pitanje je budućnosti, na što će se svesti ova ili ona grupa nastavaka, zahvaćena ovim ili onim procesom. Njegovanje književnog jezika i narodnih govora može, razumije se, uticati na pravac tih procesa. U ovom trenutku teško je reći, do čega će oni dovesti u svakom pojedinom slučaju; jedino bi se sad mogle konstatovati neke njihove tendencije. Zadatak je naše lingvističke nauke, da razvija i usavršava sve ono, što je u jeziku aktivno, stvaralačko, sve ono, u čemu se osjeća napon rastenja, što doprinosi efikasnosti i snazi izražavanja mišljenja, što potpomaže da se izgradi, razvije i usavrši socijalističko shvatanje kod nas i u svijetu.

Naučnici, koji su proučavali naš jezik, i pisci gramatika za naše srednje škole polazili su od raznih principa za razvrstavanje imenica u promjene i različno su ih razvrstavali. Ja ću ovdje iznijeti nekoliko njihovih mišljenja. Vuk Karadžić je podijelio sve naše imenice na četiri promjene: po *prvoj* promjeni mijenjaju se imenice muškog roda na suglasnik (*grâd*); po *drugoj* — imenice ženskog i muškog roda na *a* (*vòda, Nikola*); po *trećoj* — imenice ženskog roda na suglasnik (*slâst*); po *četvrtoj* — ime-

nice srednjeg i muškog roda na *o* i *e* (*sèlo, ìme, pȉle, Stȁnoje, Ránko*).[2] — T. Maretić je podijelio imenice na tri grupe, i to prema rodu, pa je onda, u okviru svakog pojedinog roda, izložio promjenu imenica[3] (to je samo produžetak Miklošićeva i Daničićeva rada). — Na isti način, tj. prema rodu, proučio je promjenu naših imenica i A. Leskien, samo što je imenice svakog pojedinog roda razdijelio na grupe i podgrupe. Tako je imenice muškog roda podijelio na tvrde i meke osnove (*grâd* i *gràdić*); imenice s tvrdim osnovama na: imenice s jednosložnim i višesložnim nom. jed. (*grâd* i *ȕdār*), a imenice s mekom osnovom isto tako (*mâč, gȑàdić*). Imenice srednjeg roda podijelilo je na: *o*-osnovu (sa dvije podgrupe: tvrde i meke osnove — *sèlo* i *pȍlje*) i konsonantsku osnovu (sa osnovom na *en* i osnovom na *et: plême — plêmena* i *grne — grneta*). Imenice ženskoga roda razdijelio je na: *a*-osnovu (sa dvije podgrupe: tvrde i meke osnove — *žèna* i *dúša*) i na konsonantsku osnovu (*stvâr*).[4] — Lj. Stojanović u svojoj školskoj gramatici uzima nastavke kao princip za promjenu imenica i sve imenice našega jezika dijeli na pet vrsta: *prva* — imenice muškog roda bez nastavka u nom. jed. i sa nastavkom *o* ili *e* (*zûb, òrāč, strîc; Bóžo, Vúle, bábo*); *druga* — imenice srednjeg roda sa nastavkom *o* ili *e* u nom. jed. (*sèlo, rȍblje, pȍlje, lice*); *treća* — imenice ženskoga i muškoga roda s nastavkom *a* u nom. jed. (*žèna, vòda, slúga, Nikola*); *četvrta* — imenice ženskoga roda bez nastavka u nom. jed. (*stvâr, nôć, mlâdōst*); *peta* — imenice srednjega roda bez nastavka u nom. jed. (*vréme, plême, tèle, prâse*). Ova je klasifikacija bila dugo u upotrebi u školskoj praksi kod nas. — Akademik A. Belić je ovako proučio promjenu naših imenica: *prva vrsta* — imenice muškoga i srednjega roda sa suglasničkom osnovom (sa dva razdjela: 1. imenice muškoga roda na suglasnik u nom. jed., kao *zûb, jèlen* i t. d., u 2. imenice srednjega roda sa *o* ili *e* u nom. jed., kao *sèlo, pȍlje* i t. d.); *druga vrsta:* imenice srednjega roda sa samoglasničkom osnovom kao *plême* i *dȕgme* (jedne od njih su sa padežnim nastavcima proširenim suglasnikom *n: plême, plême-na* i t. d., a druge čiji su padežni nastavci prošireni suglasnikom *t: dȕgme, dȕgme-ta* i t. d.); *treća vrsta* — imenice ženskoga roda sa suglasničkom osnovom i sa nastavkom *a* u nom. jed. (*žèna*); *četvrta vrsta* — imenice ženskoga roda sa suglasničkom osnovom i bez nastavka u nom. jed. (*stvâr*).[5] — Prije rata promjena imenica prouča-

---

[2] »Pismenica serbskoga jezika, po govoru prostoga naroda napisana Vukom Stefanovićem Serbijancem«, Skupljeni gramatički i polemički spisi V. St. Karadžića. Beograd, 1894, knj. I, str. 19—23; i »Srpska gramatika« pred »Srpskim rječnikom« od 1818, u istim spisima, knj. II, str. 39—45.

[3] T. Maretić, »Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika«, Zagreb, 1899, str. 133—178, a tako je i u školskom izdanju iste gramatike, 7. izd., Zagreb, 1933, str. 59—77.

[4] A. Leskien, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, Heidelberg, 1914, S. 333—334.

[5] V. pomenuti Belićev članak u Revue des Études slaves, p. 77 i njegovu »Gramatiku srpskohrvatskoga jezika za II razred srednjih i stručnih škola«, Beograd, 1932, str. 76—90.

vana je uglavnom po rodovima.[6] — R. Aleksić i M. Stefanović, čija je gramatika izašla poslije oslobođenja, zadržavaju Belićeve principe promjene imenica.[7]

Kao glavni činioci za grupisanje imenica po promjeni uzimani su dakle: a) osnova imenica, t. j. njen završni glas, b) padežni nastavci, c) rod imenica, d) tvrdoća i mekoća završnog glasa osnove (»meke« i »tvrde« osnove). Mogao bi se nabrojiti čitav niz drugih činilaca, koji utiču na promjenu imenica i po kojima bi se one mogle razvrstati. Tako je danas u našem jeziku izrazita razlika u akuz. jed. između imenica muškoga roda koje označavaju nešto živo i onih koje označavaju nešto mrtvo (*Vidim čovjèka* i *Vidim brijeg*),[8] iako te razlike ranije nije bilo (isp. **рабъ** i **столъ**), te bi se mogla razdijeliti u dvije grupe. — S obzirom na nepostojano *a*, imenice bi se također mogle podijeliti u dvije grupe (isp. *Jòvan — sân, Jòvana — snȁ; ptîca — sèstra*, gen. mn. *ptîcā — sestárā; sèlo — srèdstvo*, gen. mn. *sêlā — srêdstāvā*). — Dalje, prema raznim glasovnim pojavama imenice bi mogle biti raznovrsno razvrstavane: a) prema promjeni velara u izvjesnim pozicijama (*brȁt — brâte : drûg — drûže, jùnāk — jùnāče, sirômah — sirômaše; jèleni : junáci — pòpruzi — sirômasi; njîva — njîvi : djèvōjka — djèvōjci, snàha — snàsi, snága — snázi* i t. d.); *b)* prema negdašnjem glasovnom zakonu, po kome se *l* na kraju riječi ili sloga pretvaralo u *o (zèlēnko — zèlēnka : vô — vòla, òrao — òrla; stvâr — stvâri : sô — sôli* i *mîsao — mîsli);* i t. d. — S obzirom na proširivanje u izvjesnim padežima, imenice muškog roda mogle bi se podijeliti u dvije grupe: one koje proširuju svoje oblike u množini i one koje ih ne proširuju (*pâs — psî : brôd — brôdovi*). Posebnu bi grupu činile imenice čiji se oblici u množini proširuju i ne proširuju (naporedni oblici): *vûk — vûci* i *vûk — vûkovi, mîš — mîši* i *mîš — mîševi.* — Nekim imenicama muškoga roda skraćuje se oblik u množini. S obzirom na to, naše bi se imenice također mogle podijeliti na dvije grupe: one kojima se skraćuje oblik u množini i one kod kojih se skraćivanje ne vrši (*Crnògorac — Crnògorci : Srbin — Srbi*). — Prema tome da li pri promjeni broj slogova u nom. i gen. ostaje isti ili je nejednak, imenice bi se mogle podijeliti na dvije grupe: imenice s jednakim brojem slogova u nom. i gen. (parisilaba) i imenice s nejednakim brojem slogova u označenim padežima (imparisilaba): *sèlo — sèla : plême — plêmena.* — Značenje imenica i njihov broj isto tako mogu biti činioci za grupisanje imenica po promjeni. Tako je imenica *Jóvo* defektivna prema imenici *plâst* u pogledu promjene, jer nema oblika množine. Isto tako su defektivne prema imenici *plâst* ili ma kojoj srodnoj i imenice tipa *Brnjci, gûsle* i sl., jer nemaju oblika jednine. — I tako dalje. Koji je osnovni činilac prema kome bi trebalo izvesti tipove deklinacije imenica u našem jeziku? Je li to osnova imenica?

---

[6] V. gramatike Ž. Stefanovića, S. Musulina, M. Lalevića, D. Alimpića i dr.

[7] Dr. Radomir Aleksić i dr. Mihailo Stefanović, Gramatika srpskog jezika za učenike srednjih škola, Prosveta, Beograd, 1946, I. izd., str. 44—56.

[8] U ruskom ta razlika postoji ne samo u akuz. jed., već i u akuz. mn. (ak. jed. Vižu s t o l i Vižu konja; ak. mn. Vižu s t o l i i Vižu k o n j e j.

Ne. Ona ne može biti taj činilac u našem savremenom jeziku, jer predstavlja dio riječi koji se uglavnom ne mijenja, te ne može biti odlučni faktor za odredivanje promjene. Ako je nekad i bio nominativ jed. *gordos, akuz. *gordon, lok. *gordoi, te su sve imenice, koje su imale ovakve oblike, grupisane u takozvanu o-osnovu, zato što im se ispred padežnih nastavaka (*s, *n, *i i t. d.) nalazilo *o* kao završni glas osnove; ili *gostis (*i*-osnova), ili *synus (*u*-osnova), — danas se slično mjerilo ne može uzeti, pošto su se u ovoj oblasti našeg jezika, kao i u mnogim drugim, odnosi otada dosad znatno promijenili, i zato što su, po mome mišljenju, sve osnove imenica u našem savremenom književnom jeziku — konsonantske: *grad-, vol-, Mark-, Radoj-, sel-, polj-, plemen-, telet-, žen-, Nikol-, stvar-, telad-* i sl.,* te konsonantska uniformnost osnova ne omogućava da se učini ma kakvo diferenciranje u pitanju promjene imenica. Bilo bi na pr. sasvim pogrešno svesti u jednu promjenu imenice *Stànija* i *Rädoje* zato što im se osnova završava istim suglasnikom (*Stanij- i Radoj-*), jer njihova paradigma nije ista. Ja se ne mogu složiti sa izvjesnim mišljenjima u nauci, da imenica tipa *ìme* i *tèle* imaju danas vokalnu osnovu: *ìme-na, tèle-ta* i da su suglasnici *n* i *t*, koji se pojavljuju u većini padeža imenica ovoga tipa, proširenje padežnih nastavaka (naučnici i gramatičari se slažu da sve ostale imenice našeg savremenog književnog jezika imaju konsonantsku osnovu, dok kod imenica tipa *ìme* i *tèle* jedni nalaze vokalnu osnovu: *ime-na, tele-ta,* a drugi konsonantsku: *imen-a, telet-a*). Prije svega, imenice ovog tipa bile su nekada u okviru imenica konsonantske deklinacije (**имѧ** — **имен-е, телѧ** — **телѧт-е** i sl.); u ovome nema razmimoilaženja u nauci. Što se kod ovih imenica i u nominativu nije zadržao ili docnije razvio suglasnički elemenat kao kod imenica tipa **камъı** (gen. jed. **камене, dat. камени, akuz. камень**, a odatle je analogijom dobiven savremeni nominativ *kämen*), — posljedica je glasovnih izmjena u toku razvitka našeg jezika, jer je nazalni vokal **ѧ**, kojim su se završavale imenice ovog tipa u nom. jed., izgubio svoj konsonantski sastojak i pretvorio se u otvoreni samoglasnik *e*: **имѧ** > *ìme*, **телѧ** > *tèle*, **телѧте** > **телете**, odnosno *tèleta* (potiskivanjem genitivnog nastavka *e* nastavkom *a*). Što su imenice tipa **камъı**, u svom docnijem razvitku, učvrstile svoj oblik nominativa kao *kämen, plämen, rëmen* i t. d., t. j. sa suglasničkim završetkom, — sasvim je prirodno, pošto najveći dio naših imenica muškog roda ima suglasnički završtak (*òvan, prût, brijeg, jùnāk* i t. d.), t. j. budući muškog roda, imenice tipa **камъı** prišle su mnogobrojnim imenicama muškog roda na suglasnik i izjednačile se sa njima u obliku, što je, kao što je već rečeno, bilo omogućeno analoškim posredstvom ostalih padeža imenica tipa **камъı**. Oblik *kami* u pokrajinskim govorima *(Kami ti u dom!* — u Crnoj Gori i Hercegovini), koji je pravilno postao od **камъı**, jer je staro **ъı** prešlo u našem jeziku u *i*, samo je dokaz da se oblici te vrste nijesu mogli održati pored produktivnih imenica muškog roda na suglasnik, koje su imale veliku životnu snagu, kao što je uostalom i da-

* Ovdje se ne misli na strane imenice u našem jeziku (Boaloa, Mara-a, individu-e i sl.), čija osnova može biti ne samo konsonantska, već i vokalna.

nas imaju. Isto tako je prirodno što su imenice srednjeg roda tipa *ìme* i *tèle* (< имѧ i телѧ) zadržale taj oblik, jer je među drugim imenicama srednjeg roda bilo dosta imenica s takvim oblikom, t. j. koje su se završavale na *e* (*pȍlje, znȁmēnje, ùčēnje* i t. d.). Imenice tipa *psȅto*, gdje je *t* uneseno u nominativ iz ostalih padeža i dodat nastavak *o* iz imenica tipa *sèlo*, rijetke su u našem savremenom jeziku i ne mogu poslužiti kao pravilo. Dakle, imenice tipa *ìme* izgubile su u nominativu (a za ovim su pošli i akuzativ i vokativ) svoj konsonantski elemenat sadržan u nazalnom vokalu ѧ, t. j. reducirana im je osnova u nom., akuz. i vok. jed., ali ne i u ostalim padežima jednine i množine. — Ali ostavimo odnose, koji su vladali u našem starom jeziku. Sasvim je razumljivo, da ne treba procjenjivati sa staroslovenskog gledišta, da li je danas neka imenička osnova — konsonantska ili vokalna, već sa gledišta današnjeg osjećanja jezika, sa stanovišta — šta se danas osjeća kao osnova, a šta kao nastavak. Dakle, šta je osnova imenica tipa *ìme* i *tèle*? Po mome osjećanju, osnova tih imenica jeste *imen-* i *telet-*, a ne *ime-* i *tele-*. Osnova je onaj dio imenice, koji u našoj svijesti funkcionira kao tvoračka podloga za stvaranje padežnih oblika pomoću padežnih nastavaka, a taj dio kod imenica tipa *ìme* i *tèle* jeste, kako ja osjećam, *imen-* i *telet-*. Dalje, gen. jed. imenica *ìme* i *tèle* glasi *ìmena* i *tèleta*, gdje je *a* nesumnjivo nastavak, a ostatak (*imen-* i *telet-*) ne može biti ništa drugo do osnova, i ta je osnova konsonantska. Ako se uzme, da je osnova imenica tipa *ìme* i *tèle* vokalna, t. j. *ime-* i *tele-* (*ime-na i tele-ta* i t. d.), onda je neosporno vokalna i osnova imenica tipa *vô* i *sô* (*vo-la, so-li* i t. d., gdje bi suglasnik *l*, analogno imenicama tipa *ìme* i *tȅle*, bio proširenje nastavka: *ime-na — tele-ta : vo-la — so-li*). Ali imenice tog tipa (*vô* i *sô*) danas niko ne uzima kao imenice s vokalnom osnovom, već kao imenice s konsonantskom osnovom (*vol-a, sol-i*). »I imenice *ânđeo, sòkō, vô* i sl. imaju suglasničku osnovu: *anđel-, sokol-, vol-*«, veli A. Belić.[9] Moglo bi se prigovoriti, da imenice tipa *vô* i *sô* nijesu istorodne s imenicama tipa *ìme* i *tèle* i da su ranije glasile u nominativu jednine волъ i соль, t. j. *vol* i *sol* (kako uostalom glase i u izvjesnim našim savremenim pokrajinskim govorima), da se *l* na kraju riječi pretvorilo u *o* (*vol* > *voo* > *vô*) i da one, prema tome, imaju konsonantsku osnovu. Da. Ali bi se slično moglo govoriti i o imenicama tipa *ìme*. I ove su imenice nekada u nominativu jednine imale vrlo osjetan konsonantski elemenat u završnom vokalu ѧ (имѧ, врѣмѧ).[10] Taj se elemenat docnije izgu-

---

[9] V. pomenutu Belićevu gramatiku za srednje škole, str. 77.

[10] U »Gramatici ruskog jezika«, koja je izašla u redakciji akademika L. V. Ščerbe (I. dio, 7. izd., Moskva, 1946, str. 73), kaže se o imenicama tipa знамя (gen. znameni, dat. znameni i t. d.), koje po svom porijeklu odgovaraju našim imenicama tipa ìme: »u doistorisko doba proširenje -en- postojalo je u svim padežima, t. j. i u nominativu jednine bio je oblik znamen.« Na istom mjestu kaže se dalje, da je -en u nom. jed. prešlo u nazalni vokal ѧ, koji se tokom vremena pretvorio u я odnosno *a* (знамѧ > знамя, пѧть > пять, učat, spešat i t. d.; u našem jeziku, kao što je poznato, ѧ je dalo *e*: имѧ > ìme, пѧть > pêt, молѧтъ > mȍlē), jer se ѧ nalazilo na kraju riječi, dok se u svim ostalim padežima jednine i množine (osim akuz. jed.) sačuvalo -en, jer je stajalo pred samoglasnikom (znameni i t. d.).

bio i imenice su ostale s otvorenim završetkom u nom. jed. *(ime, plême)*, ali se u ostalim padežima (osim akuz. i vok. jed.) zadržao u punom konsonantskom obliku *(n)*, kao što se *l* zadržalo u ostalim padežima imenica tipa *vô* i *sô* (*pleme-n-a; vo-l-a* i t. d.), jer nije bilo uslova za njegovo pretvaranje u *o*. Ako se zanemare pojave ove vrste u ranijem jeziku, danas nam se čini da su oblici *ìmena, tèleta* (gen.), *ìmenu — tèletu* (dat.) i t. d. prošireni suglasnicima *n* i *t*, t. j. da se *n* i *t* pojavljuju u umeci između nominativnih oblika *(ìme* i *tèle)* i nastavaka ostalih padeža osim akuz. i vok. jed. *(ime-n-a, tele-t-a)*. Ustvari, — i pored toga što se danas u ovom slučaju može govoriti o proširivanju, odnosno umetanju — ovdje (u nenominativnim oblicima) ne postoji nikakvo proširivanje ili umetanje, već samo očuvana stara suglasnička osnova. Sličnih prividnih proširivanja odnosno umetanja, koja u izvjesnim slučajevima imaju veću analošku rasprostranjenost, ima i u drugim kategorijama riječi i oblika našeg jezika: *plòd-ov-i, dâm : dádēm — dȁdnēm, rȅčēm : rèknēm, zȁpnēm* i sl. Ona se ne mogu danas uzeti kao proširenje nastavaka, već kao sastavni dijelovi osnove, na pr. *de* u obliku *dádēm* sastavni je dio osnove, a ne proširenje ličnog nastavka *m*; *ov* u obliku *grȁdovi* takođe je sastavni dio osnove, a ne proširenje padežnog nastavka *i*. Razumije se, nama se danas samo čini, da su to proširenja, odnosno umetanja, a ustvari su samo posljedica ranijih glasovnih promjena i morfoloških uticaja. Što danas nominativ (a u vezi s njim i još neki padeži) ne sadrži sve elemente osnove, koje imamo u ostalim padežima, — i to je takođe posljedica ranijih glasovnih zakona i morfoloških uticaja. Današnji nominativ naš reduciran je u mnogo slučajeva u odnosu na ostale padeže. Za određivanje osnove imenica nominativ danas ne može biti odlučujući padež. U vezi s time, ne može se smatrati apsolutnim, t. j. potpuno tačnim, gramatičko pravilo: da je osnova onaj dio imenice, koji je zajednički u svim njenim oblicima. To je, razumije se, tačno za masu imenica *(jèlen, žèna, stvâr* i t. d.), ali nije za *pâs, vô, jùnāk, rukovòdilac, ìme, tèle* i t. d. Osnova imenice *pâs* je *ps-*, ali je (poradi nepostojanog *a)* nemamo u tom obliku u nominativu. Osnova imenice *vô* je *vol-*, ali je ona (poradi ranijeg glasovnog zakona *l* > *o* na kraju riječi ili sloga) izgubila elemenat *l* u nominativu jednine, koji je doduše ostavio traga u dužini vokala *o (vō)*. Osnova imenice *jùnāk* je *junak-*, ali (poradi vršenja prve i druge palatalizacije) ne glasi tako u vok. jed. *(junač-e)* i nom., dat., instr. i lok. mn. *(junac-i, junac-ima)*. Imenice tipa *pȍd* i *mâlj* imaju u jednini osnovu *pod-* i *malj-*, a u množini — rekao bih — *podov-* i *maljev-*, t. j. osnova im je u množini uvećana, proširena glasovnim skupom *ov*, odnosno *ev;* rekao bih na osnovu savremenog promatranja jezika da te imenice, s obzirom na broj, imaju dvojnu osnovu. I tako dalje. Imenice tipa *vô* i *kòtao* (u pokrajinskom govoru: *kòtō)* izjednačile su se u nom. jed. s imenicama tipa *Mârko*, t. j. one, po mom mišljenju, imaju danas u nom. jed. nastavak *o* kao i imenice tipa *Mârko*. Odatle, razumije se, ne treba izvesti, da je *v* osnova imenice *vô (v-o)*, pošto osnovu imenica ne možemo određivati prema nominativu, čiji je kraj pretrpio mnoge izmjene u toku razvoja našeg jezika (v. više), već prema genitivu jed. (v. niže), u

kome je najčistije sačuvana osnova naših imenica i prema kome ju je najsigurnije i danas određivati. T. Maretić veli, da imenice tipa *sèlo* i *pȍlje* imaju u nom. jed. nastavke *o* i *e*, i to je točno. Ali dodaje, da imenice tipa *ìme* i *táne* nemaju nastavka u nom. jed. (Gram. i stil., str. 155), a to, s obzirom na naše današnje osjećanje jezika, mislim da nije točno. Imenice tipa *ìme* i *táne* izjednačile su se u nominativu jednine s imenicama tipa *pȍlje, òrānje* i sl., t. j. i jedne i druge imaju u nom. jed. isti nastavak *(e)*, bez obzira na to, što taj nastavak kod jednog i drugog tipa imenica nije istog porijekla. Strano je našem osjećanju govoriti, da među njima danas postoji razlika u nom. jed., iako imenice tipa *pȍlje* sadrže u nominativu čitavu osnovu *(polj-)*, a imenice tipa *ìme* samo jedan dio osnove *imen-*. U pomenutoj gramatici ruskog jezika (str. 73) kaže se za imenice tipa знамя, da se u njima »u svim padežima, osim nominativa i akuzativa jed., pojavljuje pred nastavkom proširenje *-en:* знамя — *znameni, znamenem*«. Iz toga se doduše ne vidi jasno, šta je prošireno glasovnim skupom *-en:* osnova ili nastavak. Ali mi se, prema riječima »pred nastavkom«, čini, da se misli na osnovu, t. j. da ona naraščuje, da se proširuje glasovnim skupom *en*. — Za određivanje osnove i nastavaka imenica tipa *ìme* i *tèle* interesantan je odnos osnove i nastavaka imenica tipa latro, sermo, oratio, leo, homo i sl. u latinskom jeziku (nom. jed. latro, gen. latron-is dat. latron-i, abl. latron-e i t. d.), gdje je proces gubljenja konsonantskog elementa *n* u nom. jed. i pojavljivanje u ostalim padežima sličan odgovarajućem procesu u našim imenicama (*ime — ìmena* i t. d.). Sličnih pojava ima i u drugim jezicima. — Dakle ja držim, da naše imenice tipa *ìme* i *tèle* imaju konsonantsku osnovu.

Da imenice tipa *plême* i *téle* imaju konsonantsku a ne vokalnu osnovu, vidi se i iz riječi sekundarnog porijekla. Pridjevi *tèleći, jàgnjeći* i t. d. nastali su od osnove *telet-, jagnjet-* i nastavka *ji* (telet + ji > *tèleći)*. Ne može se ovdje uzeti, da je osnova *tele-* i t. d., a nastavak *tji*, jer naš jezik nema ovakvog formanta. Konsonantska osnova vidi se i u izvedenim imenicama *tèletina, telèćak, pràsetina* i t. d. Isto tako izvedeni pridjevi *vrȅmenskī, plȅmenskī, brȅmenit, plȅmenit* i t. d. nijesu postali dodavanjem nastavaka *ski, it* i sl. na osnovu *pleme-, breme-* i t. d., već na osnovu *plemen-, bremen-* i sl. (plȅmen + ski > *plȅmenskī*, bremen + it > *brȅmenit)*, t. j. formant je *ski*, a ne *nski*, što znači, da *n* pripada osnovi, a ne formantu.

Dalje. Može li rod imenica biti odlučujući činilac za grupiranje imenica po promjeni? Drugim riječima, može li diferencijacija u rodu imenica poslužiti kao glavni osnov za diobu imenica na deklinacione vrste?

Ne mislim. Proučavanje imenica po rodovima u našim školama, po mom mišljenju, vrlo je udoban posao, jer je osjećanje roda imenica, ne samo kod učenika, već i inače, vrlo razvijeno, i zato što učenici lakše shvataju rod imenica, nego sve mnogobrojne, raznovrsne i često vrlo zamršene pojave imeničkog deklinacionog sistema. Ali takvo proučavanje, mislim, nije dovoljno naučno opravdano, ne baca pravu naučnu svjetlost na ovaj problem; takvo proučavanje je kretanje po liniji slabijeg otpora

i ide na štetu naučne ispravnosti. Istina je, da je rod bio velika snaga za prikupljanje imenica u pojedine promjene (ta snaga ni danas nije usahnula). Ali nam rod danas ne može dati pravu predodžbu o promjeni imenica. To znači: sve imenice određenog roda ne mijenjaju se uvijek na isti način, nemaju isti deklinacioni sistem. Na pr. imenice muškog roda tipa *jèlen* mijenjaju se po jednoj, a imenice muškog roda tipa *Nìkola* po drugoj promjeni. Ženski rod obuhvata imenice, koje se mijenjaju po dvjema vrlo različitim promjenama *(žèna* i *stvâr)*. Dalje, proučavanje promjene imenica po rodovima razdvaja imenice, koje imaju istu ili približno istu fleksiju, na pr. imenice muškog roda tipa *jèlen* i imenice srednjega roda tipa *sèlo*, zatim imenice ženskog roda tipa *žèna* i imenice muškog roda tipa *komùnista*, Nìkola*.[11]

Pa onda, mekoća završnog suglasnika osnove danas ne može poslužiti kao princip za grupiranje imenica u promjene, jer je domen njenog djelovanja u savremenom jeziku sveden na daleko uže granice nego što ih je imala ranije i što ona danas nije toliko rasprostranjena pojava našeg jezika da bi se mogla uzeti kao odlučujući faktor u ovom pitanju. Negdašnje imenice ženskog roda sa »tvrdom« i »mekom« osnovom danas su se sasvim izjednačile u promjeni (*žèna : dúša, žènē : dúšē, žèni : dúši, žènōm : dúšōm, žènama : dúšama* i t. d.), tako da se o nekoj razlici u njihovoj promjeni ne može govoriti. Između imenica muškog i srednjeg roda s »tvrdom« osnovom *(jèlen, sèlo)* s jedne i imenica muškog i srednjeg roda s »mekom« osnovom *(kȍnj, pȍlje)* s druge strane postoji razlika u promjeni, ali ona nije velika i ne može uticati da se pomenute imenice razdvoje u posebne tipove deklinacije (nom., akuz. i vok. jed. *jèlen — jèlena — jèlene : sèlo — pȍlje*, vok. jed. *jèlene : kȍnju*, instr. jed. *jèlenom : kònjem, pȍljem*, inače nema razlike). Između imenica tipa *lâv* i *pânj* postoji, istina, razlika u svim padežima množine (*lâvovi — pánjevi, lâvōvā — pánjēvā* i t. d.),

---

* Imenice tipa màrksista, ideàlista i sl. stranog su porijekla i sa stranim sufiksom. U našem jeziku odomaćili su se naporedni oblici: màrksista i màrksist, komùnista i komùnist, kapitàlista i kapitàlist, protagònista i protagònist, sòfista, i sòfist, lenjìnista i lenjìnist i t. d. Prvi oblici, t. j. sa nastavkom *a* u nom jed. (komùnista) obično se upotrebljavaju po istočnim krajevima naše zemlje, prvenstveno među inteligencijom, a drugi, t. j. bez nastavka u nom. jed. (komùnist) — u zapadnim i jugozapadnim krajevima, opet među inteligencijom. Ali ove imenice sve više prodiru u šire narodne mase, naročito u posljednje vrijeme, u našim novim društveno-ekonomskim i političko-ideološkim uslovima. Njih je danas u našem jeziku toliko, da se s njima mora računati kao sa već formiranom, utvrđenom i vrlo produktivnom kategorijom riječi.

[11] Akademik A. Belić (u pomenutom članku, str. 69—70) veli (prijevod sa francuskog): »Ali ova promjena (po rodu, M. S.) ne daje nam ništa povezano: ona stvarno dopušta, da se metnu u jednu grupu imenice kao žèna: žènē, žèni, žènōm i t. d. i stvâr : stvâri, stvâr, stvârju i t. d., jedino zato, što su i jedna i druga ženskog roda, iako im je promjena sasvim različna; obrnuto, ona razdvaja dvije imenice kao zûb: zûba, zûbu, zûbom i t. d. i sèlo: sèla, sèlu, sèlom i t. d. samo zato, što su različnog roda, iako im je promjena identična u većini padeža.« Dalje: rod je »princip podjele, koji im je (imenicama, M. S.) stran.« Još dalje: ... »rod je faktor potpuno drugorazredan u promjeni i ne može poslužiti kao princip za klasifikaciju« imenica po promjeni.

ali ona ne zahvata nastavke, već samo osnovu *(o : e*, odnosno *ov : ev)*. Te pojave nema kod imenica tipa *život* i *prijatelj*, iako se osnova prve imenice završava tvrdim, a druge mekim suglasnikom *(života — prijatelji, života — prijatelja, životima — prijateljima* i t. d.). Uostalom, ova razlika, koja se javlja kao posljedica negdašnjeg pretvaranja vokala *o* u *e* iza mekog suglasnika, još se nije stabilizirala u našem jeziku (isp. vok. jed. *sȏkole : gȏspodare* i *gȏspodaru*, kao i instr. jed. *dânom : nóžem* i *nóžom* i t. d.).

Zatim, razlika u akuzativu jed. između imenica koje označavaju nešto živo i onih koje označavaju nešto mrtvo obuhvata samo imenice muškog roda *(drûga : krôv)*, i kako je ta razlika samo u jednom padežu, a u ostalima je nema *(drûg : krôv, drûga : krôva, drûgu : krôvu* i t. d.), — to se ni ona ne može uzeti kao činilac za grupiranje imenica u deklinacione tipove.

Ni ostali činioci (nepostojano *a*, palatalizacije, *l* > *o*, proširivanje i skraćivanje imenica u množini i t. d.) nemaju odlučnu ulogu u grupiranju imenica po promjeni, pošto, sami za sebe, obuhvataju relativno uzak imenički materijal.

Najzad, koji je osnovni činilac, prema kome bi trebalo izvesti tipove deklinacije imenica u našem jeziku?

Po mom mišljenju, osnovni činilac za grupiranje imenica po promjenama jeste *sistem padežnih nastavaka*, jer su nastavci zaista ono što se mijenja iz padeža u padež, dok osnova ostaje uglavnom neizmijenjena.

Evo uglavnom padežnih završetaka naših imenica:

a) u jednini

nominativ:

1. bez nastavka, na suglasnik: *jùnāk, màrksist, tȅlad, stvâr,*
2. nastavak *o* ili *e: Mârko, Ráde, sèlo, pȍlje, ȉme, tèle, vȏ, òrao, sȏ, mȉsao,*
3. nastavak *a: žèna, vȍlja, Nȏvica, màrksista,*
4. nastavak *i: mȁti, kćȉ;*[12]

genitiv:

1. nastavak *a: junáka, màrksista, Mârka, Ráda, sèla, pȍlja, ȉmena, vòla,*
2. nastavak *ē: žènē, vȍljē, màrksistē, Nȏvicē,*
3. nastavak *i: stvâri, tȅladi, kćȅri;*

dativ i lokativ:

1. nastavak *u: junáku, Mârku, vòlu, sèlu, pȍlju, ȉmenu, tèletu, òrlu,*
2. nastavk *i: žèni, stvâri, Nìkoli;*

[12] Ovdje se ne misli na imenice iz stranih jezika, koje se često upotrebljavaju kod nas i koje mogu imati, prema duhu stranih jezika, najraznovrsnije završetke u nom. jed. (suglsaničke i vokalne: M à r k s, b ì r ō, Mar â, t à b u i t. d.).

akuzativ:

1. nema nastavka: *mȅtar, brȉjeg, stvâr, tȅlad,*
2. nastavak *a: junáka, vòla,*
3. nastavk o ili *e: sèlo, pȍlje, ȉme, tèle,*
4. nastavak *u: žènu, vȍlju, Nȉkolu, socijàlistu;*

vokativ:

1. nastavak *e: drûže, Mȉloje, Mȉlice, pȍlje, ȉme,*
2. nastavak *u: prȉjatelju, Mȉlošu,*
3. nastavak *o: sèlo, Mârko, žȅno, mâjko,*
4. nastavak *a: Nȉkola, Mȉlica,*
5. nastavak *i: stvâri, mȍmčādi;*

instrumetal:

1. nastavak *om* i njegov derivat *em: čovjȅkom, žènōm, sèlom, kònjem, pȍljem,*
2. nastavak *i (u, ju): stvâri, stvârju, nȏću;*

b) u množini

nominativ i vokativ:

1. nastavak *i: zûbi, stvâri,*
2. nastavak *e: žène, ìnternacionàliste,*
3. nastavak *a: sȅla, pȍlja, imèna;*

genitiv:

1. nastavak *ā: zúbā, žénā, sȇlā,*
2. nastavak *ī (ijū, ū): stvárī, kòstijū, nȏgū;*

dativ, instrumenal i lokativ:

1. nastavak *ima: zúbima, sȅlima, pòljima, stvárima, imènima,*
2. nastavak *ama: žènama, ideàlistama;*

akuzativ:

1. nastavak *e: zûbe, žène,*
2. nastavak *a: sȅla, pòlja,*
3. nastavak *i: stvâri.*

Sve imenice, koje imaju isti ili približno isti sistem padežnih nastavaka, pripadaju jednoj promjeni, ulaze u okvir jedne deklinacije, čine jedan tip fleksije. To je, po mom mišljenju, najvažnije za određivanje tipova imeničke promjene.

Da bi se utvrdili tipovi promjene imenica, najbolje je poslužiti se nastavcima genitiva jednine.[13] U tom padežu mi danas imamo tri nastavka: *a, ē* i *i.*

[13] »Kao glavni osnov podjele imenica na vrste deklinacije može biti mjerodavna za današnji jezik samo razlika u genitivu.« (A. Leskien, u pomenutoj gramatici, str. 333).

Imenice sa nastvkom *a* u genitivu jednine imaju približno isti sistem padežnih nastava, te čine jednu (prvu) deklinaciju imenica.

Imenice sa nastavkom *ē* u gen. jed. imaju iste nastavke u ostalim padežima, te čine posebnu (drugu) vrstu deklinacije imenica.

Imenice sa nastavkom *i* u gen. jed. imaju iste nastavke i u ostalim padežima, te čine opet posebnu (treću) vrstu deklinacije imenica.

Koje imenice imaju nastavak *a* u gen. jed.?

Nastavak *a* u gen. jed. imaju imenice muškog roda, osim imenica na *a (Nikola)*, i sve imenice srednjeg roda: *jèlena, Mârka, Vúla, vòla, òrla, sèla, pȍlja, imena, tèleta, nȅba.*

Koje imenice imaju nastavak *ē* u gen. jed.?

Sve imenice ženskog i muškog roda na *a* u nom. jed.: *žènē, vȍljē, Nikolē, komùnistē.*

Koje imenice imaju natavak *i* u gen. jed.?

Imenice ženskoga roda na suglasnik u nom. jed.: *stvâri, pȅći, tȅlādi.*

Dakle, prema današnjem stanju imeničke promjene našeg jezika, ja bih podijelio sve naše imenice u tri vrste:

I. v r s t a : imenice muškog i srednjeg roda (bez imenica muškog roda na *a* u nom. jed.).

II. v r s t a : imenice ženskog i muškog roda na *a* u nom. jed.

III. v r s t a : imenice ženskog roda na suglasnik.

Slična podjela provedena je i u savremenoj nauci o ruskom jeziku u SSSR.[14]

U čemu se razlikuje ova podjela od dosadašnjih?

U tome, što imenice srednjega roda tipa *ìme i tèle* uključuje u promjenu imenica muškog i srednjeg roda tipa *jèlen, pȍlje, sèlo*, t. j. u dosadašnju prvu vrstu; dakle, mjesto u četiri promjene — naše se imenice svode u tri.

Imenice tipa *sèlo* i *pȍlje* odskoro su svrstane u istu promjenu s imenicama muškog roda tipa *jèlen*. I to je sasvim ispravno, jer je jedina razlika u promjeni imenica ova dva tipa *(jèlen* s jedne strane i *sèlo* i *pȍlje* s druge) u tome, što se nominativ, akuzativ i vokativ jed. i mn. imenica tipa *sèlo* i *pȍlje*, t. j. imenica srednjeg roda, razlikuje od istih padeža imenica tipa *jèlen*, t. j, od imenica muškog roda. Ali je ta razlika neznatna, jer imenice srednjeg roda imaju jedan oblik za nom., akuz. i vok. jed. i jedan oblik za iste padeže množine; dakle, imenice srednjeg roda tipa *sèlo* i *pȍlje* stvarno se razlikuju u promjeni od imenica muškog roda samo dvjema oblicima (jed. *sèlo*, mn. *sȅla).* Ova razlika postaje još manja s obzirom na to, što ima i imenica muškog roda, koje u nom. jed. imaju nastavak

---

[14] V. o tome u pomenutoj gramatici ruskog jezika u redakciji L. V. Ščerbe, str. 60, 64, 70 i 72. V. također o tome u knjizi »Русский язык« od prof. V. V. Vinogradova, Moskva — Lenjingrad, 1947, str. 92—93.

o ili *e*[15] *(Mârko : sèlo, Spâsoje : pôlje)*, a u vok. jed. takođe nastavak *o* ili *e (Mârko : sèlo, Spâsoje : pôlje)*. Dakle, razlika ostaje jedino u akuz. jed. *(Mârka : sèlo, Spâsoja : pôlje)* i u nom., akuz. i vok. množ. *jèleni : sêla, jèlene : sêla, jèleni : sêla)*.

Kako imenice tipa *ìme* i *tèle* imaju potpuno iste nastavke kao i imenice tipa *pôlje* i kako je njihov odnos u pogledu nastavaka prema imenicama muškog roda tipa *jèlen* i *Spâsoje* isti kao i imenica tipa *pôlje*, — sasvim je prirodno, po mom mišljenju, uvrstiti i ove imenice (imenice tipa *ìme* i *tèle)* u promjenu imenica tipa *pôlje*, odnosno u promjenu imenica muškoga roda tipa *jèlen, Mârko, Vúlē, vô* i t. d., t. j. sve pomenute imenice muškog i srednjeg roda svesti na jedan deklinacioni tip. Ovim se, po mom mišljenju, ne narušava sistem promjene imenica u našem jeziku, već se, naprotiv, formuliše činjenično stanje našeg jezika u ovom trenutku njegova razvoja.

Šta me je rukovodilo, da imenice tipa *ìme* i *tèle* uvrstim u imenice tipa *jèlen, sèlo* i *pôlje*?

Prvo, razlozi koje sam već naveo: smatram, da je prirodno svesti na jedan deklinacioni tip imenice sa približno istim sistemom padežnih nastavaka; držim, da je osnova imenica tipa *ìme* i *tèle* suglasnička, a ne samoglasnička, dakle: *imen-a*, a ne: *ime-na*, t. j. nastavak je *a*, a ne prošireni nastavak *na*. A takvo gledanje, čini mi se, odstranjuje mogućnost pomućivanja nastavaka bar u onim padežima, u kojima su oni prilično iskristalizirani u našem jeziku.

Drugo. Ovakva podjela imenica na deklinacione vrste, kakvu ja ovdje izvodim, nije sasvim nova stvar u našoj nauci o jeziku. Nijedan od naših naučnika i gramatičara nije rekao, da se imenice tipa *ìme* i *tèle* razlikuju u nastavcima od imenica tipa *sèlo* i *pôlje*, niti je to bilo moguće reći, jer ta razlika ne postoji; naprotiv, konstatirano je, da su nastavci kod ova dva tipa imenica potpuno jednaki (osim nom. jed.). Ta je konstatacija osnovni činilac za rješenje ovog pitanja u smislu rješenja, koje sam ja učinio. Ali, ako je konstatirana istovjetnost nastavaka, istaknuta je i razlika koja dolazi, kako se čini od proširivanja, narastanja imenica tipa *ìme* i *tèle* u većini padeža *(sèlo — sêla : ìme — ìmena)*, i to je uzimano kao razlog, da se imenice ova dva tipa razdvoje u dvije promjene. Učvršćenju ovakvog proučavanja svakako je doprinio i naučni tradicionalizam i tipičnost proširivanja, koja se susreću kod imenica tipa *ìme* i *tèle*. Danas pomenuti razlog (proširivanje imenica tipa *ìme* i *tèle)*, kao što sam već rekao, može otpasti, jer sličnog, iako ne tako tipičnog, proširivanja imamo

---

[15] Za ovo je karakteristično ono, što Vuk u »Srpskoj gramatici« (1818.) kaže za imenice srednjega roda tipa s è l o i p ô l j e i imenice muškoga roda tipa R á n k o i S p â s o j e. Osjetivši, da te imenice imaju približno isti sistem padežne promjene, a s obzirom na njihove identične nominativne nastavke, on ih je stavio u istu (četvrtu) promjenu (s è l o, p ô l j e : R á n k o, S p â s o j e). On veli: »Četvrto sklonenije, po kome se sklanjaju sva imena srednjega i muškoga roda, koja se svršavaju na e i na o, na pr. p ô l j e, s r è t e n i j e, S t à n o j e, ì m e, t è l e, s è l o, v è s l o, R á n k o« (Vukova akcentuacija 1818, dok još nije bio uveo kratkosilazni akcenat).

i u drugim imeničkim kategorijama *(stô : stòla, vûk : vûkovi, mâti : mäterē* i sl.). Što su imenice tipa *ìme* i *tèle* i imenice tipa *sèlo* i *pôlje* ranije imale različan sistem padežnih nastavaka i što su zbog toga, sasvim opravdano, razdvajane u dvije promjene, pa se docnije, i pored toga što su im se nastavci izjednačili, u nauci produživalo da se dijele na stari način, — to ne može biti razlog, da se ta tradicija i danas održava, ako za nju nema naučne podloge u današnjim jezičkim uslovima, a nje, kao što mislim, nema, već obje grupe imenica treba spojiti u jednu, ako za to ima naučne podloge, a nje, kao što mislim, ima. Ne može, mislim, biti dovoljan razlog, da se ove dvije vrste imenica razdvajaju ni to, što imenice tipa *tèle*, koje su se namnožile u našem jeziku, nemaju normalnu množinu imenica tipa *sèlo* i *pôlje*, već za množinu imaju supletivne oblike, zbirne imenice *(tèle — tèlad)*, jer dopunskih oblika za množinu, iako ne tako tipičnih, ima i u drugim kategorijama imenica *(brât — brâća, čôvjek — ljûdi* i t. d.). Razlog, da imenice tipa *tèle* označavaju mladu životinju ili nešto malo, te da se zbog toga osjećaju ne samo kao posebna kategorija imenica, već i kao poseban deklinacioni tip u odnosu na imenice tipa *sèlo* i *pôlje*, — također mora otpasti, jer imenice ovog tipa *(ìme* i *tèle)*, van imenica koje označavaju mlade životinje (*tèle, jâgnje, mâče* i t. d.), danas ne moraju više imati deminutivno značenje *(bûre, tèkme, čeljáde, pâšče* i t. d.). Najzad, meni se, kao što sam već napomenuo, čini, da danas osjećanje, da su ova dva tipa imenica vrlo bliska poradi istovjetnosti padežnih nastavaka i roda, nije nimalo usko, već, naprotiv, vrlo razvijeno. A to je od vrlo velike važnosti za svođenje označenih imenica u jedan deklinacioni tip. — Dalje, u tabacima za srpski jezik Više pedagoške škole u Beogradu (Beograd, 1948, str. 188) uvidjelo se, da se imenice mogu podijeliti na tri vrste, t. j. ovako kako ih ja dijelim (v. gore), ali predavač nije ostao pri toj podjeli, već se — iz praktičnih razloga, kako se tamo kaže — vratio staroj podjeli na pet vrsta (»u praksi se može izdvojiti promena imenica sr. roda na suglasnik od imenica srednjeg roda na samoglasnik i od imenica m. roda. Tako dobijamo pet promena: I — imenice m. r., *grâd;* II — imenice s. r. na suglasnik, *sèlo;* III — imenice s. r. na samoglasnik, *vréme;* IV — imenice ž. r. na *a, žèna;* V — imenice ž. r. na suglasnik, *kôst*« — kaže se tamo). To je, mislim neopravdano i nespravno. — Interesantno je još jedanput se osvrnuti na Vukovo proučavanje promjene imenica označenih tipova (v. gore). I u »Pismenici serbskoga jezika« (1814) i u »Srpskoj gramatici« (1818) Vuk meće u jedno (četvrto) »sklonenije« i imenice tipa *sèlo* i *pôlje* i imenice tipa *ìme* i *tèle*. Moglo bi se prigovoriti, da Vuk u vremenu pisanja gramatike, t. j. 1814—1818 godine, t. j. na samom početku svog kulturno-naučnog rada, još nije bio vičan nauci našeg jezika, da još nije znao istoriski razvoj imenica pomenuta dva tipa i da je imenice ova dva tipa svrstao u jednu promjenu prosto zato, što su i jedne i druge srednjega roda. Prije svega iz Vukovih spisa može se vidjeti, da on promjenu naših imenica nije proučavao po rodu, već s obzirom na padežne nastavke, jer je — i potpuno točno — imenice ženskog roda razdijelio u dvije promjene (drugo i treće »sklonenije«, tipovi *vòda*

i *slâst*). Uostalom, on i sam kaže u »Pismenici«, da »sklanjanje (promjena) jeste način po kome se imenice na kraju primjenjuju«. Jasno je, da se pod riječima »na kraju« misli na završetke imenica, t. j. na padežne nastavke. No i ako bi se uzelo, da Vuk na početku svog naučnog rada nije znao istorisko stanje imenica tipa *ìme* i *tèle* (a to bi bilo sasvim razumljivo, jer se tada naša nauka o jeziku, kao i slovenska lingvistika uopće, tek rađala), — ipak se jedno ne može poreći: da je Vuk imao razvijeno osjećanje našega jezika. Za nas je mjerodavno to, što je on osjetio, da se imenice *sèlo* i *pôlje* s jedne strane i *ìme* i *tèle* s druge mijenjaju na isti način. Onu razliku u promjeni navedenih imenica (proširivanje imenica tipa *ìme* i *tèle*) on je proučio u primjedbama iza paradigmi tih imenica, iz čega se vidi, da je on osjećao i razliku, koja postoji između imenica pomenutih tipova. On kaže: »Imena, koja se okončavaju na *e*, a pokazuju mlade životinje, ona sva naraščuju u jednini na *ta*.« I dalje: »Imena, koja se okončavaju na *me*, ona naraščuju sa *na*.« Mislim da bi bilo pogrešno iz toga, što Vuk kaže, da imenice tipa *ìme* i *tèle* naraščuju na *na* i *ta*, izvesti zaključak, da on pod tim misli na proširivanje padežnog nastavka. Vuk je time samo konstatirao jedno jezično stanje, i ništa više.

Dalje. Što se tiče mnogobrojnih odstupanja od gore navedena tri osnovna tipa deklinacije naših imenica, ona bi se proučavala u okviru svakog pojedinog od ta tri osnovna tipa kao rezultat fonetskog, morfološkog i leksičkog razvitka našeg jezika u toku života naših naroda, kao što su se uostalom i dosad proučavala u okvirima dosadašnjih tipova deklinacije imenica. Proučavanje tih odstupanja neizbježno je u gramatikama i u školi, pa makar se naše imenice, nè svele na tri osnovna tipa, već razdijelile u koliko bilo deklinacionih tipova, jer je takvo stanje našeg jezika u ovom trenutku njegova razvoja u označenoj oblasti njegovoj. Samo opet podvlačim: tri gore navedena osnovna deklinaciona tipa daju, mislim, najispravniju predodžbu promjene imenica u našem jeziku.

Još nešto. Često se u našem školskom životu govori protiv učenja imeničkih vrsta. Učenje tih vrsta samo je, govori se, gramatiziranje i njime učenici ne stiču korisno znanje, već se samo zamaraju »iskombinovanom«, »vještačkom« naukom. Suhoparno učenje napamet definicija o tome, koje se imenice mijenjaju po kojoj vrsti, razumije se, nekorisno je i štetno. Teorisanje samo za sebe, bez primjene, bez prakse, bez povezivanja s konkretnim činjenicama, sa životnim zbivanjima, jalovo je, razumije se, i ovdje kao i u ma kojoj drugoj oblasti nauke i rada. Ali kao što je to štetno, isto tako je štetno i ne proučavati vrste imenica, jer to bi značilo ne dati učenicima jedan dio nauke našeg jezika. Vrste promjene imenica, t. j. deklinacioni tipovi, mogu se proučiti a da se ne padne u gramatiziranje. Jedno je nesumnjivo: učenici moraju steći potrebno znanje o promjeni imenica. Metodski postupak mora biti takav, da oni, kroz zgodno odabrane tekstove, rečenice, razgovor i sl. osjete osnovne tipove promjene imenica, da osjete sistem padežnih nastavaka tih tipova. Kad se to osjećanje učvrsti u njima, onda će oni moći u svakom danom slučaju odrediti pripadnost imenica ovom ili onom deklinacionom tipu, i to ne deklinacije

radi, već radi izgradivanja pravilnog književnog jezika učenika; onda im se mogu davati potrebni teoretski zaključci; onda će i oni sami moći i umjeti da iskažu teoriski dio ovog pitanja, kad i ukoliko to bude potrebno.

Na kraju, ne pretendujući na to, da sam ovdje dao konačnu riječ o označenom problemu našeg jezika u ovoj fazi njegova razvoja, nesumnjivo je, da naša lingvistička nauka ima dovoljno iskustva, da ovo pitanje (grupiranje imenica po promjeni) riješi na način, koji bi naučno bio najispravniji i koji bi najviše odgovarao duhu našeg jezika u sadašnjem periodu njegova razvitka. Drugim riječima, naši su lingvisti bez sumnje u stanju, da na temelju bogatog iskustva naše lingvistike u ovom pitanju, a prema duhu našeg savremenog jezika, *normiraju* označeni jezični materijal, jer to zahtijevaju potrebe naših škola. To sam baš htio da istaknem pristupajući pisanju ovog članka.

SADRŽAJ

AKADEMIK PETAR SKOK

JAGIĆ U HRVATSKOJ: Uvod; I. Jagić i Jugoslavenska akademija 8; II. njegovo mjesto u izmjeni hrvatskih generacija: kajkavsko podrijetlo i ekonomski uslovi rada 16; III. školska i politička sredina 24; IV. hrvatska srednja škola njegova vremena 34; VI. mladi Jagić i indoevropska komparatistika 60-tih godina 38; VII. kao serbokroatista 48; VIII. njegovi pogledi na nauku o srpskohrvatskoj književnosti, pisanoj i folklornoj 53; IX. kao feljtonista: esejista, književni kritičar, njegov stil i jezik 58; X. lične uspomene na Jagića 61; XI. dužnosti Jugoslavenske akademije prema njemu 63. — Bilješke za dokumentaciju 65.

Dr. ZDENKO ŠKREB

ZNAČENJE IGRE RIJEČIMA. Sadržina studije: I. Problem 77; II. Literatura 89; III. Riječ i igra riječima 107; 1. Bit riječi 107; 2. Zadaća riječi i jezika 112; 3. Afektivnost riječi i jezika 116; 4. Igra riječima 125; IV. Kritički osvrt na literaturu 131; 1. Prirodnost 131; 2. Igra 133; 3. Ponavljanje 135; 4. Zagonetka 138; 5. Rima 139; 6. Witz 140; V. Srodne pojave 141; 1. Pučka etimologija 141; 2. Govor životinja i stvari 144; 3. Neuko razumijevanje stranoga jezika 145; 4. Eufemizam 145; VI. Značenje igre riječima 147; Popis citiranih djela 178; Bilješke za dokumentaciju 184.

MILIJA STANIĆ

TIPOVI IMENIČNIH DEKLINACIJA NAŠEG JEZIKA.